

ORPHEUS NOSTER

Journal of Károli Gáspár University
of The Reformed Church in Hungary, Faculty
of Humanities

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-,
vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

AZ EMLÉKEZET SZIMBÓLUMAI

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

Nemzeti Kulturális Alap

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: HORVÁTH GÉZA, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FRAZER-IMREGH MONIKA

Szerkesztők: FÜLÖP JÓZSEF
NAGY ANDREA
PALLÓS ÁRON
PÉTI MIKLÓS

Szerkesztőbizottság: FABINY TIBOR
HORVÁTH EMÓKE
KURUCZ GYÖRGY
NAGY MARIANN
TÜSKÉS ANNA
VÁAMOS PÉTER
VASSÁNYI MIKLÓS

Angol anyanyelvű lektor: JOANNA FRAZER

Francia lektor: TÜSKÉS ANNA

Német anyanyelvű lektor: SZATMÁRI PETRA

*A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket a következő címre kérjük küldeni:
orpheusnoster@googlegroups.com*

Authors should submit manuscripts to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>

ISSN 2061-456X

Az első borítón: Áldozó személy, [...] -neferu alakja Nefermenu sírjában (TT 184), Théba, El-Hoha

A hátsó borítón: A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13.

*Kálvin *Institutio Christianae religionis* c. művének fedlapján.*

Kiadó: Antonius Rebulius, Genf, 1561.

A nyomdai munkákat a Könyvpont Nyomda Kft. végezte, felelős vezető Gembela Zsolt.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: orpheusnoster.kre.hu

EPA: epa.oszk.hu/03100/03133

Real-J: real-j.mtak.hu/view/journal/Orpheus_Noster.html

CEEOL: ceeol.com/search/journal-detail?id=2173

MTMT: mtmt.hu/orpheus-noster

MATARKA: matarka.hu/szam_list.php?fsz=1940

LinkedIn: linkedin.com/in/orpheusnoster

TARTALOM

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE <i>Emlékezet és halotti kultusz – néhány thébai ramesszida sír relatív kronológiájának kérdései</i>	7
SCHILLER VERA <i>Alkéstis anodosa</i>	29
ADORJÁNI ZSOLT <i>II. Arsinoé emlékezete Kallimachos Ektheósis Arsinoés költeményében</i>	42
KINCSES KATALIN MÁRIA <i>A Rákóczi-kultusz egyik szimbolikus helyének felkeresése: az 1903. évi Rákóczi-zarándoklat Rodostóba</i>	49
KISS-MIKÓ NIKOLETTA <i>Köznemesi birtokgazdálkodás a 18. század közepén – a Kraszna vármegyei Bályoki–Hégen Szénás család gazdaságának pénzügyei</i>	63
ZSOLDOS ENDRE <i>Legendák Mátyás királyról: hogyan lettek a falra festett csillagászokból csillagvizsgálók?</i>	79
KÁRPÁTI GÁBOR CSABA <i>Az asztrológiai világról</i>	95
FARKAS DÁNIEL <i>Barátságos és barátságtalan katonatisztek – az 1973-as chilei puccs és a szovjet diplomácia stratégiai Latin-Amerikában</i>	104
RECENZÍÓ	
PALLÓS ÁRON „Az ego hatalma éppen az alter [...] »igen«-jével éri el tetőpontját.” Byung-Chul Han: <i>Mi a hatalom?</i> Ford. Csordás Gábor. Budapest, Typotex, 2023, 163 p.	114
MŰHELY	
Sipos Júlia (ford.): <i>Traci Brimball: Művészetek és tudományok</i>	116

CONTENTS

ZOLTÁN IMRE FÁBIÁN

Memory and Mortuary Cult – Issues of the Relative Chronology of Some Ramesside Tombs in Thebes 7

VERA SCHILLER

The anodos of Alcestis 29

ZSOLT ADORJÁNI

The Memory of Arsinoe II. in Callimachus' Ectheosis Arsinoes 42

KATALIN MÁRIA KINCSES

A visit to a symbolic place of the Rákóczi cult: the 1903 Rákóczi pilgrimage to Rodostó (Tekirdağ) 49

NIKOLETTA KISS-MIKÓ

Estate Management of Middle-Class Nobility in the Mid-18th Century – The Money Movement of the Bályoki–Hégen Szénás family 63

ENDRE ZSOLDOS

Legends of King Matthias: How the Wall Paintings of Astronomers Became Observatories . . 79

GÁBOR CSABA KÁRPÁTI

On the Astrological World View 95

DÁNIEL FARKAS

The 1973 Chilean Coup and the Strategies of Soviet Diplomacy in Latin America 104

BOOK REVIEW

ÁRON PALLÓS

„Az ego hatalma éppen az alter [...] »igen«-jével éri el tetőpontját.” Byung-Chul Han: *Mi a hatalom?* Ford. Csordás Gábor. Budapest, Typotex, 2023, 163 p. . . 114

WORKSHOP

Júlia Sipos (transl. by):

Traci Brimball: Arts & Sciences 116

SZÁMUNK SZERZŐI / AUTHORS

ADORJÁNI ZSOLT PhD (1982), klasszika-filológus, Moravcsik Gyula Kutatóintézet, adorjanizs@gmail.com

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE Dr. habil. (1954), egyiptológus; Károli Gáspár Református Egyetem, Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék; Magyar Képzőművészeti Egyetem, Művészettörténeti Tanszék, fabianzoltanimre@gmail.com

FARKAS DÁNIEL (1996), PhD-hallgató, KRE BTK Történeti Doktori Iskola, frksdaniel8@gmail.com

KÁRPÁTI GÁBOR CSABA MSc (1969), asztrológiatörténész, Hitel Kiadó, karpati.gabor@hitelkonyvkiado.hu, bme.academia.edu/GaborKarpati

KINCSES KATALIN MÁRIA CSc (1968), történész, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, KRE Történeti Intézet, kincsesbene@gmail.com

KISS-MIKÓ NIKOLETTA MA (1992), doktorjelölt, történész, KRE-BTK TDI, mikonikusz@gmail.com

PALLÓS ÁRON PhD (1998), PhD-hallgató, DE-HTDI – filozófia, pallosarond@gmail.com

SCHILLER VERA PhD (1950), ókortörténész, vallástörténész, SOTE (Semmelweis Egyetem) nyugdíjas oktatója, vschillervera@gmail.com

SIPOS JÚLIA PhD (1957), tudományos újságíró, KRE Művészettudományi és Szabaddolgozó Intézet, Művészettudományi és Művészetpedagógiai Tanszék, sipos.julia@gmail.com

ZSOLDOS ENDRE PhD (1957), csillagászat-történész, csillagász, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, zsoldos.endre@csfk.org és e_zsoldos@yahoo.com

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE

Emlékezet és halotti kultusz – néhány thébai ramesszida sír relatív kronológiájának kérdései¹

Az ókori Egyiptomban az előkelőségek sírjait domborművekkel, festményekkel, szobrokkal, plasztikus alkotásokkal látták el. A hosszán, évezredekken át követhető történelmi korszakok mindegyikében erre törekedtek, és lényegében ettől váltak a holttesteket rejtő és őrző sírok azzá, amik, egyben az elhunytak kultuszhelyeinek jeleivé is. A szövegek és figurális alkotások, amelyeket a sziklasírokban, avagy az épített síremlékek falain láthatunk, témájukat tekintve korszakonként különböző domináns elemeket tartalmazhatnak: az úgynevezett mindennapi élet jeleneteit, a túlvilágra vezető út állomásait, rítusokat, áldozati jeleneteket, ahol a sír rejtette halottnak, avagy egy istenségnek, isteneknek mutatnak be áldozatot.

Mivel a feltárt, ismert emlékművek az ókori Egyiptom igen hosszú történetének, különböző korszakainak forrásai, bennük a történelmi emlékezés, illetve a korábbi korszakokkal való viszony alakulásának rövidebb és hosszabb időszakokban megragadható jelenségei egyaránt kimutathatók és nyomon követhetők. A temetési emlékművek építészeti, művészeti alkotásainak értelmezése, az alkalmazott feliratok, szövegcsoportok feltárása, a hagyományok vizsgálatához illeszkedik. A thébai temetőterületek központi részén, az El-Hoha domb déli lejtőjén a sziklába vésett és festményekkel, domborművekkel ellátott sziklasírok nem csupán olyan sűrűségben és mennyiségben készültek az évezredek során, amely lehetővé teszi az egyes korszakok viszonyainak vizsgálatát és a hosszabb időszakok összehasonlítását, de ez a nekropolisznak az a része, ahol a jelenleg ismert legrégebbi díszített sírok is találhatóak; a temetkezések szinte folyamatosan követhetők a késő Óbirodalom korától a Ptolemaiosz-koron túl, a római időkig.

Az általános megközelítés mellett tehát korszakonként is vizsgálható a domináns művészi és szöveges emlékek hagyományainak alakulása. Ennek alapján a sírok készítését bizonyos pontossággal datálni lehet, az egykorúakat csoportokba lehet rendezni, és a közel egykorú alkotások vizsgálatának nyomán további, legalább relatív kronológiai következtetéseket lehet levonni. E következtetések gyakran csupán hipotézis jellegűek, a tudományos köztudat azonban további eredményekig ezeket sztereotípiaként fogadja el és alkalmazza. A három legrégebbi ismert sír

¹ Az El-Hoha domb déli lejtőjén lévő sziklasírok kutatását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal, a Tempus Közalapítvány, a Károli Gáspár Református Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem támogatja. (A szerző a tanulmány alapjául szolgáló kutatást a *Klasszikus Ókori Szélmű és Anyagi Kultúrák Kutatócsoport* 20708B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében végezte.)

közül kettő, Ihi és Henti sírjának (TT 186, TT 405) egymáshoz való kronológiai viszonyának meghatározása például ilyen hipotetikus feltételezésen alapul. A két sírt egymás szomszédságában készítették, mely szorosabb kapcsolatukra utalhat. Építészeti megoldásaik, díszítésük igen hasonló, a késő Óbirodalom korára datáljuk őket. Mindkét előkelőség hasonlóan magas rangokat viselt, a királyi adminisztrációban elfoglalt helyükre utalókat is, és mindketten helyi, thébai kormányzók is voltak. Mindezek alapján rokonságot feltételezhetünk közöttük, de ez csupán feltételezés az eddigiek alapján. Ihi sírjában azonban, a gyermekeinek ábrázolásánál – legalább négy fia és több leánya is lehetett – a nevüket és némelyiküknél rangjukat is tartalmazza a feliratok. Ihi legidősebb fiát Hentinek hívták, és a felirat szerint viselte az egyik magas rangot is, amelyet a szomszédos Henti-sírban is megtalálunk, a király „egyetlen barátai” közé tartozott.² Valószínű tehát, hogy a szomszédos sír tulajdonosa, Henti azonos lehet Ihi fiával, és így az ő sírja később készülhetett, mint Ihié, folytatván a korábbi hagyományokat. De mindez azért nem teljesen bizonyos.

Nagyobb, több korszakot magába foglaló történelmi perspektívában felvethető esetleg az a kérdés, hogy a sírok helyszínének kiválasztásánál a temetőkörzetek milyen hagyományokat hordoztak, és ez szempontot jelentett-e a döntéseknél. Az El-Hoha dombon a legrégebbi ismert sírok mindegyik tulajdonosa, Unisz-anh, Ihi és Henti is helyi kormányzó volt. Vajon játszott-e szerepet ez a lehetséges hagyomány abban, hogy közel egy évezreddel később, II. Ramszesz uralkodásának ideje táján Nefermenu kormányzó is itt, ezek szomszédságában készítette el a sírját (TT 184, 1–2. kép)?

Annak részleteiről, hogy egy-egy korszakban a díszítés egyes tartalmi elemeit, illetve az alkalmazott művészi technikákat hogyan választották ki, a sokalakos kompozíciókat hogyan tervezték meg, és ki, vagy kik hozták meg a végső döntéseket arról, hogy mit és hogyan kell megvalósítani az illető temetési emlékműben, viszonylag keveset tudunk. Vannak azonban forrásaink arról, – elsősorban az Újbirodalom korából – hogy a véglegesített, kidolgozott elemek számos sírban általában egymás különböző változataiként kezelhetők, és akár ezek hierarchiája, kronológiája is követhető, még akkor is, ha egyazon műhely alkotásainak tarthatjuk őket. Különösen érdekes lehet ez, ha a megvalósult alkotások mellett az előkészítés, a kompozíciós tervezés fázisáról is rendelkezünk forrásokkal. Az El-Hoha domb ásatása során erre is van példa, egy olyan művész-osztrakon, amely egyértelműen kapcsolatba hozható Qen-Amonnak a 18. dinasztia korában készült sírjában fennmaradt monumentális festmény-együttessel.³ A festmény és az osztrakon egyaránt egy áldozati jelenetet és a hozzá kapcsolódó úgynevezett bankett-jelenetet ábrázol, amelyeknek változatai a korabeli thébai sírművészetben gyakoriak, láthatólag saját hagyományal rendelkeztek. A két sokalakos kompozíció igen hasonló elrendezéseket

² Mohamed SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, Archäologische Veröffentlichungen 14, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1977, 24, vö. Pl. 18.

³ FÁBIÁN Z. I., „Figurális osztrakon áldozati- és bankett-jelenet ábrázolásával Qen-Amon thébai sírjának (TT 412) körzetéből”. *Orpheus Noster*, XII/1, 2020. 9–28.

1. kép. Két áldozati jelenet Nefermenu sírjában (TT 184), ahol Dzseshutimesz az áldozó személy

2. kép. A Dzseshutimeszt áldozó személyként ábrázoló jelenetek rajza

és részletmegoldásokat tartalmaz, ám mégsem azonos. Azt feltételezhetjük, hogy a művész több vázlatot is készített, és ezek egyike lehetett az osztrakonon látható rajz. Mégsem ezt a vázlatot dolgozta ki végül a sziklás falának festményén, hanem egy másikat. Ezt a változatot, az ásás során a közelben megtalált osztrakont pedig, mivel nem volt rá további szükség, eldobták.

Szintén az Újbirodalom korából, de valamivel későbből, a 19. dinasztia korából származnak azok az alkotások, amelyek vizsgálatától még ennél is pontosabb datálási és hagyományozási adatokat remélhetünk. Az Amarna-kort követően a thébai sírművészet, új tartalmi, technikai és kompozíciós kísérletek, változatok kialakításával olyan sztereotip megoldásához jutott, ahol a sírok valóban igen hasonló építé-

szeti és domborműves díszítési megoldások alkalmazásával készülhettek. E sírokat tehát kezelhetjük egy sírcsoport tagjaiként is, és mivel az El-Hoha domb körzetében vannak, Hoha-sírcsoportnak nevezzük őket.⁴ Még az is előfordul közöttük, hogy két sír szinte azonos képet mutat. Kérdésként merülhet fel azonban relatív kronológiájuk részleteinek pontosítása, az, hogy készítésük hagyománya hogyan alakulhatott. Fontos megközelítési szempont lehet, hogy a korszak sírművészetében hogyan érzékelhető az egymást követő generációknak a korábbiakhoz való viszonya. Mivel bizonyos dekorációs elemeken, jeleneteken a sírban eltemetett személyen túl olykor más ábrázolt embereket is feliratokkal azonosítottak, az is vizsgálható hogy nevesített formában milyen módon jelenítették meg ezt a viszonyt az egyes emlékművekben. Ez arra is alkalmas lehet, hogy az eddig csak nagy vonalakban datálható személyeket és ehhez valószínűsíthetően időben kapcsolható emlékműveiket a sírjaikban megjelenített, magukról és idősebb, vagy fiatalabb kortársaikról készített képmásaik alapján pontosabban tudjuk értelmezni, és kronológiailag is rendezni. Így arra is lehetőség nyílna, hogy ebből kiindulva meghatározzuk, hogy az egyébként hasonló tematikai készletet, elrendezést és technikai eszközöket alkalmazó ismert emlékművek közül melyek azok, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a későbbiek mintául szolgáljanak.

A 19. dinasztia előkelő-sírjainak jellegzetes építészeti és faldíszítő alkotó elemei egyenként számos Ramesszida sírban megfigyelhetők. Ezeket vizsgálhatók az Amarna-kort követő útkeresés lehetséges fázisai, elágazásai, az El-Hoha csoport sírjaiban viszont mindezek koncentráltan érvényesülnek. Az Amarna-kort követő, a halál utáni lét jellegét illetően megváltozott kép ugyanis a magánsírok kialakítá-

⁴ Az El-Hoha-sírok csoportjába a következő halotti emlékműveket sorolhatjuk: TT 23 (Tyai), TT 32 (Dzsehutimesz), TT 183 (Nebsumenu), TT 184 (Nefermenu), TT 264 (Ipi) és a legfőbb közös elemeket egyetlen szentélyben alkalmazó Neferszeheru (TT 296), sőt, újabban (Kampp) -400- (Ha-Min), l. SCHREIBER G.: "Reuse of New Kingdom Tombs during the Kushite/Saite Period: The Case of Theban Tomb -400-". In E. Pischikova – J. Budka – K. Griffin (szerk.): *Thebes in the First Millennium BC: Art and Archaeology of the Kushite Period and Beyond*, GHP Egyptology 27, London, Golden House Publications, 2018, 231–244; SCHREIBER G – VASÁROS Zs. – ALMÁSY A.: "Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-". *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (MDAIK)* LXIX, 2013. 187–225. (A kötőjelek között jelölt számok azokat a sírokat jelölik, amelyek nem kaptak TT (Theban Tomb) számot. A kötőjelekkel Friederike Kampp jelölését követjük, lásd Fr. KAMPP: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, I–II, Theben 13, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1996.) Bizonyos vonásaiban a TT 370 (Neb-nesem/Nebsem) szintén követi az említett „El-Hoha-sírokat”, l. R. HOLTHOER: "The Hamboula-Group Tombs at Khôkha". In *Sundries in Honour of Torgny Sève-Söderberg*, *Acta Universitatis Upsaliensis, BOREAS*, XIII, 1984. 73–96, Pls. 3–6.). A lelőhely általános leírásához, illetve az egyes sírok helyzetéhez egyébként lásd B. PORTER – R.L.B. MOSS: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I: *The Theban Necropolis*, 1, *Private Tombs*, Oxford, Oxford, Griffith Institute, Ashmolean Museum, 1970; *Survey of Egypt 1922–1924*, Map of El-Khôkha and Assâsif c-9; továbbá KAMPP (1996). A lelőhelyen végzett korábbi munkánkról készített eddigi beszámolóim és a kutatás eredményeit közlő tanulmányok többsége letölthető: <http://tt184.blogspot.com>.

sában alapvető változásokat eredményezett.⁵ A sír, és főként a hozzá kapcsolódó kultuszhely olyan összetett szent hellyé válik, ahol a kultuszhely funkció korábbi, a halott kultuszának ápolását szolgáló kidolgozása ugyan megmarad, de alárendelt pozícióba kerül, s az az értelmezés jut előtérbe, hogy az evilágra valamilyen formában visszatérő lény is részt vállalhat az istenek kultuszában. Építészetiileg ehhez kapcsolódóan általánossá válik az, hogy már nem az örökre elzárt akna mélyén helyezik, rejtik el a holttestet, hanem a szentélyekhez hasonlóan fából készült ajtóval elkülönített⁶ *sloping passage* vezet a sírkamrához.⁷ Ez a folyosó rendszerint a legfelső szentély-helyiség kultikus tájolás szerinti „déli”⁸ oldalán nyílik. A kultusz céljait szolgáló építészeti terek, a nyitott, olykor oszlopokkal körülvett előudvarokat követő, sziklába vágott szentélyek hagyományos, T-alaprajzú, általában háromhelyiséges – azaz a három egymást követő szentélyből álló – elrendezése nyújtja ehhez az alaprajzi keretet, s az egymást követő szentélyek térelkülönítő építészeti jelzései is egyre kifinomultabbá válnak. Az egyébként is erőteljes kapubejárásokat

⁵ Az El-Hoha sírok jellegzetességeiről l. FÁBIÁN Z.I.: “Preliminary report on the first two seasons in Theban Tomb 184 (Nefermenu)”. *Studien zur altägyptischen Kultur*, XXIV, 1997. 81–102; BÁCS in KÁKOSY L. – BÁCS T.A. – BARTOS Z. – FÁBIÁN Z.I. – GAÁL E.: *The Mortuary Monument of Djebutyimes (TT 32)*, Studia Aegyptiaca, Series Maior I, Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2004, I, 9–27; FÁBIÁN Z.I.: “The Opening of the Mouth Ritual in the Theban tomb of Nefermenu (TT 184) and other post-Amarna monuments (The “El-Khokha tomb-group”)”. In Szabó Á. – Vargyas P. (szerk.): *Cultus Deorum: Studia religionum ad historiam: De oriente antiquo et regione Danuvii praehistorica: In memoriam István Tóth*, Budapest, 2008, I, 29–96, kül. 33–36; vö. E. HOFMANN: *Bilder im Wandel: Die Kunst der Ramessidischen Privatgräber*, Theben 17, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2004, 41–44.

⁶ Nefermenu sírjában (TT 184) a – feltehetőleg fa – ajtó forgó eleme számára készített fészek a tengelyes hosszanti szentély bejáratának plafonja mellett a *sloping passage* bejáratánál is kimutatható, sőt a kívülről zárható retesz számára is lyukat fúrtak a felső keretbe. A közelben, a törmelékben olyan vésett építészeti elem is előkerült, mely illeszkedik a *sloping passage* küszöbénél és valószínűsíthető, hogy a felső fészek alsó, beépített párja volt. A *sloping passage* elején a plafont úgy alakították ki, hogy a befelé nyíló ajtó számára félkörös ívben magasabban vésték, mint a folyosó további szakaszaiban.

⁷ A jelenség már III. Amenhotep kora előtt is kimutatható, közvetlenül az Amarna-kor előtt a nagyobb sírokban jellegzetesebb, s az Amarna-kor után válik általánossá. A thébai *sloping passage* jelenségének értelmezéséhez általában is, és további párhuzamaihoz l. J. ASSMANN: „Das Grab mit gewundenem Abstieg: Zum Typenwandel des Privat-Felsgrabes im Neuen Reich”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XL, 1984. 277–290; K-J. SEYFRIED: „Bemerkungen zur Erweiterung der unterirdischen Anlagen einiger Gräber des Neuen Reiches in Theben – Versuch einer Deutung”. *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte*, LXXI, 1984. 229–249; K-J. SEYFRIED: „Entwicklung in der Grabarchitektur des Neuen Reiches als eine weitere Quelle für theologische Konzeptionen der Ramessidenzeit”. In J. Assmann – G. Burkard – V. Davies (szerk.): *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, London–New York, Kegan Paul, 1987, 219–253; Seyfried tipológiai kísérletéhez l. K-J. SEYFRIED: „Kammern, Nischen und Passagen in Felsgräbern des Neuen Reiches”. In Guksch, H. – Polz, D. (szerk.): *Stationen: Beiträge zur Kulturgeschichte Ägyptens: Rainer Stadelmann gewidmet*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1998, 387–406. A 19. dinasztia sírművészetének némileg eltérő megközelítésével lásd HOFMANN (2004): 41–44.

⁸ A sírok, kultuszhelyek magnetikus tájolása változó, a környezethez alkalmazkodik. Idézőjelben a hagyományos kultikus tájolás szerinti égtájakat közlöm, ahol a sír belseje a túlvilág, a „nyugat” felé mutat.

megfogalmazó megoldások határozottan elkülönítik az egymást követő szentélyeket,⁹ mintegy stációkat jelölnek ki a sír központi részén megjelenített istenség felé, illetve a túlvilágra vezető út során.

Alapvető változások mutatkoznak az oldalfalak felső lezárásaiban és a mennyezetek kidolgozásában is. Az oldalfalakat korábban egységesen lezáró díszítőminta, a *beker*-sorok fríze volt. Ezt az alapvető motívumot, a falak ég felé átlátszó felső díszítését, az Amarna-kort követően is megőrzik, de csak mint a frízek egyik alkotóelemét. A jóval bonyolultabbá váló fríz-variációk a *beker*-sorok között áttekintve megpillantható istenalakokat, főként Anubiszt és Hathort, olykor az elhunyt alakját is láthatóvá teszik.

Az általánossá váló íves mennyezeteken az eddig szinte kizárólagosan alkalmazott szőnyegmotívumok helyett, illetve inkább azokkal határozott rendszert alkotva, az építészeti rendszert finoman tükröző figuratív és szöveges panelek jelennek meg, melyek elsősorban a Halottak Könyve repertoárjából merítenek.¹⁰ A mennyezeteken tehát az égi világ, avagy inkább e konkrét szent hely, talán a túlvilág égi világának megjelenítése veszi át a korábbi építészeti forma, a halotti sátor mennyezetének jelzéseit. A második, hosszanti szentélyben, eléggé szokatlan módon, az oldalfalak ábrázolásait az égi világtól hosszanti *cavetto-torus* alakzatok választják el, ezzel – az egyébként a szabadon álló szentélyek külső oldalán alkalmazott elem befelé forduló változatával – is hangsúlyozva a helyiség különálló szentély mivoltát, s a pártázat fölötti díszítőelemeket a mennyezet összefüggésében értelmezhetjük.

Az építészeti megoldásokhoz kapcsolódik az első, széles szentély rövid oldalfalain megjelenített elemek változása is. A rövid oldalfalakra a korábbi rögzített rendszer szerint egyrészt hagyományos áljátót, másrészt emléksztélét helyeztek. A két oldalfalon e stéléket ezután két fő megoldással helyettesítik. Egyrészt az elhunyt és családja ülőszobrát faragták ki itt,¹¹ mely korábban a legbelső szentély központi fülkéjében, a sír kultikus centrumában kapott helyet, másrészt egy-egy olyan kettős áljátó foglalja el az oldalfalakat, melynek szárnyain a túlvilágról ki- és belépő elhunytat ábrázolták, s e bejárat két oldalán is, amint a *dzsed*-oszlopot eme-

⁹ Lásd például Nebszumenu (TT 183) monumentális belső bejárat megoldásához KAMPP (1996): I, 472, Fig. 368; HOFMANN (2004): 43, Abb. 48.

¹⁰ A felső frízek és a mennyezet díszítésének változataihoz l. FÁBIÁN Z.I.: "FRIEZES IN POST-AMARNA TOMBS OF THEBES". *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinque-ecclesiensis (de Iano Pannonio Nominatae)*, XIX, 2005. 31–46.

¹¹ A hagyománynak ez az ága elsősorban a közel-kortárs Dra Abu'l Naga-i sírokban mutatható ki, pl. TT 35 (Bakenhonsz), TT 148 (Amenemopet), TT 156 (Paneszuttaui), TT 157 (Nebwenenef), TT 158 (Tyanefer) és TT 283 (Roma/Roy), továbbá a vezír és Amon főpap, Paszer sírjánál (TT 106) Seih Abd el-Qurnán. Megjegyzendő, hogy a TT 148 és a TT 158 egyértelműen a 20. dinasztia idejére keltezhető, de mindkettőt ezt a hagyományt követte, bizonyára Amon isten vezető papjainak képviselőiként, mint ahogyan a hosszú ideig tevékeny főpap, Roma/Roy is. Vö. E. HOFMANN: „Typen ramessidischer Plastik in thebanischen Privatgräbern”. In J. Assmann – E. Dziobek – H. Guksch – Fr. Kampp (szerk.): *Thebanische Beamtennekropolen: Neue Perspektiven archäologischer Forschung*, SAGA 12, Heidelberg, Heilderberger Orientalverlag, 1995, 273–275.

li.¹² Mindez, s olykor a kapcsolódó mennyezet-alakzatok kidolgozása is azt jelzi, hogy nem csupán a túlvilági átjárás színhelyéről van szó, hanem a széles szentély két oldalához az evilágiak számára megközelíthetetlen építészeti terek, oldalszentélyek kapcsolódnak. Mindkét megoldás, a rövid falak szobrokkal, vagy a halottat figurálisan is szerepeltető áljáttokkal történő kidolgozása egyaránt a halotti kultusz gyakorlatának korábban a legbelső szentélyben történő áthelyeződését jelzi.

Hasonló gondolatot sugall az a megoldás is, hogy az El-Hoha-csoport sírjaiban a homlokzaton szentélyt ábrázoló fülkékben gyakran elhelyezett szobrokhoz hasonlóan, a második, hosszanti szentély bejáratát is az elhunyt szentélybe foglalt álló szobrai keretezik, mintegy további homlokzatot alkotva a széles szentély hátfalán.¹³

Építészeti szempontból fontos, hogy a felépítményként azonosítható piramisok emlékei, bár a 18. dinasztia idejéről is rendelkezünk bizonyítékokkal, elsősorban az Amarnát követő időszakból származnak.¹⁴

¹² Áljáttokról J. ASSMANN: “The Ramesside tomb and the construction of sacred place”. In N. Strudwick – J.H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003, 46–52; K-E. BRANDT: *Die Scheintüren und Entablaturen in den thebanischen Beamtengrübern des Neuen Reiches*, I–IV, (disszertáció, Heidelberg, 2016). Amellett, hogy a jellegzetes kialakítású kettős áljáttok és a hasonló valódi bejáratok, fülke-homlokzatok gyakoriak a thébai temetőben (és Szakkarában is), ennek az építészeti elemnek a templomi eredete kimutatható, ehhez lásd W. MURNANE: “False Doors and Cult Practices inside Luxor Temple”. In Posener-Kriéger, P. (szerk.): *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, Bibliothèque d'étude 97/2, Le Caire, Institut français d'archéologie orientale du Caire, 1985, II, 135–148; D. ARNOLD: *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2003, 90. Az El-Hoha sírcsoporton túl, a thébai kettős áljáttok hagyományához lásd pl. TT 68 (Paenhemenu): K-J. SEYFRIED: *Das Grab des Paenkbemenu (TT 68) und die Anlage TT 227*, Theben 6, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1991; TT 194 (Dzsehutiemhab): K-J. SEYFRIED: *Das Grab des Djebutiemhab (TT 194)*, Theben 7, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1995; a TT 44 (Amenemhab) sírban csak az első, széles szentély egyik rövid oldalfalán, Hassan EL-SAADY: *The Tomb of Amenemhab: No. 44 at Qurnab: The Tomb-chapel of a Priest carrying the shrine of Amun*, Warminster, Aris & Phillips, 1996, Pls. 24–27. Az áljáttok memphisi hagyományához l. G. MARTIN: *Corpus of Reliefs of the New Kingdom from the Memphite Necropolis and Lower Egypt*, London, Routledge, 1987, I, 34, N° 84, Pl. 31, N° 84.a. A kettős áljáttok két oldalán megjelenített, a *dzsed*-oszlopot emelő sír tulajdonosa motívumának hagyományához l. M.C. BETRÒ: “Il pilastro del Museo Civico di Bologna 1892 ed il suo contesto storico-religioso”. *Egitto e il Vicino Oriente*, III, 1980. 37–54; és J. van DIJK: “The Symbolism of the Memphite Djed-Pillar”. *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden*, LXVI, 1986. 7–20. A kompozíció arra az eredetre utal, hogy az áljáttót, a túlvilági bejáratot két oldalon keretező oszlopok valójában porticus-t alkotnak, és a bejárat előtt álltak, itt azonban a fal síkjában ábrázolták őket.

¹³ A közel-kortárs sírok halottat ábrázoló félszobrainak pozíciójához és ennek hagyományaihoz lásd KAMPP (1996): I, 50, és Tab. 30.

¹⁴ A közel-egykorú Deir el-Medina-i és Dra Abu'l-Naga-i építmények mellett ma már számos hasonló ismert, mint például a TT 106 (Paszer), vagy a TT 32 (Dzsehutimesz) piramisának maradványai (KÁKOSY ET AL. (2004): I. 27, II, Pls. II, XX, XCVII, CXV), és a TT 241 (Jahmesz), a TT 183 (Nebsumenu) és a TT 184 (Nefermenu) fölötti építmények (FÁBIÁN Z.I.: “Another Pyramid of El-Khokha”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVI, 2006. 39–58). Az újbirodalmi sziklásírok felépítményeire l. S. CURTO: *Per la storia della tomba privata. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XXXVII, 1981. 107–113; Nina M. DAVIES: “Some representations of Tombs from the

A legfontosabb, az Amarna-kort követő jelenség az, hogy a legfelső szentély-he-lyiség tengelyében lévő fülkében, az egész sírtemplom kultikus középpontjában a korábbi gyakorlattól eltérően nem az elhunytat ábrázolják: az ő családi szobra helyét isteni képmás foglalja el, többnyire Ozirisz, az oziriszi hármasság.¹⁵ A sírtemplom egésze átértelmeződik, az elhunyt egyértelmű kultuszhelyéből isten-templommá válik. Az, hogy a kultuszhely a halotti kultusz helyéből olyan szentéllé alakul, ahol az elhunyt is részt vehet az isten kultuszában, itt mutatkozik meg legtisztábban. Ezzel párhuzamosan keresnek új megoldásokat a sír tulajdonosának és családjának olyan ábrázolására, ahol a halotti kultusz érvényesülhetett. Az első, széles szentély rövid oldalfalainak családi szobrai, kettős árajtói, valamint a második, hosszanti szentély bejáratát keretező, szentélybe foglalt szobrok ennek a jelenségnek, a sír-szentély kultikus hangsúlyeltolódásának a következményei, ahol az elhunyt építé-szeti elemekkel is határozottan hangsúlyozott, a sírtemplom egészében alárendelt kultuszhelyeit alakították ki. További változatokként a központi fülke két oldalán

Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, XXIV, 1938. 25–40; és kül. SEYFRIED (1987). Az egyes emlékművek felépítményeihez I. E. DZIOBEK: „Eine Grabpyramide des frühen NR in Theben”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XLV, 1989. 109–132, kül. 126, Abb. 6 és 129, Abb. 7; továbbá E. DZIOBEK: *Die Gräber des Vezirs User-Amun: Theben Nr. 61 und 131*, Archäologische Veröffentlichungen 84, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1994, 59–60, kül. Taf. 47–48, és 67–69; L. HABACHI – P. ANUS: *Le tombeau de Nadj à Gourmet Mar’ei (N° 271)*, Mémoires publiés par les membres de l’Institut français d’archéologie orientale 97, Le Caire, Institut français d’archéologie orientale du Caire, 1977; K-J. SEYFRIED: „Dritter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XLVI, 1990. 341–353, kül. 350–353, Abb. 1, 6, Taf. 59–60; Fr. KAMPP: „Vierter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, L, 1994. 175–188, kül. 177–179, Abb. 2–3, Taf. 24; KAMPP (1996): II, 714, Fig. 643; K.C. SEELE: *The Tomb of Tjanefer at Thebes*, Oriental Institute Publications 86, Chicago, The University of Chicago Press, 1959, 3, Pl. 1.A/B; L. BAVAY – D. LABOURY: „Dans l’entourage de Pharaon: Art et archéologie dans la nécropole thébaine”. In BAVAY ET AL. (szerk.): *Ceci n’est pas une pyramide: Un siècle de recherche archéologique belge en Égypte*, Leuven–Paris, Peeters, 2012, 62–79; Királyi építmény azonosításához I. D. POLZ – A. SEILER: *Die Pyramidenanlage des Königs Nub-Cheper-Re Intef in Dra’Abu el Naga*, ADAIK Sonderschrift 24, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2003.

¹⁵ Az El-Hoha sírcsoport központi fülkéiben általában az Oziriszi hármasság szobrai találhatóak: TT 23 (Tyai), TT 32 (Dzsehutimesz), TT 264 (Ipi); Nebszumenu fülkéjében (TT 183) az Ozirisz-Szokarisz parallelizmus festményként jelenik meg. További sírkápolnák, ahol festett, vagy faragott isteni képmásokat találhatunk ugyanebben a pozícióban: TT 10 (Penbui/Kasza), TT 31 (Honszu), TT 44 (Amenemhab), TT 58 (Amenhotep+Ameneminet), TT 106 (Paszer), TT 275 (Szobekmosze), TT 296 (Neferszeheru) és TT 324 (Hatiai); valószínűleg: TT 13 (Suroy), TT 54 (Kenro), TT 134 (Tyaunani); és talán TT 187 (Paherihat), TT 272 (Haemipet), TT 277 (Ameneminet) és TT 373 (Amenmesz). Isteni képmások plasztikus kidolgozásának listájához, I. KAMPP (1996): I. 51, és Tab. 31. A jelenség eredetéről és egyéb következményeiről egyébként I. HOFMANN (1995).

is,¹⁶ és szabadon álló szoborcsoportok¹⁷ formájában is alkalmazták a családi szobor megjelenítését.

Az oldalfalak díszítésének művészi technikájában a festett dombormű válik uralkodóvá, ahol a korábbi, inkább szórt ábrázolások szerkesztési elveitől eltérően, sávokban rendezték el a képi és szöveges sorozatokat.

A sziklaszentélyek falain megjelenő új dekorációs rendszer tematikailag úgy írható le, hogy teljesen alárendelt helyzetbe kerülnek, majd fokozatosan kiszorulnak a korábbi, úgynevezett „mindennapi élet” jelenetei,¹⁸ melyeket most leginkább az előudvarok falain helyeznek el. Helyüket az eddig csak egy-egy részlettel megjelenített túlvilági, vagy a túlvilágra vezető út jeleneteit tartalmazó, főként az eddig inkább elrejtetten, a halott mellett, papiruszon elhelyezett Halottak Könyve fejezetek,¹⁹ és a kultuszokhoz kapcsolódó képi és szöveges elemek veszik át. Evilági jeleneteket egyáltalán nem ábrázolnak, legfeljebb némelyik sírban a temetési menetet.

A szentély-helyiségek a dekoráció utalásai alapján különböző funkciókhoz is kapcsolódhattak. A legbelső szentély, a központi, isteneket ábrázoló fülkével, és ahonnan a *sloping passage* is nyílik, az isteni áldozatok helyszíne. A második, hosszanti szentély a túlvilági utazást jelképező helyszínnek tűnik. Az első, széles szentély leginkább olyan helyként értelmezhető, amely átmenet az előudvarok még evilági, de már elkülönített szent terétől, s a halotti kultusz helyszíne is. Ehelyütt, a hosszanti falak háromsávós díszítése egyrészt a Halottak Könyve 145–146 fejezeteit tartalmazza, melyek az elhunyt túlvilágra vezető útjának azt a részét dolgozzák fel,²⁰

¹⁶ Jellegetes példa: TT 23 (Tyai). Egy korábbi példa: TT 57 (Haemhat/Mahu, III. Amenhotep kora), ahol az eléggé zavarba ejtő megfőbbzörözött családi szobrokat az áldozó terem (a legbelső szentély) oldalfalain és az első, széles szentélyben, sőt a sír építészeti fókuszában is kidolgozták, vö. PORTER-MOSS (1970): I.1, 106, 115, 118–119; N. STRUDWICK: “Change and Continuity at Thebes: The Private Tomb after Akhenaten”. In Ch. Eyre – A. Leahy – L. Montagno Leahy (szerk.): *The Unbroken Reed: Studies in the Culture and Heritage of Ancient Egypt in Honour of A. F. Shore*, Egypt Exploration Society, Occasional Publications II, London, Egypt Exploration Society, 1994, 221–236.

¹⁷ Ilyen szabadonálló szobrokhöz Dzsehutimesz sírjában (TT 32) lásd G. DARESSY: „Notes et remarques”. *Recueil de travaux*, XIV, 1892. 26–27; L. BORCHARDT: *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten*, Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Berlin 1925, II, 94–95; KÁKOSY L.: “Second Preliminary Report on the Hungarian Excavation in Theban Tomb 32 (Season 1984)”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXVII, 1985. 297, és fig. 6, továbbá KÁKOSY ET AL. (2004): II. Pls. XII, LXXII. Nebszumenu sírjában (TT 183) egyetlen ilyen szabadonálló családi szobor maradt ránk (továbbra is a sírban). Egy további hasonló szobor: Hatiaj szobra a TT 324 sírből, N. de G. DAVIES – A.H. GARDINER: *Seven Private Tombs at Kurnab*, Mond Excavations at Thebes II, London, The Egypt Exploration Society, 1948, 43, és Pl. XLI.

¹⁸ A „mindennapi élet” jeleneteiről lásd L. MANNICHE: “The so called scenes of daily life in the private tombs of the Eighteenth Dynasty: an overview”. In Strudwick–Taylor (2003): 42–45.

¹⁹ Jóllehet a feltárt és megismerhető példák azóta sokasodtak, de a jellemző különbséget a 18. és a 19–20. dinasztiai sírjai között lásd már a két összefoglaló listában is: Mohamed SALEH: *Das Totenbuch in den thebanischen Beamtengräbern des Neuen Reiches*, *Archäologische Veröffentlichungen* 46, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1984, 96–97.

²⁰ A HK 145–146 fejezetek elemzéséhez, l. FÁBIÁN Z.I.: „Feltárás az El-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (*Nefermennu*) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster*, IX/2, 2017. kül. 32–50.

ahol a túlvilág kapuin jut át, másrészt a Szájmegnyitás rítusaival a halotti kultusz előkészítését jelenítik meg,²¹ továbbá olyan áldozati jeleneteket, ahol az elhunytnek mutatnak be áldozatot.

E fő jellegzetességek a sírcsoport egyes emlékeiben az egyiptomi sírművészet azon sajátosságának megfelelően érvényesülnek, hogy az egyes alkotásokat egy bizonyos alkotóelem-készletből válogatva egyéni szerkesztési és kidolgozási változatokkal oldották meg.²² Az El-Hoha sírcsoport sematikus hatása ellenére tehát az egyes alkotások nagyobb építészeti, szerkezeti egységeiben, dombormű-sorozatokban és a kisebb egységekben, egyes képek, feliratok, frízmegoldások elrendezésében és kidolgozásában egyaránt önálló változatok jelennek meg. A művészi kísérletezés az új kánon viszonylagos megszilárdulása ellenére sem szűnt meg. Az El-Hoha csoport sírjainak dekorációja a szerkesztés tekintetében mindenképpen egy műhelyre, közös hagyományra, illetve a mögötte felsejlő felfogás közelségére utal. A kivitelezés részleteit illetően azonban az nem állapítható meg, hogy a falképeket létrehozó művészek azonosak lettek volna; a jelek inkább ennek ellenkezőjét sejtetik. A tartalmi, stílusbeli és technikai sajátosságokra építhető hipotetikus datálásuk ellenére a sírcsoport belső kronológiai kapcsolatai sem egyértelműek.

Az áldozati jelenetek azért lehetnek különleges helyzetben a többi dekorációs elemhez, dombormű-sorozatokhoz képest, mert több sírban is az elhunyt mellett más személyek nevét is tartalmazzák a feliratok, és a képeken elfoglalt pozíciójuk alkalmas lehet arra, hogy valamiféle hierarchiát, kronológiai megfontolásokat is alkalmazzunk a jelenetek és szereplőik értelmezésénél.

A szóban forgó sírok tulajdonosai, ha nem is mindig egykorú kortársak lehettek, de közel egy időszakban éltek, többnyire Amon isten karnaki szentélyének birtokaival kapcsolatban lévő adminisztrációs tevékenységük révén, II. Ramszesz hosszú uralkodásának második felében. Azonos, vagy hasonló társadalmi közegekből származtak, és legalább többen közülük személyesen is ismerhették egymást. Az egyik sír, Dzsehutimesz sírja (TT 32) esetében alighanem a művész is azonosítható a falakra írt graffitói alapján.²³

²¹ A szájmegnyitás sorozatának alkalmazásáról az El-Hoha sírokban lásd FÁBIÁN (2008); FÁBIÁN (2017): kül. 51–58.

²² A hagyományozódás és esetünkben az új hagyomány kialakításának aspektusaihoz l. T. GILLEN (szerk.): *(Re)productive traditions in ancient Egypt: Proceedings of the conference held at the University of Liège, 6th–8th February 2013*, Collection Aegyptiaca Leodiensia 10, Liège, Presses Universitaires de Liège, 2017, kül. 2. Art; A. DEVILLERS: “The artistic copying network around the tomb of Pahery in Elkab (EK3): A New Kingdom case study”. In G. Miniaci – J.C. Moreno García – S. Quirke – A. Stauder (szerk.): *The Arts of making in ancient Egypt: Voices, images, and objects of material producers 2000–1550 BC*, Leiden, Sidestone Press, 2018, 31–48.

²³ FÁBIÁN Z.I.: “Graffiti in TT 32”. In Luft U. (szerk.): *The Intellectual Heritage of Egypt: Studies Presented to László Kákossy by Friends and Colleagues on the Occasion of His 60th Birthday*, Studia Aegyptiaca XIV, Budapest, Eötvös Loránd University, 1992, 137–156; FÁBIÁN Z.I.: “The Artist of TT 32: *sš qd* Pay?” *Revue Roumaine d’Égyptologie*, I, 1997. 39–50.

Három olyan sírt ismerünk az El-Hoha sírok közül, amelyek áldozati jelenetsorai a kísérszövegekkel azonosítják az áldozó személyt is: Dzsehutimesz (TT 32), Nebsumenu (TT 183) és Nefermenu (TT 184) sírját.²⁴

A szerkezeti hasonlóságok és a kivitelezés részleteinek tekintetében is kirívó egyezéseket mutat Dzsehutimesz sírjának szomszédja, Nebsumenu sírja²⁵ és a domboldalon fölötté, Nefermenu kormányzó számára készített halotti emlékmű. Ebben az esetben még indokoltabb annak a kérdésnek a felvetése, hogy az egyik alkotás a másik másolata is lehet, és ha így volt, vajon melyikük szolgálhatott mintaként a másik elkészítéséhez. Nebsumenu domborműsorozatai bizonyos pontokon valamivel hosszabbak, gazdagabbak egy-egy jelenettel. A kérdést úgy is fogalmazhatjuk, hogy Nebsumenu gazdagabb alkotásai szolgáltak-e Nefermenu modelljeként, melyet valamilyen okból tömörítettek, avagy fordítva, Nebsumenu fejlesztette-e tovább Nefermenu domborműveinek sorozatait. Nefermenu sírjának a legutóbbi időkben történt feltárásával olyan adatokat is feljegyezhetünk, melyek a sírok datálásához, legalább relatív kronológiai helyzetük meghatározásához is hozzájárulhatnak.

Nefermenu sírjában az első, széles szentély hosszú falain, az alsó ábrázolási sávok áldozati jelenetei közül háromban olyan feliratok szerepelnek, amelyek név szerint azonosítják azt a személyt, aki áldozatot mutat be Nefermenu és hitvese számára. Ezek közül kettő a terem hátfalán, az „északi” szárnyban van (1–2. kép). Mindkét áldozati jelenet irányultsága a terem tengelye felé mutat, tehát befelé tart. A külső jeleneten egyedül Nefermenu kapja az áldozatokat, a belső jeleneten hitvesével együtt ülnek az áldozati asztal mögött. Az első jeleneten az áldozó személy hosszú, fehér ruhát visel, első kezét üdvözlőleg emeli Nefermenu felé, másik, teste mellett leeresztett kezében *berep* jogart tart. A jelenet két szereplője fölött a töredékes hieroglif szöveg, vagy szövegek rekonstruálhatók kilenc szövegoszlopban. Valószínűleg két szöveget véstek ide. Az egyik az ülő és áldozatokat fogadó Nefermenut azonosította nevével, rangjaival, címeivel, és jobbról balra, Nefermenu felé lehetett olvasni. A másik szöveg ellenkező irányban olvasandó, és az áldozó személyt azonosítja. Jóllehet a szövegek igen töredékes állapotban maradtak ránk,

²⁴ Egy negyedik sír, ahol kronológiai utalást találunk Tyai sírja (TT 23). Ebben Merneptah fáraóra is történik utalás, így a sír készítését bizonyára későbbre datálhatjuk, mint azokét a személyekét, akikről annyit tudunk, hogy II. Ramszesz uralkodása idején éltek. Tyai sírjának feltárásáról l. újabban S. IVANOV: „The Tomb of Thay (TT 23)”. In G.A. Belova – S. Ivanov (szerk.): *Achievements and Problems of Modern Egyptology: Proceedings of the International Conference Held in Moscow on September 29–October 2, 2009*, Moscow, Russian Academy of Sciences, Center for Egyptological Studies, 2012, 157–166; S. IVANOV: “The tomb of Tjay (TT 23): Progress report”. *ЕГИПЕТ И СОПРЕДЕЛЬНЫЕ СТРАНЫ* 2018/2, 1–17. Az El-Hoha sírok kronológiai kérdéseivel korábban is foglalkoztam, különösen a három itt vizsgált sír kapcsán, FÁBIÁN Z.I.: “Relative chronology of TT 32 (Djehutimes), TT 183 (Nebsumenu) and TT 184 (Nefermenu)”. In M. De Meyer et al. (szerk.): *Festschrift Harco Willems*, Orientalia Loveniensia Analecta, Leuven, (kiadás alatt).

²⁵ J. ASSMANN: “The Ramesside tomb of Nebsumenu (TT 183) and the ritual of Opening the Mouth”. In Strudwick–Taylor (2003): 53–60.

az áldozó személyre vonatkozó részletek lényeges elemei jól olvashatóak a legutolsó szövegoszlopban: „a birtok elöljárója Dzsehutimesz,²⁶ az igazhangú”.

A másik áldozati jeleneten Nefermenu és hitvese fogadja az áldozatokat. Első kezét az áldozati asztal fölé nyújtja, hátsó kezében függőlegesen tartja a *beretj* jogart. Mögötte, de azonos ülőhelyen ábrázolt felesége mindkét kezét férje válla fölé nyújtja. Az ülő házaspárral szemben álló áldozó személy párducbőr ornátust visel hosszú, fehér ruhája fölött, és hátsó kezével ennek mancsát tartja. Első kezét az áldozati asztal fölé nyújtja. A kép felső részén itt is két szöveg azonosítja a jelenet szereplőit, hasonló elrendezésben, mint az előző képen. A balról olvasható, szintén eléggé töredékesen ránk maradt szöveg viszonylag hosszú lehetett, mintegy tíz szövegoszlopba rendezték. Áldozati formulával kezdődik, és az áldozó személy azonosításával zárul: „Áldozat, amelyet a király ad a nagy isteni kilencségnek, a kis isteni kilencségnek, hogy adjanak ... Ozirisz, a Déli Város kormányzója, Nefermenu ... számára. Ozirisz királyi írnok, Amon birtokainak fő-elöljárója, Dzsehutimesz az igazhangú, a thébai.”

Az áldozó személy, akit mindkét jeleneten ábrázoltak és feliratokkal megneveztek, neve és hivatali címei alapján nem lehet más, mint a közeli TT 32 sír tulajdonosa, Dzsehutimesz, és amennyiben ő volt a felelős Nefermenu halotti kultuszában az áldozatok bemutatásáért, valószínűsíthetően olyan kortársa lehetett, akitől ez még hosszabb ideig elvárható volt, tehát a Nefermenunál fiatalabb korosztályhoz tartozhatott. Ez kiinduló pont lehet általában is a sírok alkotásának kronológiai meghatározásakor olyan esetekben, amikor az áldozót valamilyen szinten azonosítani tudjuk. Ez nem csupán azt jelentheti, hogy az áldozatot ábrázoló jeleneteken az elhunyt fiát, örökösét, esetleg barátját, kollégáját is megörökítették, aki az áldozati rítusokat elvégezhetette, hanem az áldozó személy ábrázolásának fontos következményei lehettek, illetve éppen azért szerepelhet a jeleneteken, mert e feladatot és az ezzel járó kötelezettségeket vállalta, tehát a jelenet egyben afféle jogi dokumentum is. Az a személy, akit így ábrázoltak, tehát képmásával nemcsak az elegáns dekoráció része, hanem tudatában is kellett, hogy legyen annak, hogy a valóságban is cselekvő részese az elhunyt számára bemutatandó áldozati folyamatoknak. Jóllehet az itt vizsgált sírok és jelenetek nem utalnak arra, hogy milyen forrásokból származtak a bemutatott áldozatok, avagy az örökség részleteire, az ábrázolt áldozó személy, akit név szerint is azonosítanak a feliratokban, felelősséggel tartozhatott azért, hogy az áldozatok anyagi forrásai biztosítva legyenek, és az áldozati rítusok a megfelelő formában folyamatosan teljesüljenek. Ezt a felelősséget legvalószínűbben egy családtag, leginkább az elsőszülött fiú vállalhatta, és a *jwn-mwt:f* (anyja támasza)

²⁶ Nemcsak a jelenet komponálásánál lehetett arra szükség, hogy a rendelkezésre álló felületet a művész minél jobban kihasználja, – ezért szerepelhet Nefermenu egyedül, felesége nélkül a képen, – hanem a szövegek esetében is szigorúan kellett gazdálkodni a hellyel. A név esetében rövidített hieroglif alakot használt (GARDINER, *Sign List*: C3).

funkciójához kapcsolható, tehát ennek alapján intézményesülhetett. Dzsehutimesz sírjában például több helyütt fiát, Amenmeszt nevezik meg áldozó személyként.²⁷

Nefermenu sírjában a feleségén kívül más rokont nem neveznek meg a családjából a feliratok, legalábbis senki másnál nem tüntetik fel azt, hogy rokona lett volna. Így nem tudhatjuk azt sem, hogy Dzsehutimesz esetleg valamilyen rokoni kapcsolatban állott-e Nefermenuval. Hasonlóan nem találunk rokoni kapcsolatot megjelölést Nebszumenu sírjában (TT 183) azon az áldozati jeleneten, ahol Dzsehutimeszt és feleségét is ábrázolták, mégpedig olyan pozícióban, ahol áldozatot kapnak.²⁸ Nebszumenu, a sír tulajdonosa is szerepel a képen,²⁹ az áldozati asztal másik oldalán, a Dzsehutimesz házaspárral szemben, szintén olyan helyzetben, ahol az áldozatot fogadóként azonosíthatjuk, de a szereplők családi kapcsolataira nem történik utalás a szövegekben. Ha Dzsehutimesz és Nebszumenu életkor szerinti kapcsolatait próbáljuk a jelenet alapján értelmezni, akkor azt kell figyelembe vennünk, hogy a feltehetőleg kortárs szereplőket hasonló szinten ábrázolták, tehát hozzávetőlegesen azonos korcsoporthoz tartozónak tarthatjuk őket.

Amennyiben az eddigi, hipotetikus család-rekonstrukciók helytállóak, Nebszumenu jó családból származhatott.³⁰ Nagyatya, Nebnetyeru (Tyeri) Amon isten főpapja volt. Atyja, Paszer I. Szeti fáraó bizalmasa, akit a király déli vezírré nevezett ki már fiatal korában, majd később, más fontos megbízásokat követően, II. Ramszesz 27. uralkodási évében ő is Amon főpapja lett. Haláláig, több mint egy évtizedig viselte ezt a tisztséget.

Azon a jeleneten, ahol Dzsehutimeszt és Nebszumenu egyaránt ábrázolták, mégpedig az áldozati asztal két oldalán, a Nebszumenu mögött ülő férfi, jóllehet a képe igen töredékes állapotban maradt ránk, Nebszumenu atyja, Paszer lehet, mivel a mögötte, valójában mellette megjelenített hölgy nem más, mint Nebszumenu édesanyja, Tuia. Nebszumenu egyébként a királyi birtokok fő-elöljárója volt, de karrierje során Amon isten szolgálatában is magas adminisztratív pozíciót viselt: az istenség kincstárának előljárója volt. Mindez nyilván összefüggésben állhatott családi kapcsolataival és édesatyja főpapi hatalmával is.

Nebszumenu sírjában egy további áldozati jeleneten³¹ Haunefer és felesége fogadják az áldozatot. Haunefer valószínűleg Nebszumenu fivére lehetett, szintén nagyhatalmú ember. Théba kormányzója volt, és – ahogyan ez a korszakban a kormányzók esetében gyakori volt – a nyugati part és a temetőkörzetek ellenőrzé-

²⁷ FÁBIÁN in KÁKOSY ET AL. (2004): I, 135, 137, 148.

²⁸ ASSMANN: The Ramesside tomb of Nebsumenu (2003): 59, Fig. 6.

²⁹ A töredékes szövegben csupán a hivatali címeit olvashatjuk (királyi írnok, a Két Ország királya birtokainak fő-elöljárója a Déli Városban), ez azonban nem lehet más, mint Nebszumenu.

³⁰ HOFMANN (2004): 55; K.A. KITCHEN: *Ramesside Inscriptions Historical and Biographical*, I. Oxford, Blackwell, 1975, 285–301; K.A. KITCHEN: *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1982, *passim*; E. FROOD – J. BAINES: *Biographical texts from Ramessid Egypt*, Writings from the ancient world 26, Atlanta, Society of Biblical Literature Press, 2007, 148–156.

³¹ ASSMANN: The Ramesside tomb of Nebsumenu (2003): 58, Fig. 5.

sének lehetőségét is megteremtve, egyben I. Amenhotep fáraó halotti templomának birtokait is felügyelte, éppúgy, mint Nefermenu kormányzó a maga idejében. Az áldozó ezen a képen, habár a neve kitörött a domborműről, Dzsehutimesz leggyakrabban említett címét viseli: Amon birtokainak fő-elöljárója, ugyanazt a címet, amit Nefermenu sírjában, ahol szintén áldozóként ábrázolták. Amennyiben valóban Dzsehutimesz az áldozó személy ezen a képen is, akkor nem csupán annak lehet jelentősége, hogy Dzsehutimesz vállalta az áldozatok biztosítását mindkét thébai kormányzó, Nefermenu és Haunefér számára, hanem annak is, hogy e képen a felirat Haunefér fivéréként nevezi meg. Dzsehutimesz szüleit, Amenmeszt és Henut-udzsebutot azonban ismerjük név szerint a sírjának felirataiból, és bizonyosak lehetünk abban, hogy ő nem volt a vezír majd Amon-főpap Paszer gyermeke, azaz Haunefér és Nebszumenu vér szerinti fivére. Dzsehutimesz sírjában egy bankett-jeleneten 48 rokonát ábrázolták, ahol nagyrészüknél a neve és a címei is fennmaradtak,³² de Paszer nevét vagy címeit egyiküknél sem olvashatjuk. Az egyiptomi rokonok és hozzátartozók terminológiai lehetőségeit³³ figyelembe véve az anyai ágon, vagy a házastársi kapcsolatok összefüggéseiben kereshetjük az Amon papság vezetői, Amon birtokainak tisztségviselői és a helyi kormányzók körének családi kötelékeit.

Dzsehutimesz és sírja kronológiai megközelítése kevésbé bonyolultnak tűnik. Ő a királyi szántóföldek elöljárójának Amenmesznek és Henut-udzsebutnak a fia volt. Sírja Nebszumenu sírjának közvetlen szomszédja az El-Hoha dombon, mindkettőt Nefermenu sírjának sírsora alatt készítették. Karrierje során Dzsehutimesz számos katonai, adminisztratív és diplomáciai feladatot látott el, és Amon birtokainak élén is állott, minden bizonnyal Nebszumenu kollégájaként Amon szolgálatában. Eszna kormányzójaként hasonló rangja volt Hauneféréhez, Paszer főpap fiáéhoz és Nefermenuéhoz is.

Nebszumenu sírjának egyik áldozati jelenetéből azt a következtetést vonhattuk le, hogy ő és Dzsehutimesz egyivásúak lehettek, azonos korcsoporthoz tartozhattak. Amennyiben valóban Dzsehutimeszt ábrázolták áldozóként Haunefér jelenetén, akkor feltehető, hogy nála éppúgy fiatalabb lehetett, mint Nefermenu-nál, a másik kormányzó kollégánál, ahol, mint láttuk, szintén áldozóként szerepel. Következésképp Nebszumenu fiatalabb testvér lehetett a Paszer családban, fiatalabb, sőt, talán jóval fiatalabb, mint Haunefér. Azt, hogy Nebszumenu és Dzsehutimesz tevékenységének és sírjuk készítésének idejét így egyaránt II. Ramszesz uralkodásának késői szakaszára datálhatjuk, megerősíti e fáraó nevének írásmódja is, melyet Dzsehutimesz sírjában olvashatunk, és jellegzetesen ebben a korszakban alkalmaztak.³⁴

³² FÁBIÁN in KÁKOSY ET AL. (2004): I, 274–280.

³³ H. WILLEMS: "A Description of Egyptian Kinship Terminology of the Middle Kingdom, c. 2000–1650. B.C." *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, CXXXIX,1, 1983. 152–168.

³⁴ K.A. KITCHEN: "Aspects of Ramesside Egypt". In W.F. Reineke (szerk.): *Acts of the First International Congress of Egyptology*, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 14, Berlin, Akademie Verlag, 1979, 384; KAMPP (1996): I, 221.

Dzsehutimesz sírjának pontosabb datálásához még ennél is közelebb kerülhünk, ha egy további szövegrész jellegzetességét helyesen értelmezhetjük. Egy igen töredékes feliratrészben II. Ramszesz neve sajátos formában szerepel: csak a pre-nomen-je olvasható, ami a *nswt* (király) szót követi, a titulaturának semmilyen más eleme nem szerepel.³⁵ Donald Redford megfigyelése szerint³⁶ akkor alkalmazzák a király említésének ezt a módját a feliratokban más királyi címek, nevek nélkül, amikor az uralkodó már eltávozott az élők sorából. Ha ez erre a szövegünkre is érvényes, akkor, amikor ezt készítették, bizonyára még Dzsehutimesz életében, a fáraó már halott lehetett. Dzsehutimesz túlélte, és még egy ideig aktív életet élhetett mint esznai kormányzó, és a boldogult Nefermenu és Haunefer egykori thébai kormányzók halotti áldozatait is biztosítván.

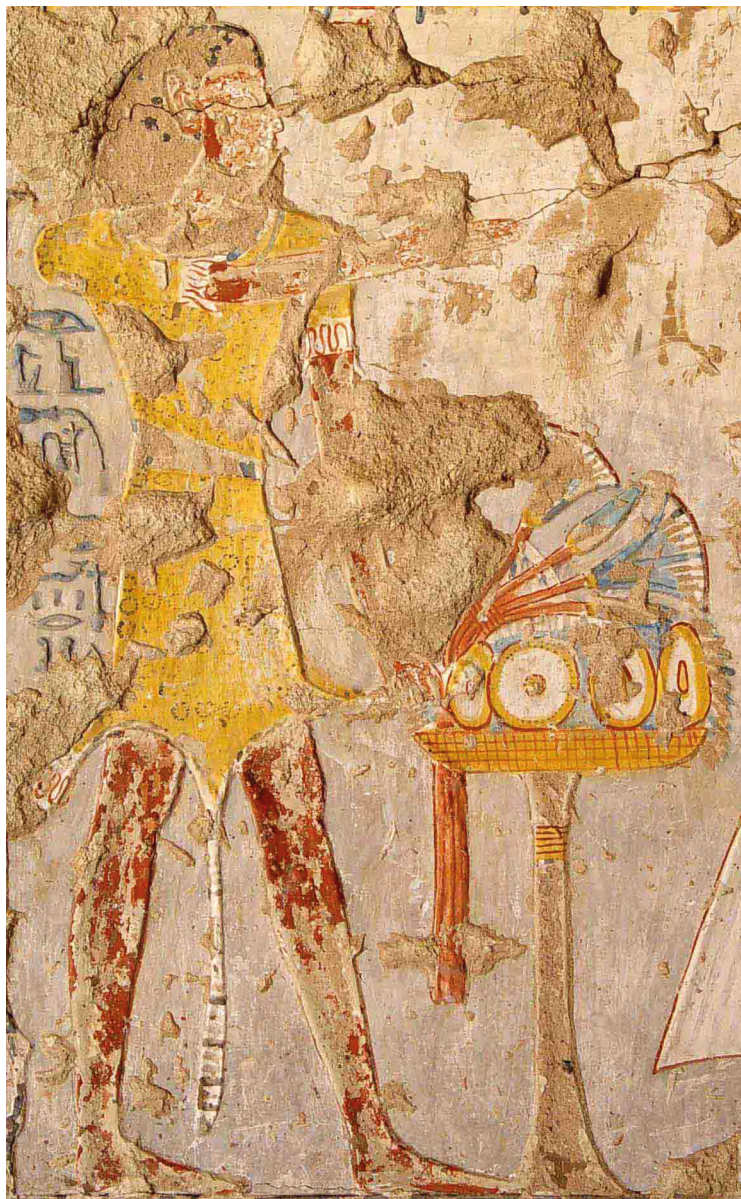
Dzsehutimesz, akit Nefermenu sírjában áldozóként, Nebszumenu sírjában viszont az áldozatokat fogadóként is ábrázoltak, mindezek alapján igen valószínűen Nefermenunál jóval fiatalabb lehetett, mint ahogyan a vele egyazon korcsoportba tartozó Nebszumenu is. Életüknek legalább egy szakaszát mindhárman kortársként együtt tölthették, bizonyára akár kollégákként is Amon isten szolgálatában, de a legidősebb közülük Nefermenu lehetett.

Nefermenu és Nebszumenu halotti emlékművei, sírjai szinte teljesen egyformák, nemcsak építészeti megoldásaikban, hanem díszítési programjuk is, jóllehet Nebszumenu sírjában a domborműsorozatok néhol egy-egy jelenettel gazdagabbak. Ha a két sír díszítésének kérdését úgy vetjük fel, hogy előfeltételezzük, hogy az egyik szolgálhatott a másik mintájául, és melyikük lehetett az a kettő közül, továbbá a sírok tulajdonosainak életkorára és kronológiai helyzetére vonatkozó megállapításaink helytállóak, még akkor sem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy síremlékeik is ebben a sorrendben készültek, de azért ez eléggé valószínű. Ha valóban így történt, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a díszítési rendszer komponálásánál Nefermenu lehetett a minta, és Nebszumenu művésze ezt követte, amikor az utóbbi sír díszítését megtervezte, szerkesztette és kidolgozta. A mintául szolgáló, Nefermenu sírjában kidolgozott alkotás részleteit fejlesztette tovább.

Az itt vizsgált sírok művészeti összefüggéseit, tulajdonosaikat, kronológiai helyzetüket tekintve ezzel a következtetéssel le is zárhatnánk a vizsgálatot, az áldozati jelenetek vizsgálatából származó további problémák és összefüggések illusztrálására azonban még egy kérdést szeretnék itt bemutatni. Említettem, hogy Nefermenu sírjában három olyan áldozati jelenet maradt ránk, ahol az áldozó személyére vonatkozó feliratok szerepelnek. Két jeleneten, mint láttuk, ez a személy Dzsehutimesz volt. A harmadik jeleneten azonban ez nem ő, hanem egy bizonyos *wab*-pap, akinek a neve töredékesen maradt meg: [...]neferu (3. kép). Ez azt jelentheti, hogy a sír készítése során annak személye, aki felelős volt a halotti áldozatok majdani bemutatásáért, megváltozott. Arról, hogy ennek mi lehetett az oka, vagy hogyan

³⁵ FÁBIÁN in KÁKOSY ET AL. (2004): I, 272–273, II, Pls. LXIV, LXV.

³⁶ D. B. REDFORD: *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books*, SSEA Publications IV, Mississauga, Benben Publications, 1986, 44. n. 156.

3. kép. A harmadik áldozati jeleneten ábrázolt [...]neferu, mint áldozó személy

is történt, a sír domborműveiből nem nyerhetünk adatokat. Még azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy először Dzsehutimesz vállalta-e ezt a felelősséget, és azután tőle vette át [...]neferu, avagy fordítva. Hipotetikusán ugyan, de eléggé erős valószínűséggel erre a kérdésre is választ találhatunk.

Ezt a harmadik jelenetet, ahol az áldozó, párdubcőr ornátusban megjelentetett személynek a neve [...]neferu volt, az első, széles szentély bejárati falának „déli”

szakaszán láthatjuk. Ez kiindulópontot jelenthet a halotti áldozatokat bemutató képsorozat egyes elemeinek készítési sorrendjét illetően. A sziklába vésett, T-alaprajzú thébai halotti emlékművek elkészítésének sorrendjét úgy rekonstruálhatjuk, hogy a bejárat kivésését követően a helyiségek kialakítása általában úgy történhetett, hogy az első, széles szentély „déli” szárnyát alakították ki először, és amikor ez a helyiségrész elkészült akkor folytatták a vésést az „északi” szárnyal. Amikor az utóbbi kialakításán dolgoztak, akkor viszont már elkezdődhetett a „déli” szárnyban a falak díszítésének előkészítése, a domborművek előrajzolása, vésése, akár festése is.³⁷ Nincs okunk feltételezni, hogy Nefermenu sírjában ez másként történt volna. Ha ennek a halotti emlékműnek a kialakítását valóban a temetőben másutt rendre megfigyelhető módon és sorrendben oldották meg, akkor a [...]neferu-t ábrázoló áldozati jelenetet korábban készítették, mint a Dzsehutimeszt ábrázoló két hasonló jelenetet a terem „északi” szárnyában. A Nefermenu halotti áldozataiért vállalt felelősséget tehát Dzsehutimesz vehette át a későbbiek során, de akárhogy is és akármilyen okból történhetett is ez, a domborműveken a korábbi vésett feliratokat nem változtatták meg, és a korábbi felelősként ábrázolt [...]neferu neve továbbra is ott maradt az egyik áldozati jeleneten az áldozó személyét azonosító feliratban.

Az áldozati jeleneteknek az a sajátossága, hogy lehetővé teszi a sír és egyben kultuszhely tulajdonosán túl más valóságos személyek ábrázolását és feliratokban történő azonosítását, a fenti példák alapján azt is lehetővé teszi, hogy e személyek kapcsolatainak, viszonyainak vizsgálatával további adatokat nyerhessünk róluk magukról, a halotti kultusz bizonyos részleteiről, de a sírok készítésének részleteiről és a sírok egymáshoz való viszonyáról, a hagyományok alakulásáról is.

Bibliográfia

- D. ARNOLD: *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2003, doi.org/10.1111/j.1949-3606.2004.tb00983.x.
- J. ASSMANN: „Das Grab mit gewundenem Abstieg: Zum Typenwandel des Privatfelsgrabes im Neuen Reich”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (MDAIK)*, XL, 1984. 277–290.
- J. ASSMANN: “The Ramesside tomb and the construction of sacred place”. In N. Strudwick – J.H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003, 46–52.
- J. ASSMANN: “The Ramesside tomb of Nebsumenu (TT 183) and the ritual of Opening the Mouth”. In N. Strudwick – J.H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003, 53–60.

³⁷ M.E. MACKAY: “The Cutting and Preparation of Tomb-Chapels in the Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, VII, 1921. 154–168.

- L. BAVAY – D. LABOURY: „Dans l’entourage de Pharaon: Art et archéologie dans la nécropole thébaine”. In L. Bavay et al. (szerk.): *Ceci n’est pas une pyramide. Un siècle de recherche archéologique belge en Égypte*, Leuven–Paris, Peeters, 2012, 62–79.
- M.C. BETRÒ: “Il pilastro del Museo Civico di Bologna 1892 ed il suo contesto storico-religioso”. *Egitto e il Vicino Oriente*, III, 1980. 37–54.
- L. BORCHARDT: *Statuen und Statuetten von Königen und Privatleuten*, Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Berlin 1925.
- K-E. BRANDT: *Die Scheintüren und Entablaturen in den thebanischen Beamtengräbern des Neuen Reiches*, I–IV, (disszertáció, Heidelberg, 2016), doi.org/10.11588/heidok.00020243
- S. CURTO: „Per la storia della tomba privata”. *MDAIK* 37 (1981) 107–113.
- G. DARESSY: „Notes et remarques”. *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l’archéologie égyptiennes et assyriennes pour servir de bulletin à la mission française du Caire*, XIV, 1892. 20–38.
- Nina M. DAVIES: “Some representations of Tombs from the Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, XXIV, 1938. 25–40.
- N. de G. DAVIES – A.H. GARDINER: *Seven Private Tombs at Kurnah*, Mond Excavations at Thebes II, London, The Egypt Exploration Society, 1948.
- A. DEVILLERS: “The artistic copying network around the tomb of Pahery in Elkab (EK3): A New Kingdom case study”. In G. Miniaci – J.C. Moreno García – S. Quirke – A. Stauder (szerk.): *The Arts of making in ancient Egypt: Voices, images, and objects of material producers 2000–1550 BC*, Leiden, Sidestone Press, 2018, 31–48.
- J. van DIJK: “The Symbolism of the Memphite Djed-Pillar”. *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden*, LXVI, 1986. 7–20.
- E. DZIOBEK: „Eine Grabpyramide des frühen NR in Theben”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (MDAIK)*, XLV, 1989. 109–132.
- E. DZIOBEK: *Die Gräber des Vezirs User-Amun: Theben Nr. 61 und 131*, Archäologische Veröffentlichungen 84, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1994.
- Hassan EL-SAADY: *The Tomb of Amenemhab: No. 44 at Qurnah: The Tomb-chapel of a Priest carrying the sbrine of Amun*, Warminster, Aris & Phillips, 1996.
- FÁBIÁN Z.I.: “Another Pyramid of El-Khokha”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XLVI, 2006. 39–58.
- FÁBIÁN Z.I.: “The Artist of TT 32: *sš qd Pay?*” *Revue Roumaine d’Égyptologie*, I, 1997. 39–50.
- FÁBIÁN Z.I.: „Feltárás az El-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (*Nefermenu*) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster*, IX/2, 2017. 7–77.
- FÁBIÁN Z.I., „Figurális osztrakon áldozati- és bankett-jelenet ábrázolásával *Qen-Amon* thébai sírjának (TT 412) körzetéből”. *Orpheus Noster*, XII/1, 2020. 9–28.
- FÁBIÁN Z.I.: “Friezes in Post-Amarna Tombs of Thebes”. *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinque-ecclesiensis (de Iano Pannonio Nominatae)*, XIX, 2005. 31–46.

- FÁBIÁN Z.I.: “Graffiti in TT 32”. In Luft U. (szerk.): *The Intellectual Heritage of Egypt: Studies Presented to László Kákósy by Friends and Colleagues on the Occasion of His 60th Birthday*, Studia Aegyptiaca XIV, Budapest, Eötvös Loránd University, 1992, 137–156.
- FÁBIÁN Z.I.: “The Opening of the Mouth Ritual in the Theban tomb of Nefermenu (TT 184) and other post-Amarna monuments (The “El-Khokha tomb-group”)”. In Szabó Á. – Vargyas P. (szerk.): *Cultus Deorum: Studia religionum ad historiam. De oriente antiquo et regione Danuvii praehistorica: In memoriam István Tóth*. I, Budapest, 2008, 29–96.
- FÁBIÁN Z.I.: “Preliminary report on the first two seasons in Theban Tomb 184 (Nefermenu)”. *Studien zur altägyptischen Kultur*, XXIV, 1997. 81–102.
- FÁBIÁN Z.I.: “Relative chronology of TT 32 (Djehutimes), TT 183 (Nebsumenu) and TT 184 (Nefermenu)”. In M. De Meyer et al. (szerk.): *Festschrift Harco Willems*, Orientalia Loveniensia Analecta, Leuven, (kiadás alatt).
- E. FROOD – J. BAINES: *Biographical texts from Ramessid Egypt*, Writings from the ancient world 26, Atlanta, Society of Biblical Literature Press, 2007.
- T. GILLEN (szerk.): *(Re)productive traditions in ancient Egypt: Proceedings of the conference held at the University of Liège, 6th–8th February 2013*, Collection Aegyptiaca Leodiensia 10, Liège, Presses Universitaires de Liège, 2017, doi.org/10.7817/jaos.141.3.2021.revo41
- L. HABACHI – P. ANUS: *Le tombeau de Nəj à Gournet Mar’ei (N° 271)*, Mémoires publiés par les membres de l’Institut français d’archéologie orientale 97, Le Caire, Institut français d’archéologie orientale du Caire, 1977.
- E. HOFMANN: *Bilder im Wandel: Die Kunst der Ramessidischen Privatgräber*, Theben 17, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2004.
- E. HOFMANN: „Typen ramessidischer Plastik in thebanischen Privatgräbern”. In J. Assmann – E. Dziobek – H. Guksch – Fr. Kampp (szerk.): *Thebanische Beamtennekropolen: Neue Perspektiven archäologischer Forschung*, SAGA 12, Heidelberg, Heilderberger Orientalverlag, 1995, 271–279.
- R. HOLTHOER: “The Hamboula-Group Tombs at Khòkha”. In *Sundries in Honour of Torgny Säve-Söderbergh*, Acta Universitatis Upsaliensis, BOREAS, XIII, 1984. 73–96.
- S. IVANOV: „The Tomb of Thay (TT 23)”. In G.A. Belova – S. Ivanov (szerk.): *Achievements and Problems of Modern Egyptology: Proceedings of the International Conference Held in Moscow on September 29–October 2, 2009*, Moscow, Russian Academy of Sciences, Center for Egyptological Studies, 2012, 157–166.
- S. IVANOV: “The tomb of Tjay (TT 23): Progress report”. *ЕГИПЕТ И СОПРЕДЕЛЬНЫЕ СТРАНЫ* 2018/2, 1–17.
- KÁKÓSY L.: “Second Preliminary Report on the Hungarian Excavation in Theban Tomb 32 (Season 1984)”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXVII, 1985. 295–305.

- KÁKOSY L. – BÁCS T.A. – BARTOS Z. – FÁBIÁN Z.I. – GAÁL E.: *The Mortuary Monument of Djebutyimes (TT 32)*, Studia Aegyptiaca, Series Maior I, Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2004, I–II.
- Fr. KAMPP: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, I–II, Theben 13, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1996.
- Fr. KAMPP: „Vierter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit“. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo (MDAIK)*, L, 1994. 175–188.
- K.A. KITCHEN: “Aspects of Ramesside Egypt”. In W.F. Reineke (szerk.): *Acts of the First International Congress of Egyptology*, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 14, Berlin, Akademie Verlag, 1979, 383–389, doi.org/10.1515/9783112320785
- K.A. KITCHEN: *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1982.
- K.A. KITCHEN, K.A.: *Ramesside Inscriptions Historical and Biographical*, I. Oxford, Blackwell, 1975.
- M.E. MACKAY: “The Cutting and Preparation of Tomb-Chapels in the Theban Necropolis”. *Journal of Egyptian Archaeology*, VII, 1921. 154–168.
- L. MANNICHE: “The so called scenes of daily life in the private tombs of the Eighteenth Dynasty: an overview”. In N. Strudwick – J.H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003, 42–45.
- G. MARTIN: *Corpus of Reliefs of the New Kingdom from the Memphite Necropolis and Lower Egypt*, London, Routledge, 1987.
- W. MURNANE: “False Doors and Cult Practices inside Luxor Temple”. In Posener-Kriéger, P. (szerk.): *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, Bibliothèque d'étude 97/2, Le Caire, Institut français d'archéologie orientale du Caire, 1985, II, 135–148.
- D. POLZ – A. SEILER: *Die Pyramidenanlage des Königs Nub-Cheper-Re Intef in Dra'Abu el Naga*, ADAIK Sonderschrift 24, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2003, doi.org/10.2307/40345879.
- B. PORTER – R.L.B. MOSS: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings*, I: *The Theban Necropolis*, I, *Private Tombs*, Oxford, Griffith Institute, Ashmolean Museum, 21970.
- Mohamed SALEH: *Das Totenbuch in den thebanischen Beamtengräbern des Neuen Reiches*, *Archäologische Veröffentlichungen* 46, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1984.
- Mohamed SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, *Archäologische Veröffentlichungen* 14, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1977.
- D.B. REDFORD: *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books*, SSEA Publications IV, Mississauga, Benben Publications, 1986.

- SCHREIBER G.: “Reuse of New Kingdom Tombs during the Kushite/Saite Period: The Case of Theban Tomb -400-”. In E. Pischikova – J. Budka – K. Griffin (szerk.): *Thebes in the First Millennium BC: Art and Archaeology of the Kushite Period and Beyond*, GHP Egyptology 27, London, Golden House Publications, 2018, 231–244.
- SCHREIBER G – VASÁROS Zs. – ALMÁSY A.: “Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, LXIX, 2013. 187–225.
- K.C. SEELE: *The Tomb of Tjanefer at Thebes*, Oriental Institute Publications 86, Chicago, The University of Chicago Press, 1959.
- K-J. SEYFRIED: „Bemerkungen zur Erweiterung der unterirdischen Anlagen einiger Gräber des Neuen Reiches in Theben – Versuch einer Deutung”. *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte (ASAE)*, LXXI, 1984. 229–249.
- K-J. SEYFRIED: „Dritter Vorbericht über die Arbeiten des Ägyptologischen Instituts der Universität Heidelberg in thebanischen Gräbern der Ramessidenzeit”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, XLVI, 1990. 341–353.
- K-J. SEYFRIED: *Das Grab des Djebutiemhab (TT 194)*, Theben 7, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1995.
- K-J. SEYFRIED: *Das Grab des Paenkbemenu (TT 68) und die Anlage TT 227*, Theben 6, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1991.
- K-J. SEYFRIED: „Entwicklung in der Grabarchitektur des Neuen Reiches als eine weitere Quelle für theologische Konzeptionen der Ramessidenzeit”. In J. Assmann – G. Burkard – V. Davies (szerk.): *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, Studies in Egyptology, London–New York, Kegan Paul, 1987, 219–253.
- K-J. SEYFRIED: „Kammern, Nischen und Passagen in Felsgräbern des Neuen Reiches”. In H. Guksch – D. Polz (szerk.): *Stationen: Beiträge zur Kulturgeschichte Ägyptens: Rainer Stadelmann gewidmet*, Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 1998, 387–406.
- N. STRUDWICK: “Change and Continuity at Thebes: The Private Tomb after Akhenaten”. In Ch. Eyre – A. Leahy – L. Montagno Leahy (szerk.): *The Unbroken Reed: Studies in the Culture and Heritage of Ancient Egypt in Honour of A. F. Shore*, Egypt Exploration Society, Occasional Publications 11, London, Egypt Exploration Society, 1994, 221–236.
- N. STRUDWICK – J.H. TAYLOR (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London, British Museum Press, 2003.
- H. WILLEMS: “A Description of Egyptian Kinship Terminology of the Middle Kingdom, c. 2000–1650. B.C.” *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, CXXXIX,1, 1983. 152–168.

Rezümé

A thébai ramesszida sziklasírok pontosabb datálásához nyújtanak adatokat az olyan áldozati jelenetek, amelyeken az elbunyit kap áldozatokat, tehát a halotti kultuszt ábrázolják, és a kísérszövegek a sír tulajdonosa mellett más személyeket is név szerint azonosítanak. Az El-Hoha dombon lévő, eddig is legalább közel-kortársként számon tartott három sziklasír (TT 32: Dzsebutimesz, TT 183: Nebszumenu, TT 184: Nefermenu) esetében a feltárások során immáron vizsgálható, szövegekkel kísért ábrázolások valóban pontosabb kronológiai megközelítéseket tesznek lehetővé. A három sziklasírt abból a szempontból is érdemes együttesen vizsgálni, hogy az építészeti és dekorációs programok hasonlóságai a kronológiai szempontokon túlmutatóan a motívumok, szövegek és ezek rendszerének hagyományozódása szempontjából milyen képet mutatnak.

Kulcsszavak: Egyiptom, El-Hoha, datálás, hagyomány Ramesszida sírok, TT 32: Dzsebutimesz, TT 183: Nebszumenu, TT 184: Nefermenu

Abstract

Memory and Mortuary Cult – Issues of the Relative Chronology of Some Ramesside Tombs in Thebes

In this paper, new information is offered in relation to one of the most important constituting elements of the decoration of Theban Ramesside rock-cut tombs (the so-called offering scenes) for a more precise dating of these burial monuments. In these scenes, the mortuary cult is depicted by representing the deceased person receiving offerings. The inscriptions accompanying the representations frequently identify not only the deceased but also other persons. Now, after the excavations of three tombs on El-Khokha hillock (TT32, TT183, TT184), which have been regarded as near-contemporary, the representations of the offerings and the texts make it possible to propose a more reliable chronological approach. The motives and the texts of the three tombs are worth examining together, since, besides the similarities of their architectural and decoration programs and beyond the mere chronological aspects, they can also provide further information regarding their traditions.

Keywords: Egypt, El-Khokha, chronology, dating, tradition, Ramesside tombs, TT32: Djehutimes, TT183: Nebszumenu, TT184: Nefermenu

SCHILLER VERA

Alkéstis anodosa

Euripidés i. e. 438-ban bemutatott drámájának címszereplője, aki vállalja, hogy meghal férje helyett, az ókori drámákban ritka módon a nyílt színen haldoklik és hal meg férje, gyermekei jelenlétében, miközben gyermekei jövőjéért aggódva azt kéri, férje ne nősüljön meg többé, ne hozzon mostohát gyermekei nyakára, vagyis nem a szerelem, hanem a gyermekeiért való aggodalom tölti ki élete utolsó perceit.¹ Végezetül elköszön tőlük „Nincs anyátok, nincs többé... Ég veletek szülőteim” „οὐκέτι μάτηρ, σφῶν, ἔστιν... ἀλλὰ χαῖρετ' ὦ τέκνα” és az őt sürgető Charont hívja-látja.² (Bár utolsó szavával mégis férjétől búcsúzik: „χαῖρ' ”. (Légy boldog!))³

A dráma utolsó jelenetében azonban az érte harcoló Héraklész jóvoltából, aki megív érte a sír közelében ólálkodó halállal, visszatér, hogy miután három némaságban töltött nap eltelik, és bemutatta áldozatát a lenti isteneknek, folytassa földi életét.⁴

Meglepő ez a mítosz-variáns. Az Alvilágot nem olyan könnyű odahagyni. Maga Koré-Persephoné, Démétér lánya is csak az év egy részére tud visszatérni az élők közé, bár anyja érte harcolva megszünteti a föld termékenységét. Koré azonban nem lehet többé az a földi lány, aki eddig volt. Az alvilági tartózkodás, egy gránátalmamag megevése örökre megváltoztatja, ő már Persephoné, lénye egy része az Alvilágban marad, *anodosát* majd újra *kathodos* követi, ő lesz az Alvilág királynője.⁵

A dráma hangsúlyozottan említi egy másik feljövotelt, Euridikéét, akit híres dalnok-férje perelt vissza az alvilági istenektől lant-szava segítségével. Ennek a mítosznak egyértelmű adata, hogy Euridiké meghal egy kígyómarás következtében, és hogy Orpheus leszáll Hadés honába, és azt kéri, engedjék vissza az életbe ifjú feleségét.⁶ A jelenleg általánosan ismert variáns szerint ez nem sikerül. Orpheus ugyan visszatér az élők közé, de Euridiké halott marad. Ennek alvariánsai: 1. Hadés nem enged.⁷ 2. Orpheus elér bizonyos engedményt, de az Alvilág feltételeit nem képes teljesíteni. A felvilágba érkezés előtt hátranz, és ezért Euridiké vissza-

¹ André RIVIER: „En marge d'Alceste”. *Museum Helveticum* XXIX. 1972, 124–140. XXX. 1973, 130–143. XXIX. 1972, 126., 135–137.

² André Jean FESTUGIÈRE: „Vraisemblance psychologique et forme littéraire chez les anciens”. *Philologus* CII. 1958, 21–42, 22; Euripidés: *Alkéstis* (*Αλκηστις*) 271, 389, 252–256.

³ Euripidés: *Alkéstis* (*Αλκηστις*), 391.

⁴ Euripidés: *Alkéstis* (*Αλκηστις*), 1144–1146; Philostratos: *Vita Apollonii Tyanei* IV. 45; PLUTARCHOS: *Amarurius* (*Scripta moralia*) XVII. 18.

⁵ Hymni Homerici: *Eis Δήμητραν*, IV. 300–434.

⁶ Hyginus: *Fabulae* 251/3; Hyginus: *Astronomia* II, 7,1; Manilius: *Astronomia* V. 326–328; Vergilius: *Aeneis* VI. 119–120; Vergilius: *Georgica* IV. 454–484.

⁷ Platón: *Symposium* (*Λακωμια*) VII. 179 d.

tér az árnyak közé.⁸ 3. Ennek leg súlyosabb változata szerint ezután maga Orpheus is végez magával.⁹

A japán párhuzamos mítoszban a hátranézés-tilalom másként akadályozza Izanami visszatérését az élők közé. Izanami, az ősi istenpár női tagja belehal a tűzisten szülésébe, és az Alvilágba jut. Izanagi leszáll utána, hogy visszahozza, de a tilalom ellenére bemegy utána az ajtón túl a tiltott terembe, fényt gyújt, és ránéz nővér-feleségére, aki már evett a Holtak Birodalmának tűzhelyéről, és látja rothadó testét, amelyen férgek nyüzsögnek. A látványtól megrémül, és elmenekül előle, aki ezen túl az Alvilág királynője. Az így átváltozott Izanami ellenséggként kezdi üldözni férj-fivérét, aki elmenekül előle, és bevágja az Alvilág kapuját, és sziklát gördít a bejárat elé. A testvérek ennek a sziklának a két oldalán válnak el egymástól. Ebből az ellenségesse váló találkozásból születik meg Amaterasu, a Nap-istenő, a császári család őse, akinek unokája Ninigi lesz Japán első császára, a Hold-isten, Tukuyome és Take-Paya, a később a földre leszálló Szél-isten. A Ko-dzsi-ki által részletesen leírt történet szerint az Alvilágból visszatérő Izanagi lemossa magáról az Alvilág szennyét, ekkor születik jobb szeméből a Napistenő, bal szeméből a Holdisten, orrából a Szél-isten. Hogy nekik mégis valahogyan Izanami az anyjuk, az abból tudható, hogy a Szél-isten meghalt anyját siratja, hozzá akar menni.¹⁰ A Nihonsoki lényegében azonos módon csoportosítja a mítosz tényeit. Izanami szemrehányást tesz, miért nem jött érte előbb férj-fivére, mielőtt Yomi ételeiből evett volna, és megtiltja, hogy ránézzen, és miután a tilalom ellenére fényt támaszt és ránéz, elmenekül előle. A Nap-istenő, a Hold-isten és a Szél-isten a Ko-dzsi-ki-hez hasonló módon születik, és a Szél-isten itt is anyja után vágyik. Izanagi és Izanami csak ez után válnak el.¹¹ A Navaho mitikus elbeszélés szerint ugyancsak elmenekül a feleségét életbe visszahívó férj, mikor a tilalom ellenére tüzet gyújt, és feleségét meglátja, mint rongyos leplekbe öltöztetett csontvázat.¹²

⁸ Apollódoros: *Bibliothéké* I, 3, 2; Seneca: *Hercules Oetens*, 1063–1090., *Hercules furens*, 569–589. Ps-Vergilius: *Culex*, 268–293; Vergilius: *Georgica* IV. 48–527; Servius: *In Verg. Georg.* 492. (vol. III/1. p. 356.); Servius: *In Verg. Aen.* VI. 119. (vol. II. p. 26.); Ovidius: *Metamorphoses* X. 1–77; Tzetész: *Historiae* 54 846–870; Udo REINHARDT: *Mythen – Sagen – Märchen*, Freiburg – Berlin – Wien, Rombach Wissenschaft Reiche Paradeigmata 17, 2012, 64.

⁹ Pausanias: *Descriptio Graeciae*, IX, 30, 4, 6.

¹⁰ Ko-dzsi-ki (Ősi Dolgok gyűjteménye vagy *Régi események feljegyzése*, 712-ben lejegyzett szöveg), fordította: KAZÁR Lajos, Sydney, Magyar Történelmi Társulat, 1982. I. 5–6., I. 7–8., I. 10–11; Joseph CAMPBELL: *Az ezerarcú hős*, Budapest, Édesvíz Kiadó, 2010, 213–215 (Ko-dzsi-ki-re hivatkozik); NEMESHEGYI Péter: *A kelet-ázsiai vallások története*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2020, 18–19. (Ko-dzsi-ki-re és Nihonsoki-ra hivatkozik.)

¹¹ Nihonsoki (720-ban lejegyzett szöveg, angol fordítása: Nihongi: *Chronicles of Japan from the earliest times to A. D. 697*, Tokyo, First Tuttle Edition, 1990), I. 17: Izanami halála, I. 18: Az Alvilágbeli találkozás, I. 22: Nap-istenő, Hold-isten, Szél-isten születése, a Szél-isten anyja iránti vágyódása, I. 24–25: Izanagi és Izanami válása.

¹² KÖVES-ZULAUF Thomas: „Orpheus és Euridiké”. *Antik Tanulmányok* LI. 2007. 121–133, 125. illetve KÖVES-ZULAUF Thomas: *Római vallás- és irodalomtörténeti tanulmányok*, Budapest, Typotex Kiadó, 2021, 217–239, 224.

Euripidés korában azonban nem ez volt az általánosan elfogadott megoldás. Orpheus e szerint gyakran kísért vissza az élők közé meghaltakat, új életre támasztva őket.¹³ Ami pedig felesége feltámasztását illeti, gyakori az általa is ismert variáns, a pozitív végkicsengés, amely szerint Euridiké mégis visszatér az életbe férje oldalán.¹⁴ Ezt az ekkoriban általánosan ismert mítoszt, Orpheus feleségének a fényre való dicsőséges visszahozatalát Hermesianax Leontion-töredéke ecseteli hosszan, bár itt Orpheus feleségének Agriopé a neve.¹⁵ Campbell szerint, aki az általánosan ismert sikertelen befejezést ismerteti, a történet még ekkor is azt sugallja, hogy van esély, hiszen csak egy banális apró tévedés akadályozta meg a visszatérést, ami a polinéz változatban egyébként sikeres.¹⁶

Ismerünk kínai variánst is, ami szerint az új életre ébresztés sikeres lehet. Liu Mengmei és Du Liniang halált legyőző szerelmét viszi színpadra Tang Xianzu (1550–1616). A bazsarózsa-lugas című dráma hősnőjét, Du Liniangot a Holtak Bírója visszaengedi kettejük tiszta szerelme eredményeképpen. Az eredetileg kísértetként szerelme álmában megjelenő hősnőt hívja vissza az életbe varázslat révén Liu Mengmei, és lesznek ezután boldog házasságok. A 2016-os (Tan Dun által megzenésített) előadás nagyon is emlékeztet Orpheus és Euridiké történetére.¹⁷

Maga az Euripidés-dráma hangsúlyos előzményként szerepelteti Asklépiost. Asklépios, Apollón fia halottakat is képes volt feltámasztani, és ezzel úgy magára haragította az istenek királyát, (akinél Hadés panaszt tett, mivel a feltámasztások az ő engedélye nélkül történtek), hogy lesújtotta őt villámával.¹⁸ (A leggyakrabban

¹³ Isokratés: *Orationes* XI. (Βούσιρις) 8; Philostratos: *Vita Apollonii Tyaneis*, VIII, 7.

¹⁴ Euripidés: *Alkéstis* (Ἀλκηστίς) 357–362; *scholia in Eur. Alc.* 357; Hérakleitos: *Περί Απίστων* 21; LUKIANOS: *Dialogi mortuorum* 23, 3; PLUTARCHOS: *Amatorius* (*Scripta moralia*) XVII. 20; Plutarchos: *De sera numinis vindicta* (*Scripta moralia*) XXII. 22/566, p. 684, 25–27; Moschos: *Epitaphios Bionis* (Ἐπιτάφιος Βίωνος) 123–124; Manilius: *Astronomicum* V. 326–338; Hyginus: *Astronomia* II, 7, 1; Statius: *Silvae* III. 3. 193–194; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae, quae supersunt* IV. 25, 4; Tzetzes: *Historiae*, II, 54, 846–870; ACÉL Zsolt: *Orpheus éneke*, Budapest, Ráció Kiadó, 2011, 85; Robert FLACELIÈRE: *L'amour en Grèce*, Paris, Librairie Hachette, 1960, 57.

¹⁵ Hermesianax. In *Hellenistic Collection*, Cambridge – Massachusetts – London, Loeb. Classical Library, 2009, libr. 3. 1–14; Athenaios: *Deipnosophistae* XIII. 70, 71, 579, A–C; KRÄHLING Edit: „Hermesianax Leontion-töredéke”. In KRÄHLING Edit (szerk.): *Hedypathetica Tanulmányok a hellenisztikus irodalom köréből*, Budapest, Szentár Kiadó, 2005, 93–118, III.

¹⁶ CAMPBELL: i. m. 213–215. (Ko-dzsi-ki-re hivatkozik).

¹⁷ KALMÁR Éva: „Gyémántpatak kisasszony, avagy hagyományos kínai színmű európai színpadon”. In CSIBRA Zsuzsanna (szerk.): *Művészet, vallás, kultúra: Simológiai tanulmányok Miklós Pál emlékére* (Konfuciusz könyvtár 3), Budapest, ELTE, Konfuciusz Intézet, 2019, 101–116, 110–112; Raymon DAWSON: *A kínai civilizáció világa*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002, 228.

¹⁸ Aischylos: *Agamemnon* (Ἀγαμέμνων) 1020–1024; Pindaros: *Pythia* III. 96–105. (E szerint a feltámasztottat is lesújtja villámával Zeus.); *scholia vetera in Pindari Pyth.* III. 96; Pherekydés: „Fragmenta”. In *Fragmenta Historicorum Graecorum* I. Parisiis, Firmin Didot, 1841, 70–99 fr. 8; Hérakleitos: *Περί Απίστων* 26; *scholia in Eur. Alc.* 1; Hyginus: *Astronomiae* II, 14, 5; Lukianos: *Dialogi deorum* 13, 1; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae, quae supersunt* IV. 71. 1–3; Phylarchos: „Fragmenta”. In *Fragmenta Historicorum Graecorum* I. Parisiis, Firmin Didot, 1841, 334–358. fr. 17; Pausanias: *Descriptio Graeciae* II, 26, 5; Apollódoros: *Bibliothéké* III, 10, 3–4; KERÉNYI Károly: „Gyógyulások Epidaurusban.” In Uő: *Az isteni orvos*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1999, 29–58, 35; REINHARDT: i. m. 45.

megnevesített feltámasztott Hippolytos, akit e szerint a mítosz-variáns szerint Ari-ciába, Diana szent ligetébe vitt magával a Dianával azonosított Artemis, és éppen az ő feltámasztása után éri el az istenek királyának halálosztó villáma,¹⁹ a másik pedig Glaukos, Minós fia²⁰.) Az, hogy kárpoztulás az istenek közé emelkedik, ami félistenek közül csak keveseknek, Héraklésnek, Dionysosnak, a Dioskurosoknak, Helénének lesz osztályrésze,²¹ az Euripidés-drámában nem kap szerepet.

Alkéstis családja szintén kapcsolódik sikertelen visszatérésekhez. Lánytestvérei azok, akik Médeia közreműködését kérik apjuk ifjává tételéhez. Mivel pedig ennek útja a halál, üstben főzés, és remélt feltámasztás, ez tulajdonképpen szintén új életre támasztási kísérlet. A testvérek közül Alkéstis az, aki ebben tevékenyen nem vesz részt.²² Médeia egyébként valóban képes visszaadni az ifjúságot, amelyet gyakorol is azokkal, akiket erre érdemesnek talál. Apósát kedves ifjává változtatja,²³ ifjává teszi Dionysos dajkái is férjeikkel,²⁴ sőt némely variáns szerint Iasónt is,²⁵ és Platón híradása szerint Médeia az általa elpusztított és megfőzött embereket újjáalakítja,²⁶

¹⁹ *scholia in Eur. Alc.* 1; Phylarchos: „Fragmenta”. In *Fragmenta Historicorum Graecorum* I. Parisiis, Firmin Didot, 1841, 334–358. fr. 17; Pausanias: *Descriptio Graeciae* II, 27, 4; Vergilius: *Aeneis* VII. 767–772; *scholia vetera in Pindari Pyth.* III. 96; Servius: In *Verg Aen* VII. 761; *Comm. in. Serv. Theb.* V, 434; Hyginus: *Fabulae* 49; Hyginus: *Astronomiae* II, 14, 5; Ovidius: *Metamorphoses* V. 529–534.

²⁰ *scholia in Eur. Alc.* 1; Hyginus: *Fabulae* 49; Phylarchos: i. m. fr. 17; Hyginus: *Astronomiae* II, 14, 5; *scholia vetera in Pindari Pyth* III. 96; REINHARDT: i. m. 45.

²¹ Lukianos: *Dialogi deorum* 13, 1; Hyginus: *Fabulae* 224/5; Minucius Felix: *Octavius* XXII. 7; Dionysios Halicarnassensis: *Antiquitatum Romanorum, quae supersunt* VII. 72, 13, (1494.); Hyginus: *Astronomiae* II, 14, 5.

²² Hyginus: *Fabulae* 24/2; Diodoros Siculus: *Bibliotheca historicae, quae supersunt* IV. 52, 2.

²³ Pherekydés i. m. fr. 74; Naukratisi Staphylos: „Περὶ Θεσσαλῶν”. In Felix JACOBY (szerk): *Die Fragmente der Griechischen Historiker (F. Gr. Hist.) dritter (III.)*, Leiden, E. J. Brill, 1954, 80–82. fr. II (5); *scholia graeca in Aristoph. Equites* 1321; „Reditus (Νόστοι)”. In *Homeri carmina et Cycli epici reliquiae*, Parisiis, Firmin Didot, 1837, 599–600. fr. 2; Ovidius: *Metamorphoses*, VII. 252–293. (Ebben az esetben nem szerepel darabokra vágás és főzés. Médeia mély álomba bűvöli apósát, sebet ejt a nyaki verőéren, és a kifolyó vér helyébe valami csodálatos keverékekből készített infúziót/transfúziót tölt.); Fritz GRAF: „Medea, the enchantress from afar”. In James J. CLAUSS und Sarah Iles JOHNSTON (szerk): *Medea*, Princeton, New Jersey Princeton University Press 1997, 21–43, 34.

²⁴ Pherekydés: i. m. fr. 74; Naukratisi Staphylos: „Περὶ Θεσσαλῶν”, i. m. fr. II.(5.); Aeschylus: „Bacchi nutg.”. In *Aeschyli tragediae septem et perditarum fragmenta*, Parisiis, Firmin Didot, 1842. fr. 316. p. 255; *scholia graeca in Aristoph. Equites* 1321; Ovidius: *Metamorphoses* VII. 295–296; Hyginus: *Fabulae* 182/ 2 (A két utóbbiban nem szerepelnek férjek.); André ASCELLASCHI: *Médée dans le théâtre latin d'Ennius à Sénèque*, Rome, École Française de Rome, 1990, 29; GRAF: i. m. 34.

²⁵ Pherekydés: i. m. fr. 74; *scholia graeca in Aristoph. Equites* 1321; *scholia in Lycophr.* 1315; GRAF: i. m. 34; Christine SOURVINOU-INWOOD: „Medea at shifting distance”. In James J. CLAUSS und Sarah Iles JOHNSTON (szerk): *Medea*, Princeton, New Jersey Princeton University Press, 1997, 253–296, 266.

²⁶ Platón: *Euthydemus* XIII. 285. c.

csak éppen Péliast valójában megöleti lányaival, nem támasztja új életre.²⁷ (Bár néhány variáns az új életre támasztást is tartalmazza.²⁸)

Maga Apollón is tulajdonképpen éppen úgy kerül kapcsolatba Admétos királyi házával, hogy felháborodott apaként áll bosszút fia, Asklépios megöléséért a Zeusnak villámokat kovácsoló kyklópsokon, akiket ő viszont nyilával terít le. Ezért kell büntetésül halandóként élni „egy nagy éven” (kilenc éven) át, és ezért lesz hálás az őt szeretettel fogadó királynak.²⁹ (Azt a másik, sokkal kevésbé tiszteletre méltó variánst, hogy Apollón az Admétos iránti szerelemből szolgált pásztorként nála, Euripidés nem ismeri.³⁰)

Admétosnak meg kellene halnia egy bizonyos napon, de a hálás Apollón meg akarja menteni, és ezért bár nem meri ugyanazt a bűnt elkövetni, mint fia, Asklépios, tehát nem hozhatja vissza a halottak földjéről, rábeszéli a Moirákat (miután leitatja őket), hogy engedjék el az előírt idő előtti halált, és azok beleegyeznek, azzal a feltétellel, hogy valaki átvállalja helyette.³¹ Az, aki meghal érte/helyette, az szerető

²⁷ Pausanias: *Descriptio Graeciae* VIII, II, 3. (É szerint Médeia maga darabolja fel és főzi Peliast lányai engedélyével.); Sophoklés: „Pelias seu Rhizotomoe”. In Sophocles: *Tragoediae septem et perditarum fragmenta*, Parisiis, Firmin Didot, 1842, „fabula” p. 327–328; Euripidés: Médeia (Μήδεια), 9–II, 486–487; Euripidés: „Peliades”. In Euripides: *Perditarum fabularum fragmenta*, Parisiis, Firmin Didot, 1846, „fabula” p. 765–766; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae, quae supersunt* IV. 52. 1–4; Palaiphatos: Περὶ Ἀπιστῶν 43; Eudocia augusta: *Violarium* DCLVII. (Ezen két szöveg szerint maga Médeia főzte meg Peliast, a magyarázat szerint gőzfürdőt alkalmazott, és Pelias szíve, mivel már öreg volt, ezt nem viselte el.); Apollódoros: *Bibliothéké* I. 9. 27; Hyginus: *Fabulae* 24/3–4; Seneca: *Medea*, 257–261, 475–476; Tzetzés: *Historiae* II. 53, 827–829; Zenobius: „Paroemiographi”. In: *Corpus paroemiographorum graecorum* tomus I., Emertus LEUTSCH et F. G. SCHNEIDWIN. (szerk.): I–173, Göttingae, Apud Vandenhoeck et Ruprecht 1839 IV. 92., Λούσαιο τὸν Πελίαν p. 110–111; OVIDIUS: *Metamorphoses* VII. 324–349. (A végső csapást Médeia adja.); Nicolaus Damascenus: „Fragmenta”. In *Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG)* III. Parisiis, Firmin Didot, 1849, 343–464, fr.55; Dionysios Skytobrachion: „Argonautai”. In Felix JACOBY (szerk.): *Die Fragmente der Griechischen Historiker (F. Gr. Hist.)* I. teil vorrede-text no. 1–16. p. 229–257. fr. 14/52/2–3; ASCELLASCHI: i. m. 30; GRAF: i. m. 34; Louis SÉCHAN: *Études sur la tragedie grecque dans ses rapports avec la céramique*, Paris, Champion, 1967, 468–481; Rachel AÉLION: *Quelques grands mythes dans l'oeuvre d' Euripide*, Paris, Les Belles Lettres, 1986, 143–144; Felix GUIRAND: „Mythologie grecque”. In Uő (szerk): *Mythologie Generale*, Paris, Larousse, 1935, 74–182, 181; Henriette MATHIEU: „Mythe et réalité dans la representation Grecque géographique de l'espace”. In Francois JOUAN et Bernard DEFORGE (szerk): *Peuples et pays mythiques*, Paris, Les Belles Lettres, 1988, 133–148, 145; Alan MOREAU: *La fabrique des mythes*, Paris, Les Belles Lettres, 2006, 172.

²⁸ Cicero: *Cato Maior seu De senectute* XXIII/83; Plautus: *Pseudolus* 869–871. (III/II. 80–82.)

²⁹ Euripidés: *Alkéstis (Άλκηστις)* 1–10; *scholia in Eur. Alc.* 1; Hyginus: *Fabulae* 49; Hyginus: *Astronomiae* II, 15, 6. (Kyklópsok lenyilazása.); Apollódoros: *Bibliothéké* III, 10, 4; Seneca: *Heracles furens* 451; Servius: *In Verg. Aen.* VII. 761; Servius: *In Verg. Georg.* III. 1; Lukianos: *De sacrificiis* 4; Pherekydés: *Fragmenta* i. m. fr. 76; Diodoros Siculus: *Bibliothecae historicae, quae supersunt* IV. 71. 3; Statius: *Thebais* V. 434–435. *comm. in Theb.* V. 434; REINHARDT: i. m. 337.

³⁰ Kallimachos: *Hymn II. in Apoll.* 47–54; Plutarchos: *Numa (Vitae parallelae)* 4; PLUTARCHOS: *Amatorius (Scripta moralia)* XVII. 18; Tibullus: *Carmina* II, 3, 11–14., III. 4, 65–72.

³¹ EURIPIDÉS: *Alkéstis (Άλκηστις)* 11–14; *scholia in Eur. Alc.* 12; Apollódoros: *Bibliothéké* I, 9, 15; Aischylos: *Euminides (Εὐμεινίδες)* 726–729; Hyginus: *Fabulae* 51; Tzetzés: *Historiae* II. 53 791–796; Valerius

felesége,³² akit ezentúl a legnagyobb nőként tisztelnek.³³ (Végül is Istar is csak úgy térhet vissza a földre a Halottak Birodalmából, hogy Dumuzi helyette leszáll oda.) Rivier úgy gondolja, hogy Euripidés az, aki újszerűen hangsúlyozza Alkéstis áldozatvállalását,³⁴ de már Aischylos Oresteia-trilógiájának utalásaiból nyilvánvaló, hogy a mítosz elemei ismertek voltak.³⁵ (A drámában éppen meghalt édesanyját szóló Eumelosról is élt olyan hagyomány, hogy ő is vezetett thesszáliai királyként csapatokat a Trója elleni háborúba. Hyginus és Dictys Cretensis külön kiemeli, hogy ő annak az Admétosnak a fia, aki helyett anyja, Alkméné vállalta a halált.³⁶)

Ezt a helyettest Apollón már nem tudja megmenteni, bár a Halállal megpróbál egyezkedni. Ennek sikertelensége után azonban éppen úgy elmenekül a közelgő halál elől, mint ahogy Artemis is elmenekül a haldokló Hippolytos mellől az erről szóló Euripidés-drámában.³⁷ Az, aki ezt a kérdést nyers erővel mégis képes megoldani, az Héraklés, aki ebben a szituációban halandó, bár emberfeletti erővel bíró halandó.³⁸ Az ő emberfeletti erejére van szükség ahhoz, hogy Hadés ideiglenesen megfosztassék zsákmányától.³⁹

Ez azonban nála sem olyan egyszerű. Nem először és nem utoljára néz szembe a halállal. Ami Admétos és Alkéstis számára egyszeri eset, az számára állandó állapot.⁴⁰ Ő az a hérós Delcourt szerint (és nyilván Euripidés szerint), aki megvív győztesen a halállal, és képes azt legyőzni.⁴¹ Leszáll ő többször is az Alvilágba például azért, hogy az alvilági háromfejű kutyát, Kerberost felhozza, de ennek ára az az

Maximus: *Factorum et dictorum memorabilium* IV, 6, 1; Libanios: *Progymnasmata* (Προγυμνάσματα) II. *Narrationes* III. 15. Περὶ Ἀλκῆστιδος.

³² Euripidés: *Alkéstis* (Ἀλκῆστις), 15–8; Palaiphatos: Περὶ Ἀπίστων 40; Platón: *Symposium* (Λακωμά), VII. 179 b–c; Hyginus: *Fabulae* 51, 243/4 251/3; Apollodóros: *Bibliothéké* I, 9, 15; Valerius Maximus: *Factorum et dictorum memorabilium* IV, 6, 1; Iuvenalis: *Satirae* VI. 652–653; Dictys Cretensis: *Ephemeris Belli Troiani* I, 14; Aelianos: *De natura animalium* I. 15; Plutarchos: *Amatorius* XVII. 18. (Scripta moralia) XVII. 18; Fulgentius: *Mythologiae* I. 22; Tzetzés: *Historiae* II. 53 797–800; Statius: *Silvae* III, 3, 192; Libanios: *Progymnasmata* (Προγυμνάσματα) II. *Narrationes* III. 15. Περὶ Ἀλκῆστιδος; Flacelière: i. m. 55.

³³ Hyginus: *Fabulae* 256; Philostratos: *Heroikus* III, 291, 46; Aelianos: *Variae historiae* XIV. 45; Aelianos: *De natura animalium* I, 15; Ps-Vergilius: *Culex*, 261–264.

³⁴ RIVIER: i. m. 126.

³⁵ Aischylos: *Agamemnón* (Ἀγαμέμνων) 1021–1024 (Utalás Asklépios halálára.) *Euminides* (Εὐμεινίδες) 726–729. (Utalás Admétos Apollón általi megmentésére.)

³⁶ Hyginus: *Fabulae* 97/24; Dictys Cretensis: *Ephemeris Belli Troiani* I. 14.

³⁷ RIVIER: i. m. 130–131.

³⁸ Euripidés: *Alkéstis* 65–69, 840–855, 1140–1142; Apollodóros: *Bibliothéké* I, 9, 15; Lukianos: *Dialogi Mortuorum* 23, 3; Hyginus: *Fabulae*, 51; PALAIPHATOS: Περὶ Ἀπίστων, 40; Philostratos: *Vita Apollonii Tyanei*, IV, 45; Plutarchos: *Amaturius* (Scripta moralia) XVII. 18; Fulgentius: *Mythologiae* I. 22; Tzetzés: *Historiae*, II. 53. 801–825.

³⁹ KARSAI György: „Tudod, hogy nincs bocsánat”. In Uő: *A szép és a szörnyeteg*, Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 357–396, 387.

⁴⁰ RITÓÓK Zsigmond: „Euripidés Alkéstise. Vígjáték vagy tragédia”. In Uő: *Vágy, költészet, megismerés*, Budapest, Osiris Kiadó, 2009, 180–193, 190.

⁴¹ Marie DELCOURT: *Légendes et cultes de héros en Grèce*, Paris, Presses Universitaires de France (P. U. F.), 1942, 136.

örület, amelynek hatására megöli három fiát,⁴² sőt van olyan variáns is, hogy éppen Alkéstis felhozatalát követően tölti el az Alvilág örülete, és vendégbarátot öl meg tulajdon házában.⁴³

Alkéstis alvilágjárása tehát három csoport köré épül. Ezek: 1. A halottakat új életre támasztó orvos, aki jótettéért halállal lakol, az őt megbosszuló isteni apa, aki vendégbarátja házát akarja megóvni. 2. Az apjukat sikertelenül ifjúvá változtatni akaró Pelias-lányok, akiknek e helyett gyilkosság lesz cselekedetük eredménye. 3. A félisteni Héraklés, akit ugyan alvilágjárása következtében örület fog el, de aki most vendégbarátja vendégszeretétét viszonzva visszahozza a temetés után közvetlenül a halottat az életbe.

Héraklés tehát harcban győzi le a sír körül vért ivó halált, akit ott lesből támadva fog el, és így éri el, hogy Alkéstis, aki még nem ért le az Alvilágba, nem fogyasztott el alvilági ételt, visszatérjen az élők közé, hogy öregkoráig élje „édes életét”, ahogy gyermekeinek kívánta korábban, amikor szeretteitől búcsúzott.

Alkéstist nem maga a férj hozza vissza, mint Euridikét Orpheus, akinek a rá nem nézés követelményét állítják a feljövétel feltételeként az Alvilág urai, hanem a vendégbarát, aki inkább ezzel ellentételesen követeli a férjtől azt, hogy ránézzen visszanyert feleségére. Rivier hangsúlyozza az ellentétet a sok-beszédű haldokló és a némán feltámadó Alkéstis között. Ekkor az ifjú feleség még nem szabadult ki teljesen az Alvilág szorításából (ehhez még három nap és alvilági isteneknek szóló áldozat szükséges), de Apollónnak a prologusban elhangzó szavaiból már egyértelmű a nézők számára, hogy a lefátyolozott ifjú nő – akinek már a befogadását is meg kellene tagadnia Admétosnak haldokló feleségének tett ígérete szerint⁴⁴ – Héraklés oldalán maga Alkéstis.⁴⁵

Alkéstis úgy tér vissza az újfajta boldog életre, mint az eleusziszi misztérium beavatottjai, akik beavatásuk alkalmával leszállnak az Alvilágba, Persephoné szobájába, de *kathodosuk* után egy új *anodos* révén visszatérnek a fényre.⁴⁶ Van olyan mítosz-variáns, amely szerint Koré, illetve Hadés maga az, aki meghatódva az áldozaton, visszaküldi Alkéstist az életbe,⁴⁷ vagyis Koré szobájából új életre kel, mint a beavatottak. Euripidés szerint Héraklés is ismeri ezt a témát, hiszen ő is a Leánynak és az Úrnak lenti naptalan lakáról beszél, ahová végső soron elmegy Alkéstisért.⁴⁸

Köves-Zulauf következtetése szerint a hátranézés tilalma nem szeszélyes kérés, hanem minimális feltétel, hiszen a halottat ismét élővé tevő aktus nem viselhető el élő halandó számára. A Hermésianaxtól Argiopé-nak (Vad arcúnak) nevezett halottból

⁴² Euripidés: *Héraklés* (*Ηρακλής μαινόμενος*), 861–1000.

⁴³ Apollódoros: *Bibliothéké*, II, 6, 2.

⁴⁴ FESTUGIÈRE: 1958, 23

⁴⁵ RIVIER: i. m. 140–142.

⁴⁶ André Jean FESTUGIÈRE: *Études de religion grecque et hellénistique*, Paris, Bibliothèque d'Histoire de la Philosophie, 1972, 52.

⁴⁷ Apollódoros: *Bibliothéké* I, 9, 15; PLATÓN: *Symposium* (*Lakoma*), VII. 179 b–c; Plutarchos: *Amatorius* (*Scripta moralia*), XVII. 20.

⁴⁸ Euripidés: *Alkéstis* (*Αλκίηστis*), 851–857.

ismét Euridikévé,⁴⁹ élő nővé kell, hogy visszaváltozzon a szeretett feleség. Az átváltoztatást Lukianos szövegét idézve Hermésnek kell elvégeznie, miután vagy miközben felkíséri a feltámasztandó halottat az élők közé. Az idő előtti hátranézés nemcsak a halott élők közé visszatérését akadályozza meg, de gyógyíthatatlan sebet üt az őt visszaigéző férjen is. (Nem véletlen a japán és navaho párhuzam.) A végső sikertelenséget általánosító variáns csak Vergilius és Ovidius leírásából következik, akik művészi öröklétre változtatják át a mítoszt, amely szerint Vergilius szerint halál után sem, Ovidius szerint a halál után Elysiumban találkoznak csak újra Orpheus és Euridiké.⁵⁰

Euripidés tehát ebben a drámájában Orpheus sikeres alvilágjárását tudatosítja, ismeri és egyértelműen ismertnek tételezi Asklépios sikeres feltámasztásait, a nélkül azonban, hogy ezt Hippolytossal kapcsolta volna össze, akinek új életre támasztásának hagyományát nem ismeri, vagy nem fogadja el. (A *Hippolytos* éppen a változtathatatlan halált mutatja be a címszereplő nyílt színen történő halálával.) Tudatosítja Asklépios halálát, ami magyarázatot ad Apollón ittlétére, segítségére, de arra is, hogy miért nem mer tevékenyen részt venni Alkéstis megmentésében, hanem ezt halandó féltestvére, Héraklés tevékenységi körébe utalja.

Ebben a drámában nincs szó a Médeia vezetete ál-megfiatalító kísérletről, amely egyértelműen Pélias halálát eredményezte lányai kezétől, (amely egyértelműen jelen van Euripidés *Médeia*-jában). Pherés egy jól működő családot tételez fel, amikor azt jósolja, Iólkos királya számon fogja kérni lánytestvére halálát annak férjén. Nincs szó arról sem, hogy az Alvilág-járás következtében Héraklést örület sújtja majd, melynek következtében gyermekei halálát okozza. (Talán éppen ezért hangsúlyozza az *Őrjöngő Héraklés*, hogy ez a borzalom a Kerberos felhozatalát követően történt, és a dráma azt is kiemeli, hogy Alkéstisért csak a sír környékén kellett megharcolni a halállal, nem kellett leszállnia érte a fénytelen Alvilágba.)

A végső képek némelyike mintha Euridiké sikeres visszatérésére utalna. A Héraklés vezetete Alkéstis arcát fátyol borítja, és Admétos így sem néz rá. Orpheus nem nézhet feleségére, míg Hermés át nem adja át az Argiopéból ismét Euridikévé visszaváltozott immár újra élő asszonyt, Admétos is csak elfordulva fogja meg a kezét, és csak az őt elébehozó vezető határozott kívánságára néz rá. Az immár fátyol nélkül látható Alkéstisnek még mindig három nap és az Alvilágiaknak bemutatott áldozat szükséges, hogy *anodos*a teljessé legyen.

A valóságos halál utáni valóságos életbe visszatérés ezúttal mindenesetre maradéktalanul végbemegy ebben az Euripidés-drámában. A halottból újra élő asszonnyá változott Alkéstisre már rá lehet nézni, Héraklés saját elmondása szerint még a sír közelében győzte le a halált, így az asszony nem evett még az Alvilág ételeiből, át sem jutott a révész által kormányzott halál-folyón. Három napig köti még az Alvilág némasága, de ennek eltelte és az Alvilági Isteneknek bemutatott áldozat után teljes életet élhet idős koráig. Talán az egyetlen dráma, ahol ez maradéktalanul végbemegy.

⁴⁹ KÖVES-ZULAUF: 2007, 121–133, 131–132; KÖVES-ZULAUF: 2021, 217–239, 225.

⁵⁰ GLOVICZKI Zoltán: „Epikus énekmondók a Metamorphosésben”. *Antik Tanulmányok* LI. 2007. 55–70. 64–65.

Bibliográfia

Szakirodalom

- ACÉL Zs.: *Orpheus éneke*, Budapest, Ráció Kiadó, 2011.
- R. AÉLION: *Quelques grands mythes dans l'oeuvre d' Euripide*, Paris, Les Belles Lettres, 1986.
- A. ASCELLASCHI: *Médée dans le théâtre latin d'Ennius à Sénèque* Rome, École Française de Rome, 1990.
- J. CAMPBELL: *Az ezterarcú bős.* Ford.: MAGYAR László András, Budapest, Édesvíz Kiadó, 2010.
- R. DAWSON: *A kínai civilizáció világa.* Ford.: ANTÓNI Csaba és SALÁT Gergely, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- M. DELCOURT: *Légendes et cultes de héros en Grèce*, Paris, Presses Universitaires de France (P.U.F.), 1942.
- A. J. FESTUGIÈRE: *Études de religion grecque et hellénistique*, Paris, Bibliothèque d' Histoire de la Philosophie, 1972.
- A. J. FESTUGIÈRE: „Vraisemblance psychologique et forme littéraire chez les anciens”. *Philologus*, CII. 1958. 21–42.
- R. FLACELIÈRE: *L'amour en Grèce*, Paris, Librairie Hachette, 1960.
- GLOVICZKI Z.: „Epikus énekmondók a Metamorphosésben”. *Antik Tanulmányok*, LI 2007. 55–70.
- F. GRAF: „Medea, the enchantress from afar”. In J. I. CLAUSS und S. IL. JOHNSTON (szerk.): *Medea*, Princeton, New Jersey Princeton, University Press, 1997, 21–43
- F. GUIRAND: „Mythologie grecque”. In UÓ (szerk.): *Mythologie generale*, Paris, Larousse, 1935, 74–182.
- KALMÁR É.: „Gyémántpatak kisasszony, avagy hagyományos kínai színmű európai színpadon”. In CSIBRA Zs. (szerk.): *Művészet, vallás, kultúra: Sinológiai tanulmányok Miklós Pál emlékére* (Konfuciusz könyvtár 3), Budapest, ELTE Konfuciusz Intézet, 2019, 101–116.
- KARSAI Gy.: „Tudod, hogy nincs bocsánat”. In UÓ: *A szép és a szörnyeteg*, Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 357–396.
- KERÉNYI K.: „Gyógyulások Epidaurusban”. In UÓ: *Az isteni orvos*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1999, 29–58.
- Th. KÖVES-ZULAUF: „Orpheus és Euridiké”. *Antik Tanulmányok*, LI. 2007. 121–133.
- Th. KÖVES-ZULAUF: *Római vallás- és irodalomtörténeti tanulmányok*, Budapest, Typotex Kiadó, 2021, 217–239.
- KRÄHLING E.: „Hermesianax Leontion-töredéke”. In UÓ: (szerk.): *Hedypathetica Tanulmányok a hellenisztikus irodalom köréből*, Budapest, Szenzár Kiadó, 2005 93–118.
- H. MATHIEU: „Mythe et réalité dans la représentation Grecque géographique de l'espace”. In F.

- JOUAN– B. DEFORGE (szerk.): *Peuples et pays mythiques*, Paris, Les Belles Lettres, 1988, 133–148.
- A. MOREAU: *La fabrique des mythes*, Paris, Les Belles Lettres, 2006
- A. RIVIER: „En marge d’Alceste”. *Museum Helveticum*, XXIX. 1972 124–140 XXX. 1973 130–143.
- RITOÓK Zs.: „Euripidés Alkéstise Vígjáték vagy tragédia”. In Uő: *Vágy, költészet megismerés* Budapest, Osiris Kiadó, 2009, 180–193.
- L. SÉCHAN: *Études sur la tragedie grecque dans ses rapports avec la céramique*, Paris, Champion, 1967.
- Ch. SOURVINOU-INWOOD: „Medea at shifting distance”. In J. I. CLAUSSEN und S. II. JOHNSTON (szerk.): *Medea*, Princeton, New Jersey Princeton University Press, 1997, 253–296.

Felhasznált forrásmunkák

- AELIANOS: *De natura animalium*, Lipsiae in aedibus Teubneri, 1864 vol. I, 1–297.
- AELIANOS: *Variarum historiae*, Lipsiae in aedibus Teubneri, 1864 vol. II, 1–172.
- Aeschyli tragediarum septem et perditarum fragmenta*, Parisiis, Firmin Didot, 1842.
- APOLLÓDOROS: *Bibliotheca*, Lipsiae in aedibus Teubneri, (Mythographi Graeci vol. I.), 1894.
- scholia graeca in Aristophanem* Parisiis, Firmin Didot, 1842.
- ATHENAIOS: *Deipnosophistarum libri undecim*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1887–1890.
- CALLIMACHUS: *Fragmenta, Hymni et epigrammata*, vol. I–II. Oxonii, Ed.: R. PFEIFFER, 1985.
- CICERO: *Cato Maior seu De senectute*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1909.
- DICTYS CRETENSIS: *Ephemeris Belli Troiani*, Leipzig, Bibliotheca Teubneriana, 1973.
- DIODOROS SICULUS: *Bibliothecae historicae, quae supersunt*, vol. I–II. Parisiis, Firmin Didot, 1842, 1845.
- DIONYSIOS HALICARNASSENSIS: *Antiquitatum Romanorum, quae supersunt*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, vol. I–IV. 1885, 1888, 1891, 1905.
- DIONYSIOS SKYTOBRACHION: „Argonautai”. In F. JACOBY: *Die Fragmente der Griechischen Historiker (F. Gr. Hist. (I.)* teil vorrede-text no. 1–16. Leiden, E. J. BRILL, 1957, 229–257.
- EUDOCIA AUGUSTA: *Violarium*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1880.
- EURIPIDÉS: „Alkéstis (Αλκίηστις)”, „Médeia (Μήδεια)”, „Héraklés (Ηρακλής μαινόμενος)”. In EURIPIDES: *Tragediae in four volumes*, Cambridge–Massachusetts–London, Loeb Classical Library, 1958–1959, 1962.
- EURIPIDES: *Perditarum fabularum fragmenta*, Parisiis, Firmin Didot, 1846.
- scholia graeca in Euripidis tragoedias* tomus I–IV. Oxonii, Dindorfius 1863.

- FULGENTIUS: „Mythologiae”. In Fulgentius: *Opera* 1–80. Stuttgartiae, in aedibus Teubneri 1970.
- HÉRAKLEITOS: „Περὶ Ἀπίστων”. In *Mythographi graeci* vol. III. fasc II. Lipsiae in aedibus Teubneri 1902, 73–87.
- „HERMESIANAX”. In *Hellenistic Collection (Philetas, Alexander of Aetolia, Hermesianax, Euphorion, Parthenius)* Cambridge–Massachusetts–London, Loeb Classical Library, 2009 147–187.
- HYGINUS: *Fabulae*, Lugduni Batavorum in aedibus, A. W. SYTHOFF, 1963.
- HYGINUS: *De astronomia* (HYGIN: *L' Astronomie*), Paris, Les Belles Lettres, 1983.
- „Hymni Homerici”. In *Homeri carmina et cycli epici reliquiae*, Parisiis, Firmin Didot, 1837, 529–576.
- ISOKRATÉS: *Opera omnia*, Monachi et Lipsiae, Bibliotheca teubneriana, vol. I–III. 2002.
- IUVENALIS: *Saturae*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- Ko-dzsi-ki – Régi Történetek Feljegyzései*. Ford.: KAZÁR Lajos, Sydney, Magyar Történelmi Társulat, 1982.
- LIBANIOS: „Προγυμνάσματα”. In LIBANIOS: *Opera* vol. VIII. Lipsiae, In aedibus Teubneri, 1915.
- LUKIANOS: „Dialogi mortuorum”, „Dialogi deorum”, „De Sacrificiis”. In LUCIANOS SAMOSATENSIS: *Opera*, Parisiis, Firmin Didot, 1860.
- MANILIUS MARCUS: *Astronomica*, Leipzig, Teubner, 1985.
- MINUCIUS FELIX: *Octavius*, Paris, Les Belles Lettres, 1964.
- „MOSCHOS”. In *Theocritus, Moschus, Bion*, Cambridge–Massachusetts–London, Loeb Classical Library, 2015 439–499.
- NICOLAUS DAMASCENUS: „Fragmenta”. In *Fragmenta historicorum Graecorum (FHG.)* vol. III. Parisiis, Firmin Didot, 1849, 343–464.
- Nihongi: *Chronicles of Japan from the earliest times to A. D. 697*. Ford.: William George ASTON, Tokyo, First Tuttle Edition, 1990.
- OVIDIUS: *Metamorphoses*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1919.
- PALAIIPHATOS: „Περὶ Ἀπίστων”. In *Mythographi Graeci*, vol. III. fasc. II., Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1902, 1–72.
- PAUSANIAS: *Descriptio Graeciae*, Parisiis, Firmnin Didot, 1845.
- PINDAROS: *Carmina*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1908.
- scholia vetera in Pindari carmina* vol. 1–3. Stuttgartiae et Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1997.
- PHEREKYDÉS: „Fragmenta”. In *Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG)* vol. I. Parisiis, Firmin Didot, 1841, 70–99.
- PHILOSTRATOS: *Opera*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, vol. I–II. 1870–1871.
- PHYLARCHOS: „Fragmenta”. In *Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG)* vol. I. Parisiis, Firmin Didot, 1841, 334–358.
- PLATÓN: „Symposium (Lakoma)”, „Euthydemos”. In PLATON: *Opera* vol. I–III. Parisiis, Firmin Didot, 1846, 1873.

- PLAUTUS: „Pseudolus”. In *PLAUTUS: Comoediae in five volumes*, Cambridge–Massachusetts–London, Loeb Classical Library, 1930, 1951–1952
- PLUTARCHOS: „Numa (Vitae parallelae)”, „Amatorius (Scripta moralia)”, „De sera numinis vindicta (Scripta moralia)”. In *PLUTARCHOS: Opera* vol. I–V. Parisiis, Firmin Didot, 1841, 1846–47, 1855.
- „Reditus (Νόστοι) Cyclicorum poetarum fragmenta XIV.”. In *Homeri carmina et cycli epici reliquiae*, Parisiis, Firmin Didot, 1837, 599–600.
- SENECA: „Hercules Oeteus”, „Hercules furens”, „Medea”. In *SENECA: Opera tragica* vol. I–II. Parisiis, Firmin Didot, 1829, 1832.
- SERVIUS: *In Vergilii carmina commentarii*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, vol. I–III. 1881, 1883, 1887, 1902.
- SOPHOCLES: *Tragoediae septem et perditarum fragmenta*, Parisiis, Firmin Didot 1842.
- STATIUS: *Opera et commentarii* vol. I–III. Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1884, 1898, 1900.
- STAPHYLOS NAUKR.: „Περὶ Θεσσαλῶν”. In F. JACOBY: *Die Fragmente der Griechischen Historiker* (F. Gr. Hist.) dritter (III.) teil, Leiden, E. J. BRILL, 1954, 80–82.
- TIBULLUS: *Carmina*, Budapestini, Sumptibus Academiae Litterarum Hungarorum, 1905.
- TZETZES: *Historiae*, Napoli, Libreria Scientifica, 1968.
- VALERIUS MAXIMUS: *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, (Faits et dits memorables) vol. I–III. Paris, Panckoucke, 1834–1835.
- VERGILIUS: *Aeneis*, Lipsiae, in aedibus Teubneri, 1910.
- VERGILIUS: *Georgica*, Heilderberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1985.
- PS-VERGILIUS: *Culex*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2012.
- ZENOBIUS: „Paroemiographi”. In E. LEUTSCH et F. G. SCHNEIDEWIN (szerk.): *Corpus paroemiographorum graecorum*, tomus I. Gottingae, Apud Vandenhoeck et Ruprecht, 1839, I–173.

Rezümé

Éz a tanulmány Euripidés címszereplő hősnőjének, Alkéstisnek a férje élete megmentéséért vállalt halált és életbe való visszatérését teszi vizsgálatá tárgyává. Szembeállítja a különböző népek párbuzamos mítoszaiban is megjelenő Orpheus nevéhez kötődő alvilágjárásokkal, amelyekben a férj perli vissza sikeres vagy sikertelen módon feleségét a haláltól. Megmutatja azokat a mítoszbeli veszélyeket is, amellyel az Alvilág az oda bemenéskedőt, vagy onnan a halottakat az életbe visszasegítőt fenyegeti, az örületet, amelyik Héraklésre, illetve a halált, amely Asklépiosra sújt le. A cikk rámutat arra, hogy valójában milyen ritka a drámában megjelenített teljes sikerű visszatérés.

Kulcsszavak: visszatérés az életbe, Alkéstis, Orpheus, Asklépios

Abstract

The Anodos of Alcestis

This paper deals with the voluntary death of Euripides's heroine, Alcestis, who saves her husband's life by accepting death for herself and then succeeds in returning to life. The study compares similar myths which replicate Orpheus's journey in the underworld and in which husbands try to get back their spouses from death with more or less success. The study deals with the mythical perils with which the Underworld threatens those who dare enter, and also with the hazards that beset those who help the deceased back to life (e.g. the madness of Hercules or the death of Asclepius). The discussion demonstrates that mythical variants in which re-emergence ends with complete success (like in Alcestis's story) are extremely rare.

Keywords: to return to life, Alcestis, Orpheus, Asclepius

ADORJÁNI ZSOLT

II. Arsinoé emlékezete Kallimachos *Ektheósis Arsinoés* költeményében*

Ebben a rövid tanulmányban Kallimachos *Ektheósis Arsinoés* c. költeményével kapcsolatban folytatott kutatásaim eredményeit¹ foglalom össze közérthető formában. A vers ugyanakkor kiválóan alkalmas arra, hogy jelen kötet tematikáját a hellenisztikus irodalom szemszögéből megvilágítsa. A költemény (*fr.* 228 Pfeiffer), melynek szövege egy Kr. u. 3. századi papiruszlap két oldalán (P. Berol. 13417 A^{r-v}) maradt fenn,² Kallimachos korai korszakának egyik reprezentatív-udvari darabja lehetett.³ Középpontjában II. Arsinoé, II. Ptolemaios Philadelphos testvére és hitvese áll, aki 270 nyarán hunyt el. A vers a királynő halhatatlan részének égi útját ábrázolja, miközben a földi szférát bizonytalanság és aggodalom tartja fogságban. A befejezés megbékélt, amelyben Arsinoé fizikai valóságának helyét a kultuszban kiteljesedő emlékezés mozzanata veszi át.

Arsinoé Kanópos félszigetén álló szentélye, ahol a megistenült királynőt Kypris-Zephyritis alakban részesítették kultikus tiszteletben, a hellenisztikus kultúra egyik legfontosabb emlékhelye, melyet az irodalmi emlékezet sem hagyott említetlenül: Kallimachos híres elégiáján (*fr.* 110: *Bereniké hajfűrtje*) kívül több epigramma tanúskodik róla.⁴ Az *Ektheósis* értelmezésében az a feltételezés vezetett, hogy a vershez tartozó prózai összefoglalóban, az ún. milánói *diégésis* szövegében szereplő *emporion*, ahol az elhunyt királynőnek szentélyt létesítettek, nem az alexandriai kikötőben álló Arsinoeion, ahogy a kutatás eddig feltételezte,⁵ hanem a kanóposi kultuszhely. Hogy az *emporion* kifejezés a kanóposi szentélyt jelenti, az ökonómia elvén

* A tanulmány azonos című előadásom jegyzetelt változata, melyet 2022. november 11-én az *Emlékezet-kultúra eszközei és szimbólumai* c. konferencián adtam elő Budapesten, a KRE BTK Történettudományi Intézet, Klasszikus Ókori Szellemi és Anyagi Kultúrák Kutatócsoport meghívásából.

¹ Ezek részletes bemutatásához ld. ADORJÁNI Zsolt: „Kallimachos: *Ektheósis Arsinoés*. Rekonstrukciós kísérlet”. *AntTan.* LXVI, 2022/1. 1–23; ADORJÁNI Zsolt.: „Bemerkungen zur *Ektheósis Arsinoés* des Kallimachos: Gattung, Struktur und Inhalt”. *Philologus*, CLXV, 2021/1. 2–24.

² Az eredetit 2022. július 7-én a berlini papiruszgyűjteményben tanulmányozhattam, amiért hálás vagyok a gyűjtemény kurátorának, Dr. Marius Gerhardtnek.

³ Vö. Emanuele LELLI: „Arsinoe II in Callimaco e nelle testimonianze letterarie alessandrine (Teocrito, Posidippo, Sotade e altro)”. *ARF*, IV, 2002/1. 5 és Benjamin ACOSTA-HUGHES: „Aesthetics and Recall: Callimachus frs. 226–9 Pf. Reconsidered”. *CQ*, LIII, 2003/2. 480 („a court set-piece”).

⁴ Poseid. *ep.* 39. 2, 116. 6 sk., 119. 2; Kall. *Ait. fr.* 110. 54–58, *ep.* 5. Ld. még Poseid. *ep.* 37 A–B és Hedyl. *ep.* 4 G–P.

⁵ Rudolf PFEIFFER: *Kallimachosstudien. Untersuchungen zur Arsinoe und zu den Aitia des Kallimachos*, München, Max Hueber Verlag, 1922, 20; Peter Marshall FRASER: *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford, University Press, 1972, 25.

nyugvó valószínűségi következtetés: a Kanópos nevű félsziget Alexandria vonzáskörzetében található, az Εμπόριον szó jól illik hozzá, és Arsinoé kultusza bőségesen adatolt az itt álló szentéllyel kapcsolatban. Kevésbé ideális jelölt az alexandriai kikötőben álló Arsinoeion. Ezt ugyanis később építették ki, és soha sem fejezték be. Az Εμπόριον kifejezés azért juthatott a *diégétés* eszébe, mivel Arsinoé mint tengeri istennő tengerészekkel és kikötőkkel állt kapcsolatban, így az Εμπόριον eredetileg a templom helyszínének körülírásaként és a kultusz jellegének megnevezéseként szerepelhetett, de értelmezhetjük a szót minuskulával is εμπόριον köznévként. Nem tudjuk pontosan, hogy samosi Kallikratés mikor alapította a szentélyt Kypris Zephyritis kultuszával, mindenesetre a királynő halála után, amikor a költemény íródott, már létezett.⁶

Az *Ektheósis* műfaji besorolása nem egyszerű feladat. Pfeiffer kérdőjellel ugyan, de a μέλη ('lírai versek') ciklusához sorolja a költeményt.⁷ Mások a négy verset magába foglaló egység létezését is kétségbe vonták,⁸ ám én nem osztom szkepticizmusokat. Amennyiben a líra adta fogalmi keretek között maradunk, az *Ektheósis* jellemzőit leginkább a *thrénos* írhatná le. A pindarosi thrénosokban a gnómius kijelentések és a mítosz állhattak a középpontban, ami *mutatis mutandis* a műfaj simónidési megfogalmazására is igaz lehet. Kallimachosnál egyik sincs eredeti formájában jelen. A mítosz szerepét a mitikus és rituális köntösbe öltöztetett ptolemaios politikai veszi át, melyben a klasszikus mitológia alakjai (Charis, Héphaistos [*absens*]) és helyszínei (Henna, Lémnos) másodlagos szerepet játszanak.

A thrénos módosult alakzatának megfelelően a benne foglalt narratív elem aránya is megnő és elégikus jellemzőkkel gazdagodik. Az elégia eredete hagyományosan éppen a halottak siratásával kapcsolódik össze. Kallimachos ezzel szemben politikai elégiát ír a szó valódi értelmében, a narratív szál így az aktuális-történelmi dimenzióba helyeződik át. Ezzel Kallimachos Simónidés nyomdokába lép, aki Plataia-elégiájában a kortárs történelem egyik neves eseményének állít emléket. A helytörténeti érdeklődésű historikus elégia útja Mimnermostól (*Smvrneis*) a 3. századi, kelta háborúkkal foglalkozó anonim verstörédékekig ível.⁹ Simónides Plataia-elégiája, melynek töredékei az „Új Simónidés” 1992-es megjelenésének köszönhetően váltak elérhetővé, minden bizonnyal a műfaj egyik csúcspontja és remekműve lehetett.¹⁰ Nem csoda tehát, ha Kallimachos éppen erre a műre hagyatkozott, amikor a maga saját, nehezen osztályozható alkotását megpróbálta elhelyezni a műfaj történetében.

⁶ Sabine MÜLLER: *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation. Ptolemaios II. und Arsinoe II.* (Beiträge zur Altertumskunde 263), Berlin – New York, De Gruyter, 2009, 266–280.

⁷ Rudolf PFEIFFER, *Callimachus*, I: *Fragmenta*, Oxford, Clarendon Press, 1949, 216.

⁸ Így például Emanuele LELLI: *Callimaco Giambi XIV–XVII*, Roma, In *Aedibus Athenaei*, 2005 passim (az iambosokhoz tartozóként).

⁹ Silvia BARBANTANI: Φάτις νικηφόρος. *Frammenti di elegia encomiastica nell'età delle Guerre Galatiche: Supplementum Hellenisticum* 958 e 969, (Biblioteca di Aevum Antiquum 15), Milano, Vita e Pensiero, 2011.

¹⁰ Martin Litchfield WEST: „Simonides redivivus”. *ZPE* XCVIII, 1993. 1–14.

[ἀλλὰ σὺ μὲ]ν νῦν χαῖρε, θεᾶς ἐρικύ[δος υἱέ]
 [κούρης εἶν]αλίου Νηρέος· αὐτὰρ ἐγὼ
 [κικλήσκω] σ' ἐπικούρον ἐμοί, π[ολυώνυμ]ε Μοῦσα,
 [εἴ πέρ γ' ἄν]θρώπων εὐχομένω[ν μέλαι·
 [ἔντυνο]ν καὶ τόνδ[ε μελ.]ίφρονα κ[όσμον ἄο]ιδῆς
 [ῆμετ]έρης, ἵνα τις [μνή]σεται ὕ[στερον αὐ]
 [ἀνδρῶ]ν [...]

(fr. II. 19–25 West²)

„Most viszont ég veled, a híres istennő, tengerlakó Néreus lányának szülötte. Én viszont téged szólítalak, soknevű Múzsza, amennyiben könyörgő emberek közel állnak szívedhez, fogd be igádba dalunknak ezen édes díszét is, hogy később is emlékezzenek a férfiakra [...]”

Ezen invokáció legkivált abban hasonlít Kallimachoséra, hogy a múzsainvokáció közvetlen közelében egy második személy is megszólíttatik: Simónidész először Achilleust mint mitikus paradigmát búcsúztatja el a himnuszokra jellemző fordulattal (χαῖρε), mielőtt a költő a Múzsához fordul, Kallimachosnál viszont a múzsaidézést követi a második vocativus (Arsinoé mint νύμφα). Mind Arsinoé, mind Achilleus a (fél)isteni szférához tartoznak, mindazonáltal a mitikus-isteni világ viszonya az emberekéhez Simónidésnél még paradigmaticus jellegű, vagyis a mítosz vonatkozási pontként szolgál a történelmi jelen számára, míg Kallimachosnál a kettő határa egybemosódik: istenek és istenként tisztelt lények (Charis, Philótera) jelennek meg cselekvő erőként az emberi világban és emberek (Arsinoé) istenülnek meg. Ezen felül West helyreállításának megfelelően a Plataia-elégiában Achilleus haláláról és temetéséről is szó esik: az általános szomorúság ábrázolása Achilleus megsemmisülése miatt¹¹ hasonló az alattvalók megrendüléséhez Arsinoé halálát követően. Ez a „threnódikus” mozzanat a másik összekötő elem a két mű között. Ebből a szempontból jellemző Kallimachos előkép-használatára, hogy olyan részt emel ki a hosszabb költeményből, mely jellegében elüt a többitől (a múlandóság motívuma), ám amelynek hangulatát az alexandriai költő kiterjeszti verse egészére. Azt mondhatjuk tehát, hogy az előkép egyik partikuláris részletét saját műve meghatározó szólamává avatja.

Arsinoé halála után a holdszféra mentén az égi Szekér alatti régióba igyekszik (νύμφα, σὺ μὲν ἄστεριᾶν ὑπ' ἄμαξαν ἤδη / ... κλεπτομέν)α παρέθει<ς> σελάνα: 5 sk.). A Hold említése nem csupán azzal a körülménnyel függ össze, hogy Arsinoé teliholdkor távozott el, így útban égi lakhelye felé érintenie kellett a Hold szféráját. Kallimachos ismerhette azt a hagyományt is, mely az élysiumi mezőket a Holdnak feleltette meg, vagyis Persephoné birodalmát a holdszférába helyezte.¹² A Hold

¹¹ WEST (1998): 5 sk.

¹² Vö. Eduard NORDEN: *P. Vergilius Maro: Aeneis Buch VI*, (Sammlung wissenschaftlicher Commentare), Stuttgart – Leipzig, Teubner Verlag, 1927³ [repr. 1995⁹], 23–26. Már Pythagoras is „Persephoné kutyáinak” nevezi a bolygókat σύμβολα (fr. 58 C2 D–K) nevű megfogalmazásai egyikében.

asztronómiai szempontból átmenetet képez a halandó és halhatatlan világ között.¹³ Ez nem jelentéktelen mozzanat, hiszen a költeményben eleinte bizonytalanság övezi, hogy milyen sors vár Arsinoé halhatatlan *entelecheiájára*: vajon az istenek körébe fog felemelkedni vagy a földre visszatérni? Ez az ingatag státusz tükröződik egyrészt abban, hogy Arsinoé jövőbeli lakhelye csak körülírászerűen jelenik meg (a Hold *mellett* a Szekér *alá*), másrészt abban is, ahogy a királynő távozása után tanács-talan keresgélés és aggodó várakozás jellemzi az emberi és isteni szférát egyaránt. A végén kiderül, hogy Arsinoé nem tűnik el maradéktalanul az istenek világában, mivel emléke kultusz formájában továbbél a földön. Vagyis részben visszatér az égi szférából a földre. Erre a vezérgondolatra az írás végén még visszatérek.

A Persephoné–Hold-asszociáció vezeti az olvasót talán a legfontosabb irodalmi előképhez, a homérosi Démétér-himnuszhoz, mely a kallimachosi költemény egésze mögött kitapintható.¹⁴ Az alexandriai alattvalók mérhetetlen gyászának ábrázolását követően Philótera, Arsinoé korábban megboldogult testvére lép színre, akinek Szicíliában Démétér kultusza jutott osztályrészül.¹⁵ A megistenült Ptolemaida Henna felől érkezik és Lémnoson, Héphaistos otthonában lesz figyelmes az Egyiptom felől érkező füstgomolyra, ami aggodalommal tölti el. Szeretne a jelen-ség nyitjára bukkanni és megbízta Charist, a háziúr hitvesét, hogy az Athós hegyről kémlelje ki a füst forrását.¹⁶ A szicíliai Henna és az ismeretlen utáni kutakodás azok az elemek, melyek Philóterát a homérosi himnuszban megénekelt, lányát kereső Démétéréhez közelítik. Ez azt is jelenti, hogy Arsinoé (Philótera testvére) és Persephoné (Démétér lánya) megfelelnek egymásnak, amit a holdszférával kapcsolatban felfedett eschatológiai háttér is megerősít. Miként Arsinoé, úgy Persephoné is a keresés pillanatában a holtak birodalmában tartózkodnak: Persephoné Hádésnál az alvilágban, Arsinoé az „égi” alvilág (a holdszféra *Élysiuma*) közelében. Ezen kívül mindkettőjüket elragadták: Persephonét Hádés az alvilágba, Arsinoét a Dioskurosok az égbe.

Ezen felül a két mű megbékélt-kiengesztelő végkicsengése is rokonítható egymással. A homérosi himnuszban Hádés fiatal menyasszonyának isteneknek kijá-

¹³ Vö. például Ov. *met.* 15. 848 sk. (Caesar apotheózisában, melynek egyértelmű allúziós forrása Kallimachos műve, az államférfi lelke túlrepül a Hold szféráján).

¹⁴ Vö. Richard HUNTER: *Theocritus: Encomium of Ptolemy Philadelphus. Text and Translation with Introduction and Commentary*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2003, 50 sk.

¹⁵ Vö. FRASER (1972): 669 (igen óvatosan).

¹⁶ Ez a jelenet Thetis Héphaistosnál tett látogatásához (Hom. *Il.* 18) kötődik több szállal. Itt az érkezőt ugyanúgy Charis, a kovácsisten hitvese fogadja. Héphaistos maga azonban nincs jelen a kallimachosi látogatásnál és távollétéért mindössze egy szövegutalás kárpótol (60–64), melyben feltehetőleg tartózkodási helyére derül fény. A házon kívül levő házúr visszatérő motívumához vö. Kallimachos Artemis-himnuszát (Kyklóps-jelenet Lipari szigetén), ahol Héphaistos hasonlóan csak szöveges utalásként jelenik meg (*b.* 3. 73 sk.: a hároméves Artemis látogatása a műhelyben anyja karján), valamint Ap. Rhod. 3. 41–43 (Aphrodité egyedül otthon; vö. Hom. *Od.* 8. 283 [a férj távolléte mint a csel része]). Érdekes módon ezekben a jelenetekben csupa női alak az, aki a kovácsistent felkeresi (Philótera, Thetis, Artemis Létóval, Héra és Athéné).

ró megbecsülést helyez kilátásba, valamint uralmat minden felett, ami csak él és mozog (364–369). A diégésis szerint a költemény a királynőnek szentelt kultusz említésével ért véget (Dieg. X 12 sk.). Ennek egyik lehetséges módozata a verset lekerekítő jövendölés lehetett: Charis felfedi Philóterának testvére halálhírét és biztosítja, hogy neki is isteneknek járó tisztelet fog osztályrészüln jutni. Kallimachos ezt a híradást a jelenetbe ágyazott etimológiai utalással is erősíthette: a két beszélő név ugyanis (Charis és Philótera) mindketten a szeretet/szerelem tövét (*char-*, *phil-*) tartalmazzák és így a φιλάδελφος (*testvérszerető*) uralkodópáros, II. Ptolemaios és II. Arsinoé személyére utalhatnak dinasztikus szimbólumként.¹⁷ Ezt a melléknevet Arsinoé, a vers címzettje közvetlenül halála után kapta meg, később pedig férje is felvette. Kallimachos tehát élhetett a *vaticinatio ex eventu* eszközével, amennyiben Charis mint megszemélyesített φιλότης előrevetíti, hogy Arsinoé Aphrodité képében mint Kypriis Zephyritis fog hatni és isteni tiszteletnek örvendeni a kanóposi szentélyben. Ez azonban csak feltételezés, ha mégoly valószínű is, mert a töredék Charis beszédének közepén megszakad (67–75).

Ha a költeményt erővonalaira való tekintettel még egyszer áttekintjük, két színtér rajzolódik ki világosan: az emberi Arsinoé anonim alattvalóival illetve az isteni Philóterával és Charisszal a középpontban. Mindkét cselekményszál meghatározója a kezdeti tudáshiány, mely nyugtalan kérdéssorozatokban nyilvánul meg: Arsinoé alattvalói nem tudják, hova tűnt hajdani úrnőjük és csillapíthatatlanul sóvárogznak jelenléte után. Philóterát hasonlóképpen gyötri a bizonytalanság, ami keresésre és kérdezősködésre ösztökéli. Végül hiteles forrásból (Charis) értesül nővére sorsáról és a rá váró isteni kultuszról. Ezzel eltűnik mindennemű tudásdeficit a költemény világából és átváltozik cselekvő tudássá, mely a két szférát összekapcsolja egymással. A isteni világ találkozik a földivel, amennyiben Arsinoé a halhatatlanok szférájában polgárjogra tesz szert, míg emlékezete kultusz formájában él tovább a halandók körében. A jelen- és távollét ellentéte végső soron tehát a kultuszban békül meg. Kultusz és emlékezet a megboldogult királynő hatóerejének szellemi természetű, de nem kevésbé intenzív átélését teszik lehetővé.

Bibliográfia

- B. ACOSTA-HUGHES: „Aesthetics and Recall: Callimachus frs. 226–9 Pf. Reconsidered”. *CQ*, LIII, 2003/2. 478–489. DOI: [org/10.1093/cq/53.2.478](https://doi.org/10.1093/cq/53.2.478)
- ADORJÁNI Zs.: „Bemerkungen zur *Ektbeosis Arsinoes* des Kallimachos: Gattung, Struktur und Inhalt”. *Philologus*, CLXV, 2021/1. 2–24. DOI: [org/10.1515/phil-2020-0129](https://doi.org/10.1515/phil-2020-0129)

¹⁷ Vö. Kathryn GUTZWILLER: „The Nautilus, The Halkyon, and Selenia: Callimachus’s *Epigram* 5 Pf. = 14 G.–P.”. *ClAnt*, II, 1992/2. 207–209.

- ADORJÁNI Zs.: „Kallimachos: *Ektheosis Arsinoés*. Rekonstrukció kísérlet”. *AntTan*, LXVI, 2022/I. 1–23. DOI: 10.1556/092.2022.00001
- S. BARBANTANI: Φάτις νικηφόρος. *Frammenti di elegia encomiastica nell'età delle Guerre Galatiche: Supplementum Hellenisticum* 958 e 969, (Biblioteca di Aevum Antiquum 15), Milano, Vita e Pensiero, 2011.
- P. M. FRASER: *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford, University Press, 1972.
- K. GUTZWILLER: „The Nautilus, The Halkyon, and Selenia: Callimachus's *Epigram* 5 Pf. = 14 G.–P.”. *ClAnt*, II, 1992/2. 194–209.
- R. HUNTER: *Theocritus: Encomium of Ptolemy Philadelphus. Text and Translation with Introduction and Commentary*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 2003.
- E. LELLI: „Arsinoe II in Callimaco e nelle testimonianze letterarie alessandrine (Teocrito, Posidippo, Sotade e altro)”. *ARF*, IV, 2002/I. 5–29.
- E. LELLI: *Callimaco Giambi XIV–XVII*, Roma, In Aedibus Athenaei, 2005.
- S. MÜLLER: *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation. Ptolemaios II. und Arsinoe II*, (Beiträge zur Altertumskunde 263), Berlin – New York, De Gruyter, 2009.
- E. NORDEN: *P. Vergilius Maro: Aeneis Buch VI*, (Sammlung wissenschaftlicher Commentare), Stuttgart – Leipzig, Teubner Verlag, 19273 [repr. 19959].
- R. PFEIFFER: *Kallimachosstudien. Untersuchungen zur Arsinoe und zu den Aitia des Kallimachos*, München, Max Hueber Verlag, 1922.
- R. PFEIFFER: *Callimachus*, I: *Fragmenta*, Oxford, Clarendon Press, 1949.
- M. L. WEST: „Simonides redivivus”. *ZPE* XCVIII, 1993. 1–14.

Rezümé

E tanulmány Kallimachos az elbunyt II. Arsinoé előtt tisztelgő költeményét elemzi. Először az Ektheósis Arsinoés műfaji kérdéseit és a mű szerkezetét vizsgáljuk. Ez vezet át a versben fellelhető irodalmi allúziók értelmezéséhez. Ezen felül tárgyaljuk a történelmi háttérrel is.

Kulcsszavak: Kallimachos, Arsinoé, Simónides, történelmi elégia, áthallás, kulturális emlékezet

Abstract

The Memory of Arsinoe II. in Callimachus' Ektheosis Arsinoes

This paper discusses the fragmentary poem Ektheosis Arsinoes by Callimachus as a memorialization of the deceased queen Arsinoe II, wife of Ptolemy II. First it looks at the genre and structure of the poem. This leads to the consideration of the allusions which can be detected in the text. In addition, the study offers a new hypothesis regarding the poem's historical context.

Keywords: Callimachus, Arsinoe, Simonides, historical elegy, allusion, cultural memory

KINCSES KATALIN MÁRIA

A Rákóczi-kultusz egyik szimbolikus helyének felkeresése: az 1903. évi Rákóczi-zarándoklat Rodostóba *

A kultuszjelenségeknek, mint minden kulturális jelenségnek, vannak az egyetemes kultúrán átívelő analóg vonásai, például az ünnepi szertartások, amelyek a legkülönbébb társadalmi rendszerekben kimutathatók a történeti korokban, sőt a csoportok szintjén is, hiszen épp az az egyik feladatuk, hogy a különböző társadalmi rétegeket összekössék. Vajon mi határozza meg a kultikus szertartásrend specialitását, egyedi vonásait? Az a társadalmi, kulturális és vallási közeg, amelyben a kultusz megte-remtődik és működni tud. Mindez az emlékezetkultúrának is fontos része, s mivel a kultusz kutatás nem létezik a társadalomtörténeti összefüggések feltárása nélkül, a kutatómunka erős történeti megközelítést kíván. A kultusz kutatás – legyen az vallási, irodalmi vagy történeti kultusz – nem végezhető történeti rekonstrukció nélkül.¹

Ebben a vázlatos rendszerben helyezhető el II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) erdélyi fejedelem történeti és politikai kultusza is. Ennek egyik fontos kérdése a fejedelem kultuszának lokalizálása: azoknak a valós és szimbolikus tereknek a feltérképezése időben és térben, ahol a kultikus cselekedetek megnyilvánultak. Ezek közé a terek közé tartozik a „klasszikus” szentkultusz nyomán a szent – esetünkben Rákóczi – sírhelye is. Rákóczi sírhelyének elérhetetlen volta miatt – egészen hamvai 1906. őszi hazahozataláig és kassai újratemetéséig – kultuszának hívei egyéb, hozzá kapcsolható szimbolikus helyeket teremtettek a tiszteletére létrehozott emlékjelekkel: Rákóczi-emléktáblákat, -szobrokat, -emlékműveket hoztak létre. Az emlékjelek által a Rákóczihoz köthető emlékezetkultúra valós, egyben szimbolikus terei teremtődtek meg. E terek sorába tartozik tágabb értelemben minden olyan további hely is, ahol a Rákóczi-kultusz megnyilvánult, például a Rákóczi tiszteletére rendezett ünnepi közgyűléseknek helyet adó város- és községházak, szállók, iskolák dísztermei, minden olyan helyiség, ahol emlékére ünnepséget rendeztek, esetleg egy róla készült festményt elhelyeztek, vagy a Rákóczi-emlékek létrehozására jótékonysági rendezvényeket, színházi előadásokat szerveztek, egyleti összejöveteleket, társas vacsorákat, koncerteket, úgynevezett kuruc-esteket tartottak és még sorolhatnánk.

* A tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetem „Emlékezetkultúra az Antikvitástól a Modernitásig” Kutatócsoport 20708B800 témaszámú pályázatának keretében készült. Előtanulmánya „A long trace of an early modern historical phenomenon: the 1903 Rákóczi pilgrimage to Constantinople” címmel a *Hungarian Studies* 2024. évi számában, jelen közléssel nagyjából egyidejűleg lát napvilágot.

¹ Az irodalmi kultusz kutatás történeti megközelítésének szükségességére elsőként rámutatott: FODOR Géza: Egy irodalomkutatási szempont elsőszülöttje. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95. évf., 1991/2, 207. A megközelítés egy bő évtized alatt vált evidenciává, lásd: LAKNER Lajos: Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás. A kultusz kutatás útjain. In KALLA Zsuzsa, TAKÁTS József, TVERDOTA György (szerk.): *Kultusz, mű, identitás. Kultusz történeti tanulmányok*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005, 11–30.

A Rákóczi-zarándoklatok történeti háttere dióhéjban

II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelmet 1735. április 8-án bekövetkezett halálát követően végakarátának megfelelően Törökországban, a konstantinápolyi (galatai) jezsuita templomban (a rend feloszlása után a lazarista misszió St. Benoît-temploma) temették el, édesanyja, Zrínyi Ilona (1643–1703) mellé. A fejedelem hamvai hazahozatalának gondolata már a reformkorban is fölmerült, majd az 1848–1849-es szabadságharcot követő másfél évtizedes hallgatás után, 1862-től a politikusok, közéleti személyiségek közül többen is hangoztatták ennek igényét. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az idegen földben nyugvó fejedelem hamvai végre hazai földbe kerüljenek, lezárva ezzel bujdosását, másrészt, hogy legyen hol emlékezni rá, legyen hol leróni a nemzeti kegyeletet, hiszen Törökországba csak a kevés kiválasztottnak sikerült eljutnia. Megkezdődött egy hosszú, több mint négy évtizedes folyamat, melynek során 1867-ben, a kiegyezést követően Thaly Kálmán (1893–1909), a Rákóczi-kor és a fejedelem és bujdosó társai sírjának kutatója elindította a *Századok* című történettudományi folyóiratban a Rákóczi (majd 1870-től a bujdosótársak) temetésének körülményeiről, a síremlékekről, a sírfeliratokról szóló publikációinak sorát, és ezzel párhuzamosan függetlenségi párti politikai körökben és a sajtóban nagy hévvel szorgalmazta a hamvak hazahozatalát. Ily módon Thaly a 19. század végén a fejedelem és bujdosó társai hamvai hazahozatalának központi alakjává vált, akinek hatalmas szerepe volt a fejedelem 19–20. századi politikai kultuszának megteremtésében, amihez az úgynevezett Rákóczi-zarándoklatok is hozzátartoztak.² Munkája sikerrel járt, az 1870-es évektől gyakran szerepelt a kérdés a politikai

² Összefoglalóan lásd a kérdésről (a teljesség igénye nélkül) a fontosabb és legfrissebb irodalmat: BALLA Antal: II. Rákóczi Ferenc élete, In LUKINICH Imre (szerk.): *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára*, I. kötet, Budapest, Franklin-Társulat, 1935, 251–262; R. VÁRKONYI Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 278–300; GYULAI Éva: Borsod vármegye Rákóczi hamvainak hazahozatalánál. Adalékok az ünnepek viselettörténetéhez. In DOBROSSY István – VIGA Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXV–XXVI. Tanulmányok Szabadfalvi József tiszteletére*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988, 385–401; KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991; ZÁDORNÉ ZSOLDOS Mária: II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazaszállítása. *Zounek*, 1996, 355–394; HALÁSZ Hajnal – KATONA Csaba – ÓLMOSSI Zoltán (válogatta, szerk., jegyzetekkel ellátta és az előszót írta): *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újrateremtéséhez: 1873–1906*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004; KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok. Sorozatszerk. GYURGYÁK János – PÓTÓ János.) (Harmadik, javított kiadás.) 552–562; R. VÁRKONYI Ágnes – KIS Domokos Dániel (szerk.): *A Rákóczi-szabadságharc*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. (Nemzet és emlékezet, sorozatszerk. GYURGYÁK János – PÓTÓ János.) 623–773; KÖPECZI Béla: *A Thököly- és Rákóczi-hamvak felkutatása Törökországban*, *Magyar Tudomány*, 167. évf., 2006/10, 1205–1210; R. VÁRKONYI Ágnes: *Visszatérés Európába. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak temetéséről*, *Uo.*, 1211–1221; SERES István: *A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstársadalom*, *Magyar Tudomány*, 167. évf., 2006/12, 1464–1475; ENGI József: *Megemlékezés II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazaszállításáról*, *Belvedere*, 20. évf., 2008/3–4, 58–67; GLESZER Norbert: *Rákóczy itthon. A Rákóczi-hamvak hazahozatalának rítusai Bács-Bodrog vármegyében a sajtó tük-*

fórumokon, témája volt a vármegyei közgyűléseknek (elsőként 1873. március 8-án Zemplénben), majd a többi törvényhatóság ülésein, valamint a Parlament Képviselőházában, ahová egyre több beadvány érkezett az ügyben. A Képviselőház 1873. június 14-én egyhangú határozattal a miniszterelnökséghez utalta a kérdést azzal az utasítással, hogy a tárgyban a kormány intézkedjen.³

A hosszas előzmények: vármegyei felszólalások, felirati javaslatok, diplomáciai tárgyalások, a síremlékek feltárása és az általános politikai megfontolások, az uralkodói beleegyezés megszületése (1904. április 18.) és nem utolsósorban a Rákóczit hazaárulóvá nyilvánító 1715. évi XLIV. törvénycikk eltörlése után végül 1906. október 27–30. között realizálódott a fejedelmi hamvak hazahozatala. Kassán ünnepélyes keretek között ismét eltemették Rákóczit, és ezzel megteremtődött a legfőbb, immáron bárki számára elérhető szimbolikus tere a fejedelem kultuszának a kassai Szent Erzsébet-székesegyház északi kriptájában.

Azonban addig is, amíg erre sor kerülhetett, az első számú szimbolikus tere a Rákóczi-kultusznak a fejedelem törökországi nyughelye volt. A kortársak Rákóczi-zarándoklatoknak egyrészt a sírhely felkeresését, másrészt a sír régészeti feltárását nevezték.

.....
 rében, *Bácsország*, II. évf., 2009/4, 59–68; GAYER Veronika: „A szabadság sziklavárában mi fogjuk itt őrizni mindörökre”. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársainak újratemetése Kassán, *Kortárs*, 55. évf., 2011/10, 81–90; ILYÉS Gábor: „Magyar nyugodtan nem halhat, ha szent hamvaidd előtt hódolatát ki nem fejezte”. II. Rákóczi Ferenc emlékezete Kassán, *Széphealom*, 23. évf., 2013, 79–89; GYULAI Éva: Bercsényi-huszárok Kassán 1906-ban – Miskolc város és Borsod vármegye Rákóczi újratemetésén, *Történelem és muzeológia*, I. évf., 2014, 105–118; PAP József: A Rákóczi-szabadságharc emlékezetének néhány vonása a 20. század elejének Magyarországon. In KÓNYA Péter (szerk.): *Snem roku 1715 a Uhorská spoločnosť v 18. storočí/Az országgyűlés 1715-ben és a magyar társadalom a 18. században*, Vydavateľstvo Presovskej univerzity, Presov, 2016, 167–178; TÓTH Ferenc: *A bujdosó Rákóczi*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2016; UÓ: „Ex Turcia nulla redemptio”. 1717 – II. Rákóczi Ferenc fejedelem török földre lép, *Magyar Tudomány*, 178. évf., 2017/9, 1144–1154; Kálmán THALY: *Rodosto et les tombes des émigrés*, éd. Ferenc TÓTH, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Budapest, 2021. tanulmányai és magunk is több helyen: KINCSES Katalin Mária: „Minden különös ceremonia nélkül”. A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. In UÓ: *Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2003, 132–177; UÓ: Rákóczi szent neve és kultusza. In Csízy Katalin – Hóvári János (szerk.): *Hősök, mártírok, áldozatok és szentek*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2021, 233–246; UÓ: *A Rákóczi-kultusz első szobrai*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2021; UÓ: A Magyar Távirati Iroda jelentései Rákóczi és bujdosótársai hamvainak magyarországi útjáról és újratemetésükről (1906. október 27–30.), *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2021/2, 175–233.

³ SZÁDECZKY Lajos: Rákóczi és a bujdosók hamvai. *Erdélyi Múzeum*, 21. évf., 1904/5, 283; KINCSES 2003, 136; HALÁSZ – KATONA – Ólmosi 2004, 5.

A Rákóczi-zarándoklatok

A rodostói zarándoklatok és a kultikus viszonyulás közti összefüggéseket vizsgáló tanulmányunk nem előzmények nélküli, a kérdést elsőként Tverdota György exponálta egy kiváló tudományos-népszerűsítő munkában.⁴ Ebben rámutatott, hogy a rodostói zarándoklatok a törvényen kívül helyezett fejedelem sírjához kezdetben, az 1867-es kiegyezésig politikailag kockázatos cselekményeknek számítottak, ezért a kegyelet ily módon történő megnyilvánulása elköteleződést, hitvallást és kockázatvállalást is jelentett. Ez a kockázatvállalás, bár a kultikus attitűd alapját képezi, de szerinte kezdetben egyéni indíttatású volt. Ugyanakkor kiindulópontja volt egy tágabb közösséget megmozgató, normát állító vállalkozásnak is. Tverdota György megállapításainak átgondolásához, egyben munkánk megírásához felhasználtuk a hamvak feltárásának szakirodalma mellett a korabeli visszaemlékezéseket, beszámolókat forrásként, Thaly Kálmán, Szádeczky Lajos (1859–1935) erdélyi történész, Szentesi Tóth Kálmán (1875–1946) karcagi polgármester írásait, valamint az 1903. évi zarándoklattal kapcsolatos korabeli nyomtatványokat és az egykorú sajtótudósításokat.

Az úgynevezett Rákóczi-zarándoklatokat, ami II. Rákóczi Ferenc törökországi nyughelyének a felkeresését és feltárását jelenti, a Rákóczi-kultusz egyik legfontosabb megnyilvánulása. Összesen négy zarándoklatra került sor. Az elsőre 1861-ban, a másodikra 1889-ben – ezeket az 1903. évi zarándoklat előzményeként is felfoghatjuk –, továbbá zarándoklatként lehet értelmezni az 1906-os újratemetést is, hiszen a hamvakat politikusok és közéleti személyiségek népes csapata kíséretében szállították ünnepélyes keretek között Törökországból Kassára. Írásunkban most az első háromra térünk ki.

Az 1861. és 1889. évi zarándoklatok a hamvak feltárásának céljából

A legelső zarándoklatnak Seres István azt az 1861. évi kutatóutat nevezi meg, melynek során a Magyar Tudományos Akadémia három tagja, id. Kubínyi Ferenc (1796–1874) paleontológus, egyben országgyűlési képviselő, Henszlmann Imre (1813–1888) művészettörténész, építész, régész, orvos, országgyűlési képviselő és Ipolyi Arnold (1823–1886) történész, régész, törökszentmiklósi plébános azzal a hivatalos indoklással, hogy Isztambulban Mátyás király corvináit keresik, valójában Rákóczi és Thököly Rodostóban és Izmitben található sírhelyét óhajtották felkeresni és pontos helyüket lokalizálni.⁶ Az út politikailag nyilvánvalóan kockázatos lépés volt

⁴ TVERDOTA György: II. Rákóczi Ferenc újratemetése. Eredetileg közre adva: online: *RUBICONline*, rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/2_rakoczi_f... (Az utolsó sikeres hozzáférés időpontja: 2020. 01. 13., aktuálisan a cikkhez nem lehet hozzáférni.)

⁵ Lásd a 3. jegyzetet!

⁶ SERES 2006. i. m. 1465–1466.

az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása utáni időszakban.⁷ Az utazók valós célja nem maradt titokban, hiszen nyilvánvaló volt, hogy az egyebek mellett paleontológusból, régészekből, orvostól és építészből álló társaság tagjai már csak összetételüket tekintve sem könyveket mentek keresni...

Az alig egynapos konstantinápolyi tartózkodásuk alatt (Izmitbe nem jutottak el) Ipolyi misét celebrált Rákóczi egykori kápolnájában, majd a zarándokok felkeresték a fejedelem által a rodostói római katolikus eklézsiára hagyott egyik házat, Rákóczi csorgókútját, ezt követően pedig megtekintették a többi bujdosó (Bercsényi Miklós, Esterházy Antal és Sibrik Miklós) síremlékeit őrző görög templomot. Ipolyi emellett jegyzeteket készített a római katolikus anyakönyvekről, Henszlmann lerajzolta Rákóczi lakóházát, annak tornácfestményeivel és csorgókútjával, valamint felirataikkal együtt a három említett kuruc bujdosó síremlékét is. Egy későbbi visszaemlékezésében Ipolyi említést tett arról is, hogy Mikes Kelemen könyvével a kezében bejárta a tengerpartot, sőt, a *Törökországi levelek* alapján még Mikes egykori lakóhelyét is felismerni vélte.⁸

A következő, 1889. őszi esemény már szorososan a Rákóczi-kultusz történetéhez tartozik, és valós, vallásos értelemben vett zarándoklatot jelentett, a kultikus magatartás egyértelmű megnyilvánulását. Thaly Kálmán, a zarándokcsoport vezetője a 24 napos út során a konstantinápolyi lazaristák engedélyével és segítségével felnyitatta a rendház templomát, és feltárta az oldalkapuban lévő sírhelyet, melyben Rákóczi és Zrínyi Ilona földi maradványai voltak. Ezúttal negyedmagával érkezett, és a hivatalos cél ugyanaz volt, mint 1861-ben: Mátyás-corvinák felkutatása. Ez a feltárómunka egy klasszikus zarándoklat keretében zajlott: nemcsak tudományos feltárómunka történt – a földi maradványok megtalálása és a konstantinápolyi lazaristák galatai rendházában végzett levéltári kutatás –, hanem egy, a fejedelem tiszteletét kifejező kultikus cselekedetsor is lezajlott.⁹ Az ásatási engedélyt csak annak ígéretével kaphatták meg, hogy a terület a nyilvánosság előtt lezárva marad. Azonban ennek betartása a zarándoklat – melynek lényegi vonása volt, hogy az minél nagyobb hírverést kapjon – alapvető célkitűzését ellehetetlenítette volna. Ezért Thaly Kálmán a következő megoldást választotta. A zarándoklatot két rituális szakaszra osztotta föl. Az egyik a földi maradványok feltárása volt a kiutazottak és a helybéli misszionáriusok csekély létszámú körében. A másik egy szentmise, melyet a Thaly kíséretében tartózkodó Fraknoi Vilmos (1843–1924), arbei címzetes püspök – „civilben” a múzeumok

⁷ TVERDOTA É. N.

⁸ Seres István tanulmányában áttekintette a többi utazás történetét is, ezeket egyszerű látogatások lévén, nem tekintjük klasszikus zarándoklatnak. SERES 2006. i. m. 1466–1467.

⁹ Thaly azzal a feltétellel kapott ásatási engedélyt előző évi, 1888-as kiutazásakor, hogy azon csak ő maga és Fraknoi Vilmos, valamint a kinti rendtagok vehetnek részt; meg kell akadályozni, hogy az ásatást tömeg vegye körül; s a feltárás eredményeit titokban kell tartani. 1839-ben ugyanis, amikor először felbontották a sírt, állítólag hatalmas tömeg verődött össze, illetve „egész búcsújárás indult meg Galatába”. HALÁSZ György: II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társainak újratemetése Kassán 1906-ban, *Széphalom*, 13. A *Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, 2003, 43–50, az idézet: 43. A feltárás körülményeit részletesen összefoglalta: KÖPECZI 2006, 1207–1208.

és könyvtárak országos főfelügyelőjeként – a legfőbb kultikus helyen, „a Rákóczi fejedelem sírja előtti oltárnál, nagyszámú közönség előtt, a következő vasárnapon” celebrált. A zarándokok ezzel a nyilvános misével kárpótolták magukat azért, hogy a feltáráskor nem engedhettek be senkit a lezárt területre.¹⁰ Thaly beszámolójából kiderül, hogy a feltárómunkával egyidejűleg többen is Konstantinápolyba látogattak, és népes közönség jelenlétében zajlott a kegyeleti szertartás egy héttel a csontok megtalálása után. A misén Thaly és Kubínyi protestáns voltuk ellenére állítólag extázisba kerültek, végigtérdepelték a misét, sírásban törtek ki.¹¹ Ami pedig az egy héttel korábbi eseményeket, a csontok megtalálásának körülményeit illeti, Thalynak egy későbbi, 1893. évi visszaemlékezése a rituálé személyes voltára is rávilágít, amit a kultikus viszonyulás szélsőséges megnyilvánulásaként értékelhetünk. Míg Kubínyi rosszulletével küszködött, addig „Rákóczi történetírójának [értsd: Thaly] kegyeletese kezeivel gyöngéden begöngyöltem, beburkoltam az én régi vezérlő-fejedelmem dicső fejét királyszerű bársonyba, aranyos bíborba...”¹² Thaly, a zarándoklat vezetője számára a régészeti feltárás ekképp válik szakrális cselekedetté, melyhez az előzetes várakozás, majd a feltárás izgalma, azután a térdre-hullás, a megilletődés, sőt a sírás és az imamondás is hozzátartozott,¹³ ezt követően pedig a katolikus misén való részvételen ugyanez kerítette hatalmába az idős történészt.

Thaly fáradhatatlan sajtókampánya ellenére – melyet Szádeczky Lajos elegánsan úgy fogalmazott meg, hogy „Az erről szóló tudósítások 1892-ben ismét felújították az érdeklődést Rákóczi emléke iránt”¹⁴ – a következő zarándoklatra 1903-ig kellett várni, hiszen „hivatalos lépések a kegyeletes hamvak hazahozatalára nézve ekkor nem történtek.”¹⁵ Elkezdődött egy újabb, hosszadalmas bolyongása a fejedelemnek: feltárt földi maradványai még évekig faládákban várták, hogy végső helyükre kerülhessenek.

Az 1903. évi zarándoklat

A zarándoklatok célja általában a hamvak hazahozatalának előmozdítása volt. A következő zarándokút Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulója kapcsán merült föl. Köztudomású, hogy politikai okok miatt az újratemetésre ekkor nem került sor. Ezért ahelyett, hogy Rákóczi hamvait eltemették volna, 1903-ban az ünnep-

¹⁰ THALY Kálmán: Konstantinápolyi újabb kutatások a Rákóczi-emigráció korából, *Századok*, XXIV. évf., 1890/1, 1–19, 1890/2, 102–123, az idézetek: 2.

¹¹ TVERDOTA é. n.

¹² THALY Kálmán: *Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferencz fejedelem hamvainak föltalálása*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1893, 229. (Idézi: KÖPECZI 2006. i. m. 1208. is.) A feltárásról részletesen lásd: SERES 2006, 1468–1470.

¹³ Vö. THALY Kálmán: Rodostó és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a helyszínen. 1–2. közlemény. *Századok*, 23. évf., 1889/6, 457–514 és 1889/7, 561–633.

¹⁴ SZÁDECZKY 1905, 284.

¹⁵ Uo. Lásd még a további eseményekre: SERES 2006. i. m. 1470–1471.

léshez újabb szimbolikus helyeket támasztottak. Megrendezték a Rákóczi-ereklye-kiállítást Kassán, tervbe vették a rodostói Rákóczi-ház rekonstrukcióját, hogy az időközben összegyűjtött kultikus ereklyéket legyen hová elhelyezni, és nagy tömegeket mozgatott meg a kassai Rákóczi-lovasszobor ügye is. Ily módon újabb és újabb emlékhelyek létesültek, amelyek ideiglenesen a végső sírhely funkcióját is pótolták vagy pótolták volna.¹⁶ 1903-ban egy újabb kiutazás is történt Törökországba mindennek részeként. E zarándoklat központi alakja immáron nem Thaly Kálmán volt – akinek a kezéből ekkorra már kicsúsztak a hivatalos teendők –, hanem a diplomata, történész Thallóczy Lajos (1857–1916),¹⁷ valamint a zarándoklat szervezője, az erdélyi történész, Szádeczky Lajos, aki bár nem volt régész, de a bujdosótársak, Bercsényi, Esterházy és Sibrik sírját ő lelte fel (majd 1904 decemberében kiemelte Thököly hamvait is). Szádeczky előbb 1903 tavaszán egyedül, magánúton is látogatást tett az őszi októberi, hivatalosan út előtt¹⁸ Rodostóban és Izmitben. Útjairól az Erdélyi Múzeumban és a Századokban számolt be.¹⁹

Az ötlet, hogy Rákóczi sírjához Konstantinápolyba Magyarországról zarándoklat induljon, a központi ünneepség, a kassai Rákóczi-kiáltás (1903. július 20. és szeptember 20. között) megnyitóján merült föl. A nemzeti zarándoklat programja a nagyszabású országos megemlékezéseket volt hivatott lezárni.²⁰ Az ötletadók azonnal tömegméretekben gondolkodtak. A mozgalom élére a tudomány és a közélet előkelőségeiből alakult bizottság állt, melynek tagjai a következők voltak: Thaly Kálmán országgyűlési képviselő, Vámbéry Ármin (1832–1913) egyetemi tanár, Desseffy Aurél (1846–1928) politikus, publicista, miniszteri osztálytanácsos, Nyáry Jenő (1836–1914) báró, a Főrendiház háznagya, Szádeczky Lajos történész, a kolozsvári egyetem tanára, valamint Wosinsky Mór (1854–1907) szekszárdi apátplébános, „civilben” régész.²¹

A szervezők bő egy hónappal az ereklyekiállítás megnyitása után, augusztus 27-én (és vidéken a rákövetkező egy-két napban) a magyar sajtóban országszerte felhívást tettek közzé,²² amelyben az akciót a legmagasztosabb kegyeletnyilvánításként nevezték meg, ami a Rákóczihoz való kultikus viszonyulás ékes példája. Az 1903. év a Rákóczi-kultusz történetének kiemelkedő éve, egyik csúcspontja volt, melynek során a zarándoklat az immáron legmagasztosabbá emelkedett nemzeti búcsúhely, Rákóczi (és bujdosótársai) törökországi sírhelyének, idegen földben porladó csontjainak felkeresését célozta. A felhívás szövege a kifejezéseket, szófordulatokat illetően a romantikus és a kultikus nyelvhasználat tökéletes példája. A romantika

¹⁶ Köztudomású, hogy a Rákóczi-ház rekonstrukciója ekkor még nem realizálódott, a kassai országos emlékmű pedig sohasem készült el.

¹⁷ KINCSES 2021, 238–239.

¹⁸ SZÁDECZKY 1905, 284.

¹⁹ SZÁDECZKY 1905, és UÓ: A bujdosó kuruczok emlékei Törökországban, *Századok*, XXXVIII. évf., 1904/7, 595–636.

²⁰ Budapesti Napló, 1903. augusztus 27. 5.

²¹ Uo. 8.

²² Lásd pl. Budapesti Hírlap, 1903. augusztus 27. 8; Budapesti Napló, 1903. augusztus 27. 5. stb.

időszakának nemzeti panteonja köszön vissza a szövegből: addig is, míg Rákóczi ebbe a panteonba fizikálisan is bekerülhet, „a honfi szívekben” „kegyeletes váraozást” kelt elzarándokolni a szent hamvakhoz. A zarándoklat kinyilvánított célja ihlet és erő merítése a nemzeti eszméért folytatott küzdelemben, valamint ima Rákóczi, a legdicsebb szabadsághős dicső eszmeiségének: a magyar függetlenségnek a beteljesüléséért. Ez a gyakorlatban az önálló magyar államiság megteremtését, a függetlenségi eszme győzelemre vitelének szándékát, azaz az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztását jelentette, mindazt, amiért a Függetlenségi Párt is síkra szállt. Mivel az 1848–49-es szabadságharc hőse, Guyon Richárd sírhelye is Isztambulban volt, Rákóczi és ’48 hőseinek nagy mértékben összefonódott kultusza ebben a politikai célzatú zarándoklatban is kifejeződött. A felhíváson átütő politikai tartalmat a zarándoklatra szóló felhívást közzé tévő sajtó munkatársai is megértették és közvetítették. A Budapesti Napló szerint „az adja meg a zarándokútnak a maga különös jelentőségét éppen most”, hogy „a nemzet újra küzdelemben lépett az évszázados régi ellenséggel, amellyel már Rákóczi Ferenc hadakozott, Béccsel.”²³ Ily módon az 1903. nyári-őszi politikai válság időszakában, amikor bármilyen tömegrendezvény szinte azonnal politikai tüntetésbe fordulhatott át, a Rákóczi-ünnepségsorozat – így a zarándoklatra való felhívás is – a közvetlen Bécs-ellenes politikai hangulatkeltés eszköze, fóruma volt.²⁴ Az előzetes program a teljes függetlenségi eszme és propaganda szellemében tehát Rákóczi és a többi 18. századi törökországi emigráns, valamint a ’48-as hős, Guyon sírhelyének a felkeresése volt, amit a felhívás szerint egy konstantinápolyi városnézés egészített ki, és a török szultán előtti tisztelgés zárt le. Bárki jelentkezhett a szervezőbizottságnál. A sajtó a jelentkezőket illetően hatalmas tömeget vízionált.²⁵ A szeptember 28-i híradások arról számoltak be, hogy egy nap alatt máris sokan jelentkeztek az útra, amely a keleti vasutak környékén uralkodó zavaros állapotok, konkrétan a macedóniai zavargások miatt Románián keresztül fog vezetni.²⁶

A szeptember elsejei újsághírek arról tudósítottak, hogy „Az egész országban nagy lelkesedést keltett az a kegyeletes terv, mely szabadságunk legnagyobb hőseinek, II. Rákóczi Ferencnek sírjához zarándokútra akarja vezetni a magyar hazafiakat.”²⁷ Állítólag már az első napokban több százan jelezték, hogy részt kívánnak venni a terv szerint az október 10-én kezdődő utazáson. A Thalyék vezette zarándoklat elsősorban a Függetlenségi Párt híveit lelkesítette,²⁸ ami nem meglepő, hiszen ez a párt volt az, amely a Rákóczi-kérdést politikai kérdéssé tette a századfordulón.

²³ Budapesti Napló, 1903. augusztus 27. 5.

²⁴ A függetlenségi sajtó ennél is továbbment és szókimondóbb volt, amikor aktuális és tevőleges küzdelmet említett a felhívás közzétételének bevezetőjében. Független Magyarország, 1903. augusztus 27. 8–9.

²⁵ Független Magyarország, 1903. augusztus 27. 8–9.

²⁶ Független Magyarország, 1903. augusztus 28. 9; Hazánk, 1903. augusztus 29. 6.

²⁷ Független Magyarország, 1903. szeptember 1. 10.

²⁸ Független Magyarország, 1903. szeptember 3. 11

Szeptember 10-ére kialakult a végleges útvonal: a zarándoklat a Nyugati pályaudvarról indul, a jelentkezők száma szerint egy vagy két különvonattal – eszerint valóban többszáz főre számítottak Thalyék. Az egyik vonat útvonalát Orsován át tervezték, az Erdélyből indulók pedig Brassó felől közelítve, Bukarestben csatlakoznak hozzájuk. Mindkét vonathoz háló- és étkezőkocsikat csatolnak. Bukarestben fél napig maradnak a zarándokok, majd Románián keresztül folytatják útjukat Konstanzáig, Csernavoda, Rákóczi József (1700–1738), a fejedelem fia nyughelyének érintésével. Konstanzában a Károly király [Regele Carol I.] nevű, „nagy fényűzéssel berendezett gyorshajó” veszi fel az utasokat.

Az összeállított program szerint a megérkezést követő napot a zarándoklók kegyeletes céljuk végrehajtására fordítják. Elzarándokolnak a lazarista atyák galatai templomába, ott az ünnepi istentisztelet és egy emlékbeszéd után megkoszorúzzák II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és a bujdosók sírját. Ezt követően felkeresik a protestáns temető magyar részében Rákóczi udvari orvosának, Láng Ambrusnak a sírját, valamint a turkológus, Szilágyi Dániel (1831–1855) sírját. Azután áthajóznak Szkutariba, és ott megkoszorúzzák az angolok temetőjében fekvő gróf Guyon Richárdnak, a branyiszkói hősnek a sírját. A következő napokat Konstantinápoly nevezetességeinek megtekintésére használják fel, valamint a zarándokok vezetői tisztelgő látogatást tesznek a szultánnál.

A biztonsági kérdések különös hangsúlyt kaptak mind a szervezés, mind az utazás során. A romániai Galac (Galați) és a törökországi Konstantinápoly között, a romániai Konstanza és a bulgáriai Várna érintésével közlekedő, magyar illetőségű Vaskapu nevű gőzös utasai ellen az 1903. augusztus 30-áról 31-ére virradó hajlon, fél négykor ugyanis (valószínűleg) macedón szélsőségesek merényletet követtek el. Ez alaposan megapasztotta a zarándoklatra jelentkezők számát: a kezdeti többezés becslés végül nagyjából száz főben realizálódott.²⁹ A jelentkezők csekély száma annak is betudható, hogy a költségek magasak voltak: az első osztályon utazók számára 375 korona, a másodosztályon utazók számára 275 korona, diákok számára 150. A törvényhatóságok és a társadalmi szervezetek elbizonytalanodása, a gyér jelentkezés miatt a szervezőbizottság a jelentkezés határidejét szeptember 28-ig meghosszabbította. (Sőt, még ezen a határidőn túl is elfogadták a jelentkezést.³⁰) Szeptember utolsó napjaiban részint még folyt a toborzás, különösen az egyetemi ifjúság soraiban, részint pedig már a kinti ünnepek szervezése zajlott, amit az október 3-án tartott utolsó szervezőbizottsági ülésen véglegesítettek.³¹ A vármegyei, városi küldöttségeken, polgármestereken – Budapest székesfőváros, Békés megye, Szepes megye, Abaúj-Tolna megye, Pozsony, Győr és Karcag város, Torontál megye, Sopron megye képviseltette magát hivatalosan – kívül az országgyűlés

²⁹ A résztvevők névsorát közölte: SZENTESI TÓTH Kálmán: *Zarándok út Rákóczi sírjához*. Karczag, Szódi S. könyvkereskedése, 1904. 81–83.

³⁰ Vö. Pesti Napló, 1903. szeptember 30. 14.

³¹ Magyarország, 1903. szeptember 27. 8; Hazánk, 1903. szeptember 27. 7; Alkotmány, 1903. szeptember 27. 7.

két házának tagjai, az egyházak képviselői – köztük a Bencés-renddel, a Ferenciek rendjével – vettek részt, a szervezetek, egyesületek közül pedig a Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Kaszinó és az Ügyvédi Kör. A pártok hivatalosan nem képviseltették magukat. Az ügyvédek, bankárok, törvényszéki bírák, orvosok, egyetemi tanárok többnyire magánszemélyként vettek részt feleségeikkel csakúgy, mint a történelmi családok, például a Dessewffy, az Apor, a Kemény vagy a Nyáry család tagjai, valamint más földbirokokosok.³²

A zarándokok az előzetes tervek némi módosulásával végül három csoportban érkeztek meg Bukarestbe vonattal. Az első budapesti csoport a Keleti pályaudvarról este indult október 10-én, a második október 11-én a Nyugati pályaudvarról délután fél háromkor. A 10-én induló csapatot Vámbéry Ármin és Thaly Kálmán, 11-én indulókat báró Nyáry Jenő és Láng Manó az államvasutak központi menetjegyirodájának az igazgatója vezette. Orsován keresztül haladtak a román fővárosba, ahol a harmadik, Erdély felől 11-én délután induló zarándokcsoporttal 12-én reggel egyesültek. Bukarestből 12-én reggel különvonattal utaztak együtt Konstanzába. Ám mielőtt ezt megtették volna, a zarándokokat a bukaresti pályaudvaron a román város közönsége fogadta. A zarándokok ezután megtekintették a román fővárost, „majd a magyar otthonba mentek, ahol multság volt a helybéli magyarság mintegy 150 fős csoportjának részvételével a tiszteletükre. Délután tovább folytatták útjukat.”³³

A társaság a konstantinápolyi kikötőbe érkezve, a hajóról egyenesen a város európai részébe, Perába hajtatott a kikötőben őket váró kocsikon, hogy megszálljanak a fent megnevezett szállodákban. A Rákóczi-zarándoklatot Konstantinápolyban a lazarista rendőrfőnök, valamint a török hivatalnokok, dragománok, a magyar nagykövetség tagjai és a konstantinápolyi magyarság, élükön Széchenyi Ödön (1839–1922) basával fogadták. A török nagykövet a saját gőzjachtját bocsátotta a szervezőbizottság rendelkezésére, mely Dessewffy Artúr vezetése mellett a megérkezés napján azonnal a nagykövetség palotájába ment.³⁴ A társaságot az egész zarándoklat alatt a szultán szárnysegédje és a díszszolgálatra kirendelt török hivatalnokok kísérték. Az őrsegek, ahol csak a magyarok megfordultak, mindenütt fegyveresen tisztelegtek.³⁵ Másnap folytatódott a program a fentiekben leírtak szerint, beleértve a tisztelgő és köszönő látogatást a szultánnál. A program zárásaként Konstantinápolyból a társaság kisebbik része két kirándulást tett. Rodostóba, ahol II. Rákóczi Ferenc és társai száműzetésük éveit éltek, illetve előtte való nap Izmitbe utaztak a viharos Márvány-tengeren, Thököly Imre és Zrínyi Ilona sírjához.³⁶

³² A Budapestről indulók nevét közzé tette: Magyarország, 1903. szeptember 30. 12. Kolozsváriak és erdélyiek: Magyar Polgár, 1903. szeptember 30. 4.

³³ Szeged és Vidéke, 1903. október 13. (esti kiadás), 3. Magyar otthon: a Bukaresti Magyar Társulat nevű egyesület. A nagymúltú egyesület története föltáratlan. 1921-ben összeolvadt a Szent István Király Egyesülettel, új nevük Szent Istvánnal Egyesült Magyar Társulat lett.

³⁴ Alkotmány, 1903. október 16. 5.

³⁵ Pesti Napló, 1903. október 16. 10; Alkotmány, 1903. október 16. 5.

³⁶ Budapesti Hírlap, 1903. október 13. 6.

A zarándokok első csoportja október 20-án érkezett vissza Budapestre. A hazakeresők kinyilvánították reményüket, hogy zarándoklatuk előmozdítja a hamvak hazahozatalának ügyét.³⁷

*

Az 1903-as Rákóczi-zarándoklat a Rákóczi-kultusz kialakult szokásrendjéhez több ponton is illeszkedett, annak egyik kiemelkedő eseménye volt. A kolozsvári történész, Szádeczky Lajos vezetésével sorra került a zarándokok által gyakorlatilag szentnek tekintett sírhely, illetve sírhelyek felkeresése, és az utazás során megvalósult az ereklyék gyűjtése is a kirándulások alkalmával – hiszen a Rákóczi-zarándoklat összekapcsolta a kuruc szabadságharc és az 1848-as szabadságharc emlékezetét és kultuszát. 1903 a Rákóczi-szabadságharc 200. évfordulója volt, ezért miután kerek évfordulóról volt szó, megvalósultak a kultikus viszonyulás fontos rítusai is, az évfordulók megünneplése, egyúttal a kultikus szertartásokon való részvétel is. A kultikus beszédmód, a laudációk toposzkészlete, amely visszaköszön az utólagos beszámolókból és az egykorú híradásokból, szintén arra utalnak, hogy a bicentenáriumi Rákóczi-ünnepségek lezárásaként 1903-ban megvalósult a 20. század elejének egyik legfontosabb modern kori zarándoklata, melynek gyökerei a kora újkorba nyúlnak vissza.

Bibliográfia

- BALLA Antal: II. Rákóczi Ferenc élete, In LUKINICH Imre (szerk.): *Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves évfordulójára*, I. kötet, Budapest, Franklin-Társulat, 1935, 251–262.
- ENGI József: Megemlékezés II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazaszállításáról, *Belvedere*, 20. évf., 2008/3–4, 58–67.
- FODOR Géza: Egy irodalomkutatói szempont elsőszülöttje. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95. évf., 1991/2, 200–214.
- GAYER Veronika: „A szabadság sziklavárában mi fogjuk itt őrizni mindörökre”. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársainak újratemetése Kassán, *Kortárs*, 55. évf., 2011/10, 81–90.
- GLESZER Norbert: Rákóczy itthon. A Rákóczi-hamvak hazahozatalának rítusai Bács-Bodrog vármegyében a sajtó tükrében, *Bácsországi*, 11. évf., 2009/4, 59–68.
- GYULAI Éva: Bercsényi-huszárok Kassán 1906-ban – Miskolc város és Borsod vármegye Rákóczi újratemetésén, *Történelem és muzeológia*, 1. évf., 2014, 105–118.

³⁷ Budapesti Napló, 1903. október 20. 5; Budapesti Hírlap, 1903. október 20. 6; Pesti Napló, 1903. október 20. 7; Pesti Napló, 1903. október 20. 7.

- GYULAI Éva: Borsod vármegye Rákóczi hamvainak hazahozatalánál. Adalékok az ünnepek viselettörténetéhez. In DOBROSSY István – VIGA Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXV–XVI. Tanulmányok Szabadfalvi József tiszteletére*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988, 385–401.
- HALÁSZ György: II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társainak újratemetése Kassán 1906-ban, *Széphalom*, 13. *A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve*, 2003, 43–50.
- HALÁSZ Hajnal – KATONA Csaba – ÓLMOSSI Zoltán (válogatta, szerk., jegyzetekkel ellátta és az előszót írta): *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez: 1873–1906*, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004.
- ILYÉS Gábor: „Magyar nyugodtan nem halhat, ha szent hamvaid előtt hódolatát ki nem fejezte”. II. Rákóczi Ferenc emlékezete Kassán, *Széphalom*, 23. évf., 2013, 79–89.
- KINCSES Katalin Mária: „Minden különös ceremonia nélkül”. A Rákóczi-kultusz és a fejedelem hamvainak hazahozatala. In UÓ: *Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2003, 132–177.
- KINCSES Katalin Mária: A Magyar Távirati Iroda jelentései Rákóczi és bujdosótársai hamvainak magyarországi útjáról és újratemetésükről (1906. október 27–30.), *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2021/2, 175–233.
- KINCSES Katalin Mária: A Rákóczi-kultusz. In BÓDVAI András (szerk.): *Rákóczi Emlékönyv*, Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., Budapest, 2021. (2., átdolgozott kiadás.) 229–243.
- KINCSES Katalin Mária: *A Rákóczi-kultusz első szobrai*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2021.
- KINCSES Katalin Mária: Rákóczi szent neve és kultusza. In CSÍZY Katalin – HÓVÁRI János (szerk.): *Hősök, mártírok, áldozatok és szentek*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2021, 233–246.
- KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
- KÖPECZI Béla: A Thököly- és Rákóczi-hamvak felkutatása Törökországban, *Magyar Tudomány*, 167. évf., 2006/10, 1205–1210.
- KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. (Millenniumi magyar történelem. Életrajzok. Sorozatszerk. GYURGYÁK János – PÓTÓ János.) (Harmadik, javított kiadás.)
- LAKNER Lajos: Irodalmi kultusz, történetiség, aktualitás. A kultusz kutatás útjain. In KALLA Zsuzsa, TAKÁTS József, TVERDOTA György (szerk.): *Kultusz, mű, identitás. Kultusztörténeti tanulmányok*, Budapest, Petöfi Irodalmi Múzeum, 2005, 11–30.
- PAP József: A Rákóczi-szabadságharc emlékezetének néhány vonása a 20. század elejének Magyarországon. In KÓNYA Péter (szerk.): *Snem roku 1715 a Uhorská spoločnosť v 18. storočí/Az országgyűlés 1715-ben és a magyar társadalom a 18. században*, Vydavateľstvo Presovskej univerzity, Presov, 2016, 167–178.
- R. VÁRKONYI Ágnes: *Thaly Kálmán és történetírása*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

- R. VÁRKONYI Ágnes: Visszatérés Európába. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak temetéséről, *Magyar Tudomány*, 167. évf., 2006/1010, 1211–1221.
- R. VÁRKONYI Ágnes – Kis Domokos Dániel (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc, Osiris Kiadó, Budapest, 2004. (Nemzet és emlékezet, sorozatszerk. GYURGYÁK János – PÓTÓ János.)
- SERES István: A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstársadalom, *Magyar Tudomány*, 167. évf., 2006/12, 1464–1475.
- SZÁDECZKY Lajos: A bujdosó kuruczok emlékei Törökországban, *Századok*, XXXVIII. évf., 1904/7, 595–636.
- SZÁDECZKY Lajos: Rákóczi és a bujdosók hamvai. *Erdélyi Múzeum*, 21. évf., 1904/5, 283–288.
- SZENTESI TÓTH Kálmán: *Zarándok út Rákóczi sírjához*. Karczag, Szódi S. könyvkereskedése, 1904.
- THALY Kálmán: Konstantinápolyi újabb kutatások a Rákóczi-emigráció korából, *Századok*, XXIV. évf., 1890/1, 1–19, 1890/2, 102–123.
- THALY Kálmán: *Rákóczi-emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem hamvainak föltalálása*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1893.
- THALY Kálmán: Rodostó és a bujdosók sírjai. Történelmi kutatások a helyszínen. 1–2. közlemény. *Századok*, 23. évf., 1889/6, 457–514 és 1889/7, 561–633.
- THALY, Kálmán: *Rodosto et les tombes des émigrés*, éd. Ferenc TÓTH, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Budapest, 2021.
- TÓTH Ferenc: „Ex Turcia nulla redemptio”. 1717 – II. Rákóczi Ferenc fejedelem török földre lép, *Magyar Tudomány*, 178. évf., 2017/9, 1144–1154.
- TÓTH Ferenc: *A bujdosó Rákóczi*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2016.
- TVERDOTA György: II. Rákóczi Ferenc újratemetése. Eredetileg közre adva: online: *RUBICONline*, rubicon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/2_rakoczi_f.. (2020. 01. 13.)
- ZÁDORNÉ ZSOLDOS Mária: II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazaszállítása. *Zounek*, 1996, 355–394.

Rezümé

II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem a századfordulón a magyar nemzeti függetlenség első számú hőroza volt. A XX. század első éveiben több évtizedes társadalmi és politikai harc után elérhető közelségbe került, hogy a fejedelem hamvait eredetileg Konstantinápolyban található sírhelyéről Magyarországra szállítsák. Addig is, amíg ez bekövetkezett, sírhelyét többször és többféle célból meglátogatták magyar történészek, politikusok, egyházi személyek és közéleti szereplők, mely látogatásokat Rákóczi-zarándoklatnak nevezünk. A legjelentősebb az 1903-as Rákóczi-zarándoklat volt. Ennek során megvalósultak a kultikus viszonyulás fontos rítusai: a szentnek tekintett sírhely felkeresése, a kultikus szertartásokon való részvétel és az ereklye-

gyűjtés. Az esemény a XX. század elejének egyik legfontosabb modern kori zarándoklata volt, melynek gyökerei a kora újkorba nyúlnak vissza.

Kulcsszavak: kultusz, zarándoklat, rítus, ereklyegyűjtés

Abstract

A Visit to an Iconic Place of the Rákóczi cult: the 1903 Rákóczi Pilgrimage to Rodostó (Tekirdağ)

Ferenc Rákóczi II, Prince of Transylvania, was the first hero of Hungarian national independence at the turn of the 19th and 20th centuries. In the early years of the 20th century, after decades of social and political struggle, the transportation of the prince's body from his original burial place in Constantinople to Hungary came within reach. Until that happened, the prince's tomb was visited several times and for various purposes by Hungarian historians, politicians, religious leaders, and public figures. These visits became known as the Rákóczi pilgrimages; the most significant among them being the pilgrimage of 1903. It involved important rituals informed by cultic attitudes: visiting the tomb of a saint, participating in cultic ceremonies, and collecting relics. The event was one of the most important modern pilgrimages of the early 20th century, with historical roots dating back to the early modern period.

Keywords: cult, pilgrimage, ritual, collecting relics

KISS-MIKÓ NIKOLETTA

Köznemesei birtokgazdálkodás a 18. század közepén – a Kraszna vármegyei Bályoki–Hégen Szénás család gazdaságának pénzmozgásai

Alaposan megvizsgálva a magyarországi földesúri gazdálkodás történetét elemző munkákat, egyértelműen látszik, hogy a magyar történetírás a 20. század második feléig leginkább a főnemesség birtokigazgatási és termelési gyakorlatának vizsgálataira koncentrált.¹ Ez főként annak köszönhető, hogy a közép- és kismemesi családok forrásadottságai nem ritkán sokkal korlátozottabbak, mint az arisztokráciáé. Tény ugyanis, hogy a kiterjedt főúri uradalmakon rendszeres írásos helyzetfelméréseket végeztek, a kisebb birtokokon azonban általában a szóbeliség határozta meg a gazdaság irányítását. Az írásbeliség csak akkor terjedt el egyre inkább a köznemesei birtokigazgatásban, amikor birtokaik nagyobb gazdálkodási és igazgatási egységekké kezdtek átalakulni, valamint, ha uradalmuk több távol fekvő részből tevődött össze. A földesurak ekkor ugyanis kezdetben maguk készítettek feljegyzéseket bevételeikről és kiadásairól, később pedig már ők is a familiárisok helyére lépő fizetett, s számadásra kötelezett gazdatiszteket bíztak meg, hogy helyettük írásban rögzítsék a gazdálkodás folyamatait és eredményeit.²

Bár a 18. századból maradtak fenn forrásanyagok közepes nagyságú, sőt kisebb birtokokról is, de ezek többsége éppen a gazdálkodásról árulja el a legkevesebbet. A családi levéltárak iratállománya ugyanis általában csak a nemesség számára legfontosabb dokumentumokat tartalmazta. Urbáriumokat, számadásokat vagy éppen inventáriumokat, amelyek a földbirtokok helyzetét, illetve azok jövedelmeit, esz-közállományát tartalmazzák, csak nagyon ritkán találni ezekben a levéltárakban.³

Ám vannak szerencsés helyzetek, amikor a kutató váratlanul rábukkan egy-egy ilyen ritka dokumentumra. Jelen tanulmány egyik fő forrása is éppen egy ilyen, eddig feledésbe merült urbáriumot is tartalmazó inventárium. A Somályon (ma: *Șumal*, Románia), Kémeren (ma: *Camär*, Románia), Almáson (ma: *Kozmaalmás*, *Almașu Mare*, Románia), Porcz *praedium*ban (ma: *Porț*, Románia), Márkaszéken (ma: *Marca*, Románia), Cserésén (ma: Szilágycseres, *Cerișa*, Románia), Alsó- és Felső-Kaznatson (ma: Alsó- és Felsőkaznacs, *Cosniciu de Jos és Cosniciu de Sus*, Románia), valamint Bályokon (ma: *Balc*, Románia) készített jegyzék, a magyar történet-

¹ Ódor Imre: „Baranya nemesi társadalma a francia háborúk korában”. In SZITA László (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*, Pécs, 1986, 133.

² WELLMANN Imre: „A köznemesség gazdálkodása a XVIII. században”. In ZÓLYOMI József (szerk.): *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, VII, Salgótarján, 1981, 61.

³ Uo. 61.

írás számára eddig szinte ismeretlen erdélyi köznemesek, Bályoki–Hégen Szénás Zsigmond és testvére, József hagyatékának a számbavétele. A helységenként 4–12, összesen 54 személy tanúságtétele alapján összeállított, a teljes vagyoni állapot felmérését tartalmazó, magyar és latin nyelven íródott inventáriumot 1778. július 14-én, a Bihar vármegyei Bályokon Viski Botos János, Kraszna vármegye helyettes táblabírája és Berci Imre, vármegyei esküdt hitelesítette.⁴

A Bályoki–Hégen Szénás testvérpár halála után özvegyeikre, Bocskai Pap Katalinra és Terjényi Rebekára maradt javak leltára tehát – a konkrét forrásértéket tekintve – fontos adalékokkal szolgál a 18. század második felének erdélyi köznemesi gazdálkodásról kialakult ismereteink gyarapításához, sok tekintetben árnyalásához.⁵ Jelen tanulmányunk, kiegészítve az inventáriumból vett részletek és egyéb vonatkozó források felhasználásával, Szénás Zsigmond és József birtokában lévő uradalom pénzügyi helyzetének bemutatására törekszik.

Bályoki–Hégen Szénás Zsigmond és József

Bályoki–Hégen Szénás Zsigmond és fivére, József életének bemutatása nehéz feladat, mivel a történeti kutatások jelen állása szerint szinte semmit sem tudunk róluk. A családtörténeti szakirodalmak jelentős többsége ugyanis egyáltalán nem említi őket,⁶ egyedül Nagy Iván *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal* című művének családfa ábrázolásán,⁷ valamint Petri Mór *Szilágy megye monografiája* című munkájában tűnik fel néhányszor a nevük.⁸ Szerencsére azonban Várkonyi Tibor genealógus 2012-ben kiadott, *Családtörténet határok nélkül* című írásának első kötetében a Szénás család több tagja is megtalálható.⁹ Így a Szénás fivérek életének rövid leírásában a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a Ráday Levéltárban található iratok mellett segítségünkre voltak az ő kutatásai is, melyeket többek között Nagyváradon, a Bihar Megyei Állami Levéltárban végzett.¹⁰ Ám azt

⁴ Az összes tanú névsorát ld. az inventárium vonatkozó folioin. Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban: MNL) Zala Megyei Levéltára, (továbbiakban: ZML) Bályoki Szénás Zsigmond után maradt javak összeírása. 1768. (Kraszna megye, Erdély) MNL ZML IV. 433. (továbbiakban: MNL ZML IV. 433.) fol. 4; 75; 110; 178; 191; 195; 199; 213; 282.

⁵ Ld.: MNL ZML IV. 433.

⁶ Vö.: KÖVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár, 1854; SCHNEIDER Miklós: *Nemes családok története*. I. kötet. Székesfehérvár, 1937; PETTKÓ Béla – ifj. REISZIG Ede, dr. (szerk.): *Magyar Nemzetiségi zsebkönyv*. II. rész: *Nemes családok*. Budapest, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1905; KEMPELEN Béla: *Családkönyv*. I. *Nemes családok, polgárcsaládok*. Budapest, szerzői kiadás, 1940.

⁷ NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. X. kötet. Pest, kiadja Ráth Mór, 1863. 607.

⁸ PETRI Mór, dr.: *Szilágy megye monografiája*. VI. kötet. *Birtokosok, családok története. (L–Z)*. Budapest, Franklin–Társulat nyomdája, 1904, 542–557.

⁹ Vö.: VÁRKONYI Tibor, dr.: *Családtörténet határok nélkül*. I. rész. Heraldika Kiadó. Budapest, 2012.

¹⁰ Vö.: Szénás család iratai 1321–1811. HU MNL OL P 2257 – 538. (továbbiakban: HU MNL OL P 2257 – 538.); RL B/8 261–264; VÁRKONYI: i. m.

meg kell jegyeznünk, hogy a romániai levéltárban megtalálható, rendkívül rossz állapotban lévő bályoki anyakönyvekből 1760 és 1766 között hiányoznak a halotti bejegyzések, s a korszakban születésnél sokszor az anya nevét sem tüntették fel.¹¹

Az elérhető forrásokból megtudhatjuk, hogy az 1638 körül született Szénás Péter Szarvodon (ma: Tasnádszarvad, *Sărănad*, Románia) kötött házasságot Fazekas Mihály lányával, Mária/Ilonával.¹² E házasságból négy gyermek született: Mária, Zsigmond, Krisztina és József.¹³ A két fivér közül az idősebb feltételezhetően Zsigmond (†1768) volt, aki Terjényi Mihály özvegyét, Bocskai Pap Katalint vette feleségül valamikor a 18. század első felében, gyermekük azonban nem született.¹⁴

A fiatalabbik testvér, József (†1762) kétszer is megnősült. Első felesége Domahídy Judit volt, akitől egy lánya, Szénás Ágnes született,¹⁵ míg második nejétől, Terjényi Rebekától (†1789) kilenc gyermeke jött a világra, Rebeka, Katalin, Mária, Krisztina, Péter, Ilona, Zsuzsanna, Mihály és Rákhel.¹⁶ Valószínű azonban, hogy Krisztina, Péter, Mihály és Rákhel fiatalon meghaltak, ugyanis a családtörténeti szakirodalom egyáltalán nem tesz róluk említést.¹⁷

Az általunk vizsgált, a partiumi Bihar vármegyében, s az erdélyi Kraszna, valamint Közép–Szolnok vármegyében lévő Szénás-birtok, 1734. április 14-én került a Szénás fivérek tulajdonába. Ekkor ugyanis III. Károly parancsára a kolozsmonostori konvent Bályoki–Hégen Szénás Zsigmond, József, Ferencz és István részére átírt egy korábbi, 1550-ben kelt levelet, s beiktatta őket a Szénás család birtokaiba.¹⁸ Nem sokkal később, 1738. szeptember 17-én azonban az uralkodó ismét megerősítette Zsigmondot és Józsefet a birtok rájuk eső részének tulajdonjogában.¹⁹

A testvérpár, a Szénás család több tagjához hasonlóan, a birtokigazgatás mellett jogi feladatokat is ellátott: Józsefet 1739-ben Kraszna vármegye alispánjaként,²⁰ Zsigmondot 1741-ben Közép–Szolnok vármegye *juratus assessor*jaként regisztrálták.²¹ Sajnos azonban ennél több releváns adatot egyik elemző munkából, illetve levéltári dokumentumból sem tudunk meg róluk.²²

A két testvér közül elsőként József halt meg 1762-ben. Így birtokuk igazgatása Zsigmond kezében maradt. Néhány évvel később, 1768-ban viszont ő is elhunyt,

¹¹ Uo. 86.

¹² Nem lehet biztosan tudni anyjuk nevét, de az „Ilona” valószínűbbnek tűnik. (HU MNL OL P 2257 – 538.)

¹³ NAGY (1863): 607.

¹⁴ RL B/8 263.

¹⁵ NAGY (1863): 607.

¹⁶ VÁRKONYI: i. m. 86–87.

¹⁷ Vö.: NAGY (1863): 607.

¹⁸ PETRI (1904): 552.

¹⁹ Királyi Könyvek. HU MNL OL A 57 – 38 – 0088. fol. 115. archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_38_0088/?image=0&pg=58&bbox=-432%2C-2058%2C3440%2C58. [Letöltés dátuma: 2018. március 8. Ellenőrzés dátuma: 2022. június 15]

²⁰ VÁRKONYI: i. m. 85.

²¹ PETRI (1904): 552.

²² Vö.: VÁRKONYI: i. m.; PETRI (1904); RL B/8 261-264; HU MNL OL P 2257 – 538.

ám halála előtt még készítettett egy végrendeletet, melynek kedvezményezettjei az özvegyek, Bocskai Pap Katalin és Terjényi Rebeka voltak, és csak az ő haláluk után a gyerekek. A birtok összértéke egyébként ekkoriban az ősi jusson felül 36.000 forint (továbbiakban: frt) volt.²³ Ám arról nincs adatunk, hogy Zsigmond özvegye pontosan mikor halhatott meg, mivel a nagyváradi Bihar Megye Állami Levéltárából a bályoki halotti anyakönyvek 1774 augusztusa és 1776 áprilisa között hiányoznak. Katalin neve pedig sem a korábbi, 1771 és 1774 közötti, sem a későbbi, 1776 utáni iratokban nincs feltüntetve.²⁴ Egyedül annyi bizonyos, hogy 1778-ban a két özvegy örökös közül egyedül Terjényi Rebeka volt életben.²⁵

A Szénás-birtok kiterjedése

1778-ban Bályoki–Hégen Szénás Zsigmond és József a Partium és Erdély határán, Bihar, Kraszna és Közép–Szolnok vármegyékben rendelkeztek birtokokkal. Összesen 52 helységben, vagyis pusztá, úrbéres falu vagy mezőváros területén volt valamilyen lakó- és/vagy gazdasági épületük, szántóterületük, rétjük, szőlőjük és erdőjük. Mindent egybe véve 13 település (Somály, Kémer, Almás, Márkaszék, Cserese, Alsó- és Felső–Kaznats, valamint Szóvárhegy, Bogdánd, Sirmező, Dörsök, Palitzka és Porcz *praedium*) tulajdonosai voltak. A hagyatéki leltár összegzése alapján megállapíthatjuk, hogy uradalmukhoz 27 majorsági szántó, illetve kaszáló is tartozott, melyek szintén az említett vármegyékben feküdtek.²⁶

Bár az összeírás a földterületek nagysága mellett a konkrét elhelyezkedésüket is megadja, a leírásban szereplő földrajzi nevek többsége sem a 18. századi Erdély földrajzi viszonyaival foglalkozó szakirodalomban, sem korabeli, illetve mai térképeken nem szerepel.²⁷ Így tehát a települések határait sajnos lehetetlen beazonosítani, s mai térképvázlaton is csak magukat a községeket tudjuk ábrázolni, illetve azt, hogy a Szénás-birtok egy fontos kereskedelmi útvonalon, a Debrecenből Kolozsvárra (ma: *Cluj–Napoca*, Románia) vezető úton feküdt, a birtok teljes kiterjedését azonban nem.

Az osztatlan Szénás-birtok (*condominium*) központja a Bihar vármegyei Bályok volt, annak ellenére, hogy a birtok jelentős része a szomszédos Kraszna vármegyében feküdt.²⁸ Az összeírás az említett helységhez tartozó területen jegyezte fel ugyanis

²³ RL B/8 263–264.

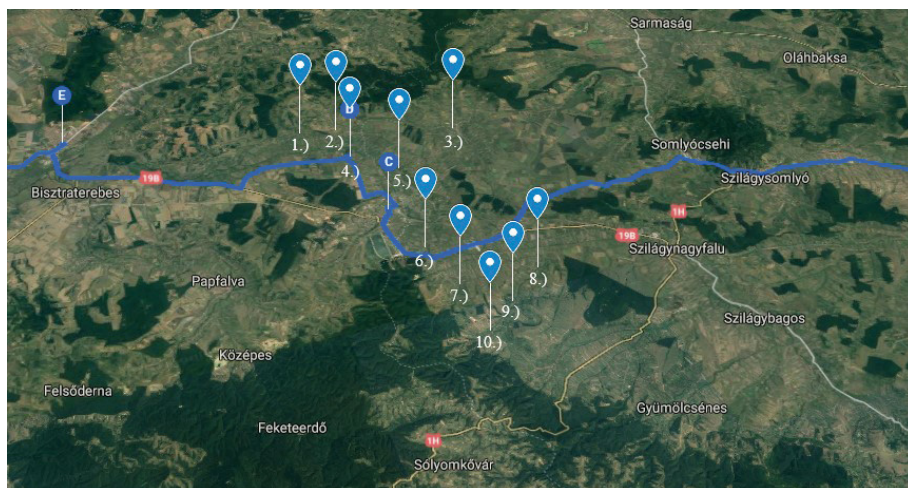
²⁴ VÁRKONYI: i. m. 98.

²⁵ RL B/8 263.

²⁶ MNL ZML IV. 433. fol. 3; 5–6.

²⁷ Vö.: PETRI Mór, dr.: *Szilágy vármegye monográfiája*, III. kötet, *Szilágy vármegye községeinek története (A–K)*, Budapest, Franklin–Társulat nyomdája, 1902; Uő: *Szilágy vármegye monográfiája*, IV. kötet, *Szilágy vármegye községeinek története (L–Z)*, Budapest, Franklin–Társulat nyomdája, 1902; FÉNYES Elek: *Magyarország leírása I–II*. Pest, 1847.

²⁸ RL B/8 263.

1. térkép. A Szénás-birtok településeinek elhelyezkedése (1778)²⁹

A Szénás-birtok településeinek elhelyezkedése a Debrecen–Kolozsvár kereskedelmi útvonalon 1.) Szóvárhegy, 2.) Almás, 3.) Kémer, 4.) Bályok, 5.) Somály, 6.) Porcz puszta, 7.) Márkaszék, 8.) Alsó–Kaznats, 9.) Felső–Kaznats, 10.) Cserese

a földesurak egyetlen nemes udvarházát. A *curián* kívül a család tulajdonában volt még 5 vendégfogadó, 4 malom, 1 kocsmá, 1 csűr, illetve az egyik vendégfogadó háza, melyek az Alsó–Almási, Bogdándi, Szóvárhegyi pusztában és a márkaszéki Bértzen kaptak helyet.³⁰

Az úrbéri szolgáltatásokat összesen 228 telek után számították a birtokokon.³¹ A hagyatéki leltár az úrbéresek által használt szántóföldek és kaszálórétek konkrét elhelyezkedését, s pontos nagyságát is megadta négyszögölben (1.100–1.200 négyszögöl = 1 magyar hold),³² valamint magyar holdra (továbbiakban: m. h.) átszámítva. Ezek alapján kiszámítható, hogy összesen 581,7 m. h. (399,9 katasztrális hold, továbbiakban: kh) szántó, valamint 967,2 m. h. (664,9 kh) kaszáló volt az úrbéresek kezén. Itt érdemes viszont megjegyezni, hogy az úrbéresek szőlő területeit, mely 258,3 m. h-t (177,6 kh) tesz ki, nem szokás beleszámolni az úrbéres terület nagyságába.³³ Az egyes települések határaihoz kapcsolódó területek pontos adatait a következő oldalon látható táblázat tartalmazza.

²⁹ MNL ZML IV. 433.

³⁰ MNL ZML IV. 433. fol. 213–214.

³¹ Uo. fol. 14–22; 80–82; 124–129; 141; 143; 148; 162–163; 167; 182; 190; 194; 198; 202; 225; 233; 236; 249; 252–254; 256; 258–260; 265; 267.

³² ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, III. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982, (továbbiakban: ORTUTAY 1977–1982a), mek.niif.hu/02100/02115/html/3-2067.html [Letöltés dátuma: 2018. február 20. Ellenőrzés dátuma: 2022. május 15.]

³³ WELLMANN: i. m. 64.

1. táblázat. A Szénás-birtok úrbéres területe (1778)³⁴

Település	Terület			
	<i>négyszögöl</i>	<i>magyar bold</i>	<i>katasztrális bold</i>	<i>bektár</i>
Somály	762.834,5	693,5	476,8	299,3
Kémer	236.574,25	215,1	147,9	92,8
Almás	505.723	459,7	316,1	198,4
Porcz <i>praedium</i>	77.276	70,3	48,3	30,3
Márkaszék	7.748	7	4,8	3
Cserese	18.732	17	11,7	7,3
Felső–Kaznats	15.100	13,7	9,4	5,9
Alsó–Kaznats	85.096	77,4	53,2	33,4
Bályok	341.329,5	310,3	213,3	134
Összesen	2.050.413,25	1.864	1.281,5	804,4

Ugyanígy az inventárium az özvegy allodiális területének nagyságát is pontosan megadja, azaz 248,9 m. h. (171,1 kh) szántóföldet, illetve 266,6 m. h. (183,2 kh) kaszálórétet, 87,5 m. h-nyi (60,2 kh) szőlőt jegyeztek fel az összeírásban. Mindezek alapján megállapítható, hogy Terjényi Rebekának körülbelül 2.720,7 m. h-nyi (1.870,6 kh) birtok öröksége volt. A földterület valódi mérete azonban feltételezhetően valamivel nagyobb volt, mivel az inventárium egyes úrbéres telkek méretét nem adja meg.³⁵

2. táblázat. A Szénás-birtok egész területe (1778)³⁶

Település	Terület			
	<i>négyszögöl</i>	<i>magyar bold</i>	<i>katasztrális bold</i>	<i>bektár</i>
Somály	962.844,5	875,3	601,8	377,8
Kémer	255.788,25	232,5	159,9	100,3
Almás	627.099,5	570,1	391,9	246,1
Porcz <i>praedium</i>	87.656	79,7	54,8	34,4
Márkaszék	8.516	7,7	5,3	3,3
Cserese	18.732	17	11,7	7,3
Felső–Kaznats	15.760	14,3	9,9	6,2
Alsó–Kaznats	85.096	77,4	53,2	33,4
Bályok	931.387,275	846,7	582,1	365,4
Összesen	2.992.879,525	2.720,7	1.870,6	1.174,2

³⁴ MNL ZML IV. 433. fol. 14–65; 80–107; 124–169; 182–187; 190–191; 194–195; 198; 202–209; 225–269.

³⁵ Uo. fol. 144; 148–149; 151; 160–165.

³⁶ Uo. fol. 5–6; 14–65; 80–107; 112–114; 124–169; 182–187; 190–191; 194–195; 198; 202–209; 214–219; 225–269.

Számolni kell azonban azzal, ami egyébként minden birtokstatisztika gyengesége, hogy kizárólag a földterület mennyiségére, nem pedig minőségére épít. A jövedelmezőség szempontjából nemcsak a talaj termékenységét, illetve megművelhetőségét kellene alapul venni, hanem a lehető legtöbb természeti tényezőt is. Annál is inkább, mivel ezek döntően befolyásolták a tradicionális gazdálkodást. Sőt, ezen felül a korszak útviszonyait, s piaci adottságait is fontos lenne számításba venni, ám a korban többnyire ezeket a lényeges elemeket is figyelmen kívül hagyták.³⁷

A bevételek és arányok

Egy birtok összbevételének elemzésekor a gazdaságtörténészek általában két nagyobb csoportot alakítanak ki. Az első csoportba az úrbéres szolgáltatásokból, valamint a regálé vagy haszonvételi jogból származó bevételeket szokták sorolni, míg a másodikba az uradalom „gazdasági” bevételeit, vagyis az allodiális termelésből származó pénzbevételeket.³⁸

A Terjényi Rebeka által igazgatott Szénás-birtok esetében azonban sajnálatos módon az allodiális pénzbevételek teljes hiányát tapasztaljuk, hiszen sem az 1778-ban készített hagyatéki összeírásban, sem a többi levéltári dokumentumban nem regisztráltak semmilyen majorsági termelésből származó pénzösszeget.³⁹ Ám mivel tudjuk azt, hogy a régióban, a 18. század második felében a bor akóját (1 akó = 64 icce)⁴⁰ 1,75–3 frt közti áron, a szénát szekerenként 2 frt áron, míg a búzát pozsonyi mérőnként (1 pozsonyi mérő = 2 véka)⁴¹ 46–62 garas (1 garas = $\frac{1}{20}$ -ad forint)⁴² áron mérték, ki tudjuk számolni, hogy megközelítőleg mennyi lehetett a Szénás-birtok majorságainak ezek eladásából származó bevétele.⁴³

³⁷ WELLMANN: i. m. 64.

³⁸ SZIRÁCSIK Éva: *Gazdálkodás a Kobáryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731)*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 2017, 219; MAKSAY Ferenc: „Parasztnemesi gazdálkodás Szentgálon 1700–1848”. *Agrártörténeti Szemle*, XV, 1973/1–2. sz. 277.

³⁹ Vö.: MNL ZML IV. 433; HU MNL OL P 2257 – 538; RL B/8 261–264.

⁴⁰ ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. I. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982, mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-123.html [Letöltés ideje: 2018. március 12. Ellenőrzés dátuma: 2022. május 15.]

⁴¹ ORTUTAY (1977–1982a): mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-1740.html [Letöltés ideje: 2018. március 12. Ellenőrzés dátuma: 2022. május 15.]

⁴² BOKOR József (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona*, VIII. kötet, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897, mek.oszk.hu/00000/00060/html/039/pco03983.html#2 [Letöltés ideje: 2018. március 12. Ellenőrzés dátuma: 2022. május 15.]

⁴³ KURUCZ György: „Közneemesi vagyoni állapot a Dunántúlon. Pallini Inkey Boldizsár 1792. évi hagyatéka”. *Századok*, 2009/5, 1211–1213; MAKSAY: i. m. 283.

3. táblázat. A Szénás-birtok allodiális terményeinek értéke (1778)⁴⁴

Termény	Érték
	<i>forint</i>
Gabona	80,5–108,5
Széna	298
Bor	1.699–2.913
Összesen	2.077,5–3.319,5

Ahogy az a fenti táblázatból is látszik, a Szénás-birtok majorságain termesztett gabona, széna, illetve a szőlőjéből készített bor piaci értéke a legolcsóbban számítva is 2.077,5 frt-ot tett ki. Ehhez ugyan még mindenképpen hozzátartozik az allodiális állatok értéke is, ám ezek pontos számáról nem maradtak ránk adatok, így azt nem tudjuk megbecsülni. Azonban már ez az összeg is elegendő ahhoz, hogy egy körülbelüli kép rajzolódjon ki előttünk a birtok bevételeiről.⁴⁵

Terjényi Rebeka rendelkezett saját kezelésű vendégfogadókkal és kocsmával. Ezeben igen nagy valószínűséggel felszolgálták a majorság borait is, így a bevételek másik csoportjába tartozó ún. haszonvételi forrásból származó pénzek közül a borméréshez kötődő nyereség lehetett a legjelentősebb a birtokon. Ráadásul nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a Szénás-birtok tehát egy fontos kereskedelmi úton feküdt Debrecen és Kolozsvár között, így az özvegy biztosan számíthatott az idegenek betéréséből származó haszonra is. A fogadóknak, illetve a kocsmában a bor iccáját 1–2 krajcár (1 krajcár = $\frac{1}{3}$ garas)⁴⁶ áron számolták. Így, ha a majorságokon megtermelt bornak csak a felével számolunk, akkor is 518–1.036 frt közötti „elkocsmáztatott” bevétellel számolhatott Terjényi Rebeka.⁴⁷

Előfordult azonban olyan eset is, amikor a termeléshez szükséges javak, tehát az állatállomány, az épületek, a felszerelések stb. ugyan a földesúr tulajdonát képezték, a munkát viszont bérleti díjért cserébe Terjényi Rebeka különféle személyeknek engedte át. A földesúri kezelésből bérlet útján tehát időnként kikerülhetett néhány mezőgazdasági, ipari, illetve kereskedelmi tevékenység. Ezeket figyelembe véve, az uradalom gazdasági működésének megismeréséhez érdemesebb elkülöníteni egymástól a földesúri kezelésből, valamint a bérbeadásból befolyó jövedelmet az úrbéres közösségtől származó pénzeketől. Így ugyanis sokkal átláthatóbban tudjuk feltérképezni a birtok éves összbevételét.⁴⁸

Ahogy azt már korábban is említettük, a Szénás-birtokon több vendégfogadó kapott helyet, melyek közül a Szóvárhegyi *praedium*ban lévő bérbe adták. A Pap

⁴⁴ MNL ZML IV. 433. fol. 5–6; 112–114; 178; 215–219.

⁴⁵ Vö.: Uo. fol. 6; 76; 114; 178–179; 188; 192; 196; 200; 220–221.

⁴⁶ BOKOR József (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona*. XIV. kötet, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897, mek.oszk.hu/00000/00060/html/083/pcoo8325.html#7. [Letöltés ideje: 2018. március 12. Ellenőrzés dátuma: 2022. május 15.]

⁴⁷ MAKSAY: i. m. 282–283.

⁴⁸ SZIRÁCSIK: i. m. 220.

Jánostól származó bérleti díjjal így évente 12 frt-tal gyarapodott Szénás József özvegyének bevétele. Arról azonban nem jegyezték fel semmit, hogy a többi fogadót bérbe adták-e, illetve, ha igen, akkor mennyiért, valamint arról sem tudunk meg semmit, hogy a malmoknak köszönhetően mekkora összegre tettek szert.⁴⁹

Az úrbéres közösségre, illetve egyéb módon Terjényi Rebekától vett haszonvételekért cserébe szolgáltatásokat teljesítő családfők létszámára nézve a Bályoki–Hégen Szénás Zsigmond és József javainak inventáriumuma tételes adatokat tartalmaz. Ez a valóságban azt jelenti, hogy a 9 település körzetében összesen 196 valamilyen rendű úrbéres, illetve allodiális alkalmazott családfőt írtak össze a hagyatéki jegyzékben. A telki állomány egésze – mint ahogy azt korábban is írtuk – 228 telket tett ki, továbbá 61 házas, illetve 169 háztalan zsellér családfőt regisztráltak.⁵⁰

4. táblázat. A Szénás-birtok szolgáltatással tartozó úrbéres családfőinek száma (1778)⁵¹

Település	A szolgáltatással tartozó úrbéres családfők száma				
	<i>Igásrobot</i>	<i>Gyalogrobot</i>	<i>Cenzus</i>	<i>Egyéb</i> ⁵²	<i>Nem tartozott szolgáltatással</i>
Somály	18	2	10	7	74
Kémer	-	-	4	3	3
Almás	5	11	13	6	6
<i>Porcz praedium</i>	1	3	-	-	-
Márkaszék	1	-	-	-	-
Cserese	-	-	1	-	-
Felső–Kaznats	-	-	1	-	-
Alsó–Kaznats	-	-	6	-	-
Bályok	-	-	-	-	98
Összesen	25	16	35	16	181

Ahogy a táblázatból is egyértelműen látszik, a számba vett úrbéres családfők közül 25 tartozott igásrobottal, míg 16 gyalogrobottal, mely összesen 7.020 robotnapot (3.224 nap gyalog-, illetve 3.796 nap igásrobot) tett ki.⁵³ A korszak szokásainak ismeretében azonban a feljegyzett robotnapokat nem lehet automatikusan, fizikai értelemben ledolgozandó munkajáradéknak tekinteni, mivel a Terjényi Rebeka által igazgatott birtokon 35 úrbéres készpénzben váltotta meg robotkötelezettsé-

⁴⁹ MNL ZML IV. 433. fol. 221.

⁵⁰ Uo. 8–22; 78–82; 118–129; 141; 143; 148; 162–163; 167; 181–182; 189–190; 193–194; 197–198; 201–202; 222–225; 233; 236; 249; 252–254; 256; 258–260; 265; 267.

⁵¹ Uo. fol. 9; 11; 13; 79; 119; 121; 123; 181; 189; 193; 197; 201; 222–224.

⁵² Az „egyéb” kategóriába a következő szolgálási formák tartoztak: „domináns vajdászkodás”, „gulyászkodás”, fejszével való szolgálás, kapálás, kaszálás, ménes pásztorkodás, „postálkodás”, illetve szekercével való szolgálás, szerszámok beszolgáltatása. Uo. fol. 9; 11; 13; 79; 119; 121; 123.

⁵³ Uo. fol. 9; 11; 13; 79; 119; 121; 123; 181; 189.

gét, amely 1778-ban összesen 93 frt-ot és 46 „máriás” garast jelentett számára.⁵⁴ Ez egyébként két okból történhetett így, egyrészt a földesúr készpénzszükségletei miatt, másrészt azért, mert a majorsági földektől távolabb eső helységekben élő jobbágyok és zsellérek robotszolgáltatát nem lehetett mindig igénybe venni.⁵⁵

Az viszont megjegyzendő, hogy a Szénás család birtokán nem vették nagyon komolyan a szolgáltatások betartatását, illetve az úrbéres közösség viszonylagos szabadságot is élvezhetett, mivel néhány jobbágy és a zsellér maga dönthette el, milyen szolgáltatást választ, annak megfelelően, hogy „mikor mire kívántatik”. Fel-tűnő továbbá az is, hogy 181 fő semmilyen szolgáltatással nem tartozott földesúrnak, ennek oka viszont nem derül ki az inventáriumából. Az összeírásban regisztrált szolgáltatások azonban nem tükrözik teljes mértékben a valóságot, mivel Almás helység esetében 29 úrbéres neve mellé semmit sem jegyeztek fel.⁵⁶

Figyelemre méltó továbbá, hogy a birtok 7, szőlővel is rendelkező települése közül 4 község határában a művelt szőlőterületek után az úrbéresek vegyesen fizettek kilencedet, valamint hegyvámot a földesuruknak. Mivel a korszakban a hegyvámot megközelítőleg 800 négyszögölként számolták, mely után 5–10 köből bort kellett beszolgáltatni,⁵⁷ ez a Szénás-birtok esetében 103–206 akó bort jelentett évente. Ezzel szemben azok az úrbéresek, akik kilencedet fizettek 1778-ban, hozzávetőleg 167 akó borral tartoztak Szénás József özvegyének.⁵⁸

Az a szokás, hogy a birtok erdőiben való legeltetésért, makkoltatásért ellenértéket kellett fizetni, régóta fennállt.⁵⁹ A Szénás-birtok Kémer, Almás, Porcz *praedium*, Cserese, Alsó- és Felső-Kaznats, illetve Bályok határában lévő erdőinek esetében ez a megváltás, 8–8, valamint 4–4 poltura „makkbért”, vagyis évente 73–146 frt-nyi plusz bevételt jelentett Terjényi Rebeka számára. Porcz pusztán, Cseresén, Alsó- és Felső-Kaznatson ráadásul az úrbéres a váltón kívül még dézsmával is tartozott a földesúrnak, abban az esetben, ha sertésállománya meghaladta a 10 egyedet, 1 állatot be kellett szolgáltatnia.⁶⁰

⁵⁴ MNL ZML IV. 433. fol. 9; 11; 13; 79; 119; 121; 123; 181; 189; 193; 197; 201; 222–224.

⁵⁵ KURUCZ: i. m. 1207.

⁵⁶ MNL ZML IV. 433. fol. 9; 11; 13; 79; 119; 121; 123; 181; 189; 193; 197; 201; 222–224.

⁵⁷ ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. II. kötet, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897, mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-1242.html. [Letöltés ideje: 2018. március 12. Ellenőrzés dátuma: 2022. május 15.]

⁵⁸ MNL ZML IV. 433. fol. 26–29; 31–33; 36; 38–41; 44; 46–47; 49; 51–53; 56–57; 58–65; 85–87; 90; 94; 97; 101; 103–107; 131–137; 142–143; 150–159; 166; 184–187; 191; 198; 216–219; 225–269; 284–285.

⁵⁹ MAKSAY: i. m. 277.

⁶⁰ MNL ZML IV. 433. fol. 76; 116–117; 179; 192; 196; 200; 221.

5. táblázat. A Szénás-birtok pénzbevételei (1778)

Bevételi források	Bevétel
	<i>forint</i>
Allodiális termények	2.077,5–3.319,5
Kocsmáztatás	518–1.036
Bérleti díj	12
Cenzus	95
„Makkbér”	73–146
Összesen	2.775,5–4.608,5

Megközelítőleg tehát Terjényi Rebeka éves bevétele 1778-ban, ahogy az összesítő táblázatból is látszik, 2.775,5–4.608,5 frt közé eshetett, melyhez természetesen – a természetben, illetve munkával fizetett szolgáltatások mellett – hozzátartozik még a majorsági állatok értéke is, ám ezt a pontos adatok hiányában nem tudjuk kiszámolni.

A Szénás-birtok kiadásai

Egy birtok megfelelő működésének fenntartásához elkerülhetetlen az, hogy a földesúrnak a bevételein kívül kiadásai is legyenek. Ezeknek a kiadásoknak a legnagyobb része többnyire a birtok alkalmazottainak fizetéséből, s munkadíjaiból, az ingatlanokra, valamint az ingóságokra költött pénzekből, illetve különféle adományokból tevődött össze.⁶¹ A Szénás-birtok kiadásairól azonban nem sok adat áll a rendelkezésünkre, mivel sem a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, sem a Ráday Levéltárban őrzött iratok szinte semmilyen támpontot nem nyújtanak, de még az 1778-as hagyatéki inventáriumban is csak utalásokat találunk a birtok pénzügyi kiadásaira.⁶² Egyedül Petri Mór és Várkonyi Tibor kutatásaiban találni néhány adatot a 18. század közepéről és végéről, amely némi adalékkal szolgál a Szénás család kiadásaihoz.⁶³

Ezek azonban leginkább az erdélyi köznemesek feleségeinek, Bocskai Pap Katalinnak és Terjényi Rebekának a református egyháznak nyújtott adományairól árulkodnak. Többek között megtudhatjuk azt, hogy Zsigmond neje 1743-ban egy úrasztala kendőt, 1756-ban egy ónkannát, 1760-ban egy aranyozott ezüstkelyhet, míg 1768-ban egy 250 kg-os harangot adományozott a bályoki, a tasnádszarvadi, valamint a szilágysomlyói egyházközösség számára. Ezzel szemben Rebeka 1749-ben egy úrasztala terítőt, míg 1770-ben három ezüstpoharat ajánlott fel a bályoki, illetve a széplaki templomnak. A legnagyobb gond viszont ezekkel az adományok-

⁶¹ SZIRÁCSIK: i. m. 233.

⁶² Vö.: HU MNL OL P 2257 – 538; RL B/8 261–264.

⁶³ Vö.: PETRI (1904); VÁRKONYI: i. m.

kal kapcsolatban az, hogy nem ismerjük a tárgyak pontos árát, így nem tudunk belőlük kimutatást sem készíteni, amely megmutatná, hogy mennyit költöttek adományozásra a Szénás család tagjai.⁶⁴ Az egyetlen rész, ahol konkrét számokat találunk, az, amelyben a Terjényi Rebeka által kölcsönzött pénzekről ír Várkonyi, abból ugyanis kiderül, hogy József özvegye 1779-ben Jánoky Mária Magdolna, 1782-ben pedig Gencsi Zsigmond számára 429, valamint 525 frt-ot adott kölcsön. Ezek az adatok egyébként szintén alátámasztják a birtok legalább 2.775,5–4.608,5 frt-os éves bevételét.⁶⁵

A hagyatéki leltárból továbbá azt is megtudhatjuk, hogy Terjényi Rebeka nem csak az egyház felé volt bőkezű, hanem gyermekei kiházásításakor is. Amikor ugyanis mostohalánya, Ágnes férjhez ment, a kérőnek, Kabos Farkasnak hozományként lovakat és sertéseket adott.⁶⁶ Ebből a tényből logikusan következhet, hogy valószínűleg a többi lányának esküvőjén is hasonlóan járhatott el, azonban erről egyik dokumentumban sem találunk sem utalásokat, sem konkrét számokat.⁶⁷

Ami az ingatlanokra költött kiadásokat illeti, pontos összegeket sajnálatos módon itt sem sorolhatunk fel, azt azonban tudjuk, melyek voltak azok az épületek, melyekre valamilyen okból kifolyólag a Szénás család tagjainak költeniük kellett. Ilyen volt például az Almás község térségébe tartozó, a Bogdándi *praedium*ban lévő vendégfogadó ház is, amelyet Szénás József özvegye építtetett valamikor az 1760–1770-es évek környékén, illetve az ugyanezen a pusztán elhelyezkedő „két kövű, alul csapó, lisztelő” malom is, amelyet még a testvérpár építtetett, s amely József halála után nem sokkal leégett, így végül Terjényi Rebekának kellett rendbe hozatni az ingatlant.⁶⁸

A kiadások felsorolásának végén, röviden ki kell még térnünk azokra a munkadíjakra, amelyeket ugyan nem említenek meg a Szénás család után fennmaradt iratok, ám az azokban leírtakból feltételezzük, hogy igénybe vették különféle szakemberek szolgáltatását is, melyekre szintén költöttek.⁶⁹ Valószínűsíthetően ilyenek voltak például a kőművesek, ácsok, asztalosok, akik az ingatlanok építését kivitelezhették, a kovácsok, akik az épületeiken található vaszárakat és szegélyeket készíthették, valamint a lovak patkolásában is komoly szerepet játszhattak, illetve a pintérek is, akik a borospincékben található hordók abroncsait készíthették.⁷⁰

Ezeknek a munkáknak nem melleleg pontosan tudjuk az árát. A korszakban ugyanis a lovak patkolását 0,03–0,12 frt között számolták a kovácsok. Ezzel szemben az épületekhez szükséges kilincseket 2,80 frt/db, a sarok szegélyeket 1,20 frt/

⁶⁴ Egyedül a Bocskai Pap Katalin által felajánlott harangról tudjuk azt, hogy 1917-ben, mikor háborús célokra elszállították, 1.020 koronával kárpótolták a templomot. (Uo. 98.)

⁶⁵ PETRI (1904); VÁRKONYI: i. m. 86; 98.

⁶⁶ MNL ZML IV. 433. fol. 220–221.

⁶⁷ Vö.: HU MNL OL P 2257 – 538; RL B/8 261–264; MNL ZML IV. 433; Series Limitationis Rerum Venalium. HU MNL OL P 86. Dessewffy család levéltára 50. cs. fol. (továbbiakban: HU MNL OL P 86.)

⁶⁸ MNL ZML IV. 433. fol. 115–116.

⁶⁹ Vö.: HU MNL OL P 2257 – 538; RL B/8 261–264; MNL ZML IV. 433.

⁷⁰ Uo. fol. 114–116; 213–214.

db, a fenyődeszkákat 0,12–0,15 frt/db, a szintén fenyőből készült ajtókat 0,72 frt/db, míg a zsindelet 2–3 frt-os áron tudták megvásárolni a földbirtokosok. A borok tárolásához szükséges hordók darabját pedig a pintérek 0,36–0,42 frt közötti áron készítették el. Tehát ezekre összesen minimum 7,23–8,41 frt-ot költöttek a Szénás-birtok tulajdonosai.⁷¹

A gazdálkodás jellege és a tiszta jövedelem alakulása

A Szénás-birtok bevételeinek s kiadásainak felvonultatása után, most röviden megfelelő következtetéseket kívánunk levonni, hogy megállapítsuk a birtokon folytatott gazdálkodás jellegét. Szénás Zsigmond és József hagyatéki jegyzékének adatai alapján azt feltételezzük, hogy a Szénás-birtokra elsősorban a szakirodalom által „feudális típus”-nak nevezett, vagyis az allodiális „gazdálkodás”-ból és az úrbéresektől származó bevételek voltak jellemző.⁷²

Terjényi Rebeka birtokbevételeinek legnagyobb hányadát ugyanis nyilvánvalóan a majorsági termelésből eredő összegek tették ki, míg a kocsmáztatásból, az úrbéres népességtől, valamint a különféle ingatlanok bérbeadásából származó pénzek ugyan jelentősek voltak, ám sokkal inkább másodrangúnak számítottak. Hiszen, ahogy azt a bevételeket összegző táblázatban is láthattuk, 1778-ban a majorsági termelésből hozzávetőlegesen 2.077,5–3.319,5 frt, míg a vendégfogadókban, s a kocsmában felszolgált bor eladásából 518–1.036 frt, a jobbágyoktól és a zsellérektől cenzusként beszedett összesen 95 frt, valamint az erdőhasználatért 73–146 frt, a vendégfogadó bérlője, Pap Jánostól mindössze 12 frt (ez az összeg egyébként évente változhatott) bérleti díjat könyvelhetett el Terjényi Rebeka. Hogyha összeadjuk a gazdaságtörténészek által az ún. „első csoport”-ba tartozó bevételeket (az úrbéres szolgáltatásokból, valamint a regálé vagy haszonvételi jogból származó pénzt), 698–1.289 frt közötti összeget kapunk, ami jóval elmarad a „második csoport” (allodiális gazdálkodás) összegeitől.⁷³

A Szénás-birtok 1778-as összbevétele megközelítőleg így 2.775,5–4.608,5 frt között lehetett, amihez természetesen még hozzátartozik a majorsági állatoknak is az értéke, ám mivel nem maradt ránk adatok arról, hogy az egyes állatfajokból hány példánnyal rendelkezett Terjényi Rebeka, lehetetlen kiszámolni azt is, hogy ezeknek az állatoknak hozzávetőlegesen mekkora lehetett az értéke.⁷⁴

Ami a működési kiadásokat illeti a Szénás-birtok esetében, több problémával is szembe találjuk magunkat. Az egyik az, hogy sem a testvérpár hagyatéki összeírásában, sem a többi levéltári iratban nem találunk az 1778-as évre vonatkozóan kiadást

⁷¹ HU MNL OL P 86. 50. cs. fol. 417; 421–422.

⁷² SZIRÁCSIK: i. m. 243.

⁷³ MNL ZML IV. 433. fol. 9; 11; 13; 76; 79; 114–117; 119; 121; 123; 179; 181; 189; 192–193; 196–197; 200–201; 221–224.

⁷⁴ Uo. fol. 9; 11; 13; 79; 119; 121; 123; 181; 189; 193; 197; 201; 222–224.

Terjényi Rebeka birtokánál. A másik gond pedig az, hogy azok az adatok, amelyek ezekben a jegyzékekben, valamint a szakirodalomban szerepelnek – néhány kivételtől eltekintve – nem konkrét pénzüsszegeket tartalmaznak, hanem különböző adománytárgyakat, illetve jószágokat vagy természetett javakat, melyek esetében szintén fentáll az előbb jelzett probléma, vagyis, hogy képtelenség megmondani ezeknek az akkori értékét.⁷⁵ Ugyan a kiadásokról a régió árlimitációja segítségével meg tudtuk állapítani, hogy az egyes mesteremberek munkáira mennyi pénzt költöttek a birtok tulajdonosai, ám mivel azt nem jegyezték fel, hogy ezeket a kiadások melyik évhez tartoznak, azt nem vonatkoztathatjuk automatikusan az 1778-as évre.⁷⁶

Mindenesetre a Bihar vármegyei Bályok központtal rendelkező Szénás-birtok feltételezhetően eredményesen működött mind a Bályoki–Hégen Szénás fivérek életében, mind akkor mikor haláluk után özvegyeik, később pedig kizárólag Terjényi Rebeka kezébe került.⁷⁷

Általában véve egy földesúr jövedelme oly módon számolható ki, hogy birtokának bevételeiből levonjuk a kiadásokat, azaz a működési költségeket.⁷⁸ Ez azonban sajnálatos módon a jelen körülmények között, a Szénás-birtok esetében nem valószínűsíthető meg, mivel a pillanatnyilag rendelkezésre álló családi iratok nem tartalmaznak olyan adatokat, melyek megmutatják az 1778-as kiadásokat, így ezeket nem tudjuk levonni az általunk kimutatott bevételekből. Egyértelmű, hogy az előbbieken feldolgozott források alapján ez a kérdés is további kutatásokat igényelne, mint ahogy a további releváns források felderítése, azonosítása is további adalékokkal szolgálhatna.⁷⁹

Bibliográfia

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (=RL, Budapest)

Négy rendbeli taxalis nota. RL B/8 261–264.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL, Budapest)

Királyi Könyvek. HU MNL OL A 57 – 38 – 0088. archives.hungaricana.hu/hu/libriregii/view/hu_mnl_ol_a057_38_0088/?image=0&pg=58&box=-432%2C-2058%2C3440%2C58 (Utolsó letöltés dátuma: 2022. június 15.)

Szénás család iratai 1321–1811. HU MNL OL P 2257 – 538.

Dessewffy család Levéltára

Series Limitationis Rerum Venalium. HU MNL OL P 86. Dessewffy család levéltára
50. cs.

⁷⁵ Vö.: HU MNL OL P 2257 – 538; MNL ZML IV. 433; RL B/8 261–264.

⁷⁶ Vö.: MNL ZML IV. 433.

⁷⁷ RL B/8 264.

⁷⁸ SZIRÁCSIK i. m. 243.

⁷⁹ Vö.: HU MNL OL P 2257 – 538; RL B/8 261–264; MNL ZML IV. 433.

- Zala Megyei Levéltár (=ZML, Zalaegerszeg)
Bályoki Szénás Zsigmond után maradt javak összeírása. 1768. (Kraszna megye, Erdély).
 MNL ZML IV. 433.
- BOKOR J. (főszerk.): *A Pallas Nagy Lexikona*. VIII. kötet (Fekbér–Geszt); XIV. kötet (Pillera–Simor), Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1897, mek.oszk.hu/00000/00060/html/bongesz.htm (Utolsó letöltés ideje: 2022. május 15.)
- FÉNYES E: *Magyarország leírása I–II*. Pest, 1847.
- KEMPELEN B: *Családkönyv. I. Nemes családok, polgárcsaládok*. Budapest, szerzői kiadás, 1940.
- KÖVÁRI L: *Erdély nevezetesebb családai*. Kolozsvár, 1854.
- KURUCZ Gy: „Köznyemesi vagyoni állapot a Dunántúlon. Pallini Inkey Boldizsár 1792. évi hagyatéka”. *Századok*, 2009/5, 1199–1237.
- MAKSAY F: „Parasztnemesi gazdálkodás Szentgálon 1700–1848”. *Agrártörténeti Szemle*, XV, 1973/1–2. sz, 13–38.; 245–300.
- NAGY I: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. IX–X. kötet. Pest, kiadja Ráth Mór, 1862–1863.
- ÓDOR I: „Baranya nemesi társadalma a francia háborúk korában”. In SZITA L. (szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. Pécs, 1986. 133–168.*
- ORTUTAY Gy. (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. I–III. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982, <http://mek.niif.hu/02100/02115/html> (Utolsó letöltés dátuma: 2022. május 15.)
- PETTKÓ B. – ifj. REISZIG E. dr. (szerk.): *Magyar Nemzeti Székonyv. II. rész: Nemes családok*. Budapest, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, 1905.
- PETRI M. dr: *Szilágy vármegye monographiája*, III. kötet, *Szilágy vármegye községeinek története. (A–K)*, Budapest, Franklin–Társulat nyomdája, 1902.
- PETRI M. dr: *Szilágy vármegye monographiája*, IV. kötet, *Szilágy vármegye községeinek története. (L–Z)*, Budapest, Franklin–Társulat nyomdája, 1902.
- PETRI M. dr: *Szilágy vármegye monographiája*, VI. kötet, *Birtokosok, családok története. (L–Z)*, Budapest, Franklin–Társulat nyomdája, 1904.
- SCHNEIDER M: *Nemes családok története*. I. kötet. Székesfehérvár, 1937.
- SZIRÁCSIK É: *Gazdálkodás a Kobáryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731)*. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár, 2017.
- VÁRKONYI T. dr: *Családtörténet határok nélkül*. I. rész. Budapest, Heraldika Kiadó, 2012.
- WELLMANN I: „A köznyemesség gazdálkodása a XVIII. században”. In ZÓLYOMI J. (szerk.): *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, VII, Salgótarján, 1981, 61–85.

Rezümé

A 18. század közepének uradalomtörténeti vetületei nem csupán gazdaságtörténeti szempontból bírnak jelentőséggel. A Magyar Királyság húzóágazatának számító mezőgazdaság, s az ahhoz kapcsolódó termelő- és feldolgozóipar fejlettsége nagy mértékben meghatározta a kor-szak nemesi családjainak társadalmi státuszát is. Tanulmányunk egyik fő forrásának, egy 1778-ban készült inventáriumot is tartalmazó urbáriumnak a segítségével jól számszerűsít-hető az eddig kevésbé ismert köznemesi család, a Bályoki–Hégen Szénás familia valódi súlya is. A dokumentumban található adatok megmutatják ugyanis, mekkora területen, milyen bevételek mentén, s milyen módszerekkel gazdálkodtak birtokaikon. A szakirodalom segítségével kiegészítve a kutatást megközelítőleg a család kiadásait is rekonstruálni lehetett, mely-ből könnyedén kiszámolható volt jövedelmük összege, s így megállapíthattuk gazdálkodásuk jellegét is.

Kulcsszavak: 18. század, Bályoki–Hégen Szénás család, hagyatéki inventárium, pénzgazdálkodás, uradalomtörténet

Abstract

Estate Management of the Lesser Nobility in the Mid-18th Century – Money Flow in the Bályoki–Hégen Szénás family

The dominion-historical aspects of the mid-18th century are not only significant from economic and historic points of view. Agriculture, the powerhouse of the Hungarian Kingdom, with its joint manufacturing industry, significantly determined the social status of the noble families of the era. The primary source of this paper is an urbarium (socage) containing an inventory, completed in 1778. On its basis it is easier to quantify the real impact of a not-so-well-known lesser noble family, the Bályoki–Hégen Szénás family. Data found in this document could show us on what scale, with how much income and by what methods they have led their estates. With the help of research published in the field, it is possible to calculate the expenses of the family approximately, making it easier to calculate their real profit and to determine the characteristics of their management strategies.

Keywords: 18th Century, Bályoki–Hégen Szénás family, bequest inventory, domi-nion-history, financial management

ZSOLDOS ENDRE

Legendák Mátyás királyról: hogyan lettek a falra festett csillagászközből csillagvizsgálók?

Bevezetés

A későbbi sajnálatos események tükrében nem meglepő, hogy Mátyás király uralkodása hamar egy elmúlt aranykorra változott az utókor szemében.¹ A király igazságossá vált, és nagyszerű hadvezérré (l. „S nyögte Mátyás bús hadát / Bécsnek büszke vára.”). Ugyanez a folyamat játszódott le a 19. században,² de ezúttal a Mátyás korabeli kultúra és tudomány értékelésében is feltűnt az ábrándozás, a „wishful thinking”,³ a források félreértelmezése. Ez a jelenség ma sem szűnt meg, és egészen meglepő állításokkal találkozhatunk az ismeretterjesztő, de a tudományos irodalomban is. Elég megemlíteni például a Janus Pannoniusnak tulajdonított kopernikuszi eszméket, vagy a királyságban állítólag található négy-öt (!) csillagvizsgálót. Az alábbiakban ezeket az állításokat fogom alaposabban megvizsgálni, megkeresem forrásukat, és megmutatom, hogy ebben a formában egyik sem igaz.

Először lássuk, mik ezek az állítások. Mátyás feltételezett csillagvizsgálójával kapcsolatban Péczeli József csak annyit jegyzett meg, hogy: „A' Mátyás által ugyancsak a' budai várban emelt csillagvizsgáló torony már csak annyiba is különös figyelmet s hálás emlékezetet érdemlő, mert ő volt az első, ki erről Magyarországon gondolkozott.”⁴ A budai várban levő állítólagos csillagvizsgáló nemcsak a 19. században volt népszerű, a múlt században is rendszeresen olvashattunk róla. Balogh Jolán egy fejezetet szentelt a könyvtár és a csillagvizsgáló forrásainak idézésére⁵

¹ MAGYAR Zoltán, *Mátyás király narratív hagyományköre. Típus- és motívumindex*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 32: „Mátyás folklórhőssé válása mindazonáltal bizonyára néhány évtized alatt végbement. Valószínűleg találó Heltai Gaspár megállapítása, aki három emberöltő múltán úgy tudta, úgy látta, hogy Mátyás emlékét a halálát követően nem sok idővel bekövetkező országos romlás szépítette meg a közrendű emberek számára.”

² MAGYAR 2017, 34: „A 16. századot követően folklorisztikai értelemben minden bizonnyal a 19. század a leginkább izgalmas, „forrongó” periódusa a honi Mátyás-hagyományoknak.”

³ MIKÓ Árpád, „Bibliotheca Corvina – Bibliotheca Augusta.” In MIKÓ Árpád, TAKÁCS Imre (szerk.), *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541*, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994, 402: „Amint Mátyás személye, azonképpen minden alkotása egyre fényesebb ideává vált a 16. század folyamán s utóbb még inkább; könyvtárának végül már 50000 kötetes nagyságáról is tudni véltek.”

⁴ PÉCZELI József: „Törédek Mátyás király' életéből.” *Athenaeum* I. évf. 2. fél. 1837. augusztus 20. 227.

⁵ BALOGH Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában. I. kötet. Adattár*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, 62–65.

(ezekről később), és a csillagvizsgáló bekerült a Magyar Életrajzi Lexikonba is.⁶ De a 21. századból sem hiányzanak a hangzatos kijelentések.⁷

Az elszabadult képzelet azonban nem állt meg a csillagvizsgálóknál. Az alábbi idézet egy elég megdöbbentő illusztrációja, hogy mennyi tárgyi tévedést és megalapozatlan állítást lehet olvasni a Mátyás udvarában megfordult (vagy meg nem fordult) csillagászokról:

A kor két jelentős matematikusa, csillagásza Georg Purbach (vagy: Peurbach, Peurbach) és Johannes Regiomontanus nemcsak munkáik révén voltak ismeretesek nálunk, hanem hosszabb-rövidebb ideig itt is fejtették ki tudományos munkásságukat. [...] Valószínűleg Magyarországon állította össze Regiomontanus szélesebb körök számára készült naptárát, a mai kalendáriumok előfutárát. (Az 1472. évre szóló alighanem Hess András budai nyomdájában látott napvilágot.) [...] Érdemes megemlíteni még vele kapcsolatban [ti. Regiomontanusszal], hogy a humanisták fejében ebben az időben már derengett a „heliocentrizmus” gondolata. Mátyás egyik kedvenc humanistája, Galeotto Marzio például arról beszélt, hogy a Merkúr és a Vénusz nem a Föld, hanem a Nap körül kering. Janus Pannonius pedig 1468 táján egyik, a veronai Guarinóhoz intézett versében már szinte kopernikuszi eszméket hirdetett.⁸

Az alábbiakban végignézem a csillagvizsgálóval kapcsolatos idézeteket, következik-e belőlük egy csillagda léte? Megmutatom, mi lehetett ennek az elképzelésnek az alapja, és hogy létezhetett-e egyáltalán abban az időben csillagvizsgáló. A többi állítás („heliocentrizmus”, Magyarországon eltöltött idő stb.) valóság tartalmáról lesz szó, és a végén összefoglalom, hogy mit tudunk a Mátyás idején nálunk folyó csillagászati munkáról.

A csillagvizsgáló feltételezett forrásai

Balogh Jolán monumentális könyvében összegyűjtötte a Corvina könyvtárra és a csillagvizsgálóra vonatkozó forrásokat.⁹ A továbbiakban megnézzük, tartalmaznak-e ezek bármilyen csillagvizsgálóként érthető utalást.

⁶ MÉL: „Mátyás, I.” *Magyar Életrajzi Lexikon*, 2. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982, 171: „Az 1460-as években megkezdett könyvgyűjtését óriási költséggel és apparátussal folytatta, csillagvizsgálót állíttatott fel Budán.”

⁷ GURKA-BALLA Ilona: „Mátyás király könyvtára.” In GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor (szerk.), *Erdély reneszánsza II*, Kolozsvár, EME, 2009, 235: „A könyvtár mellett volt a csillagvizsgáló, ahol az udvari csillagászok (Regiomontanus, Ilkuszi Márton) tevékenykedtek, s innen nyílt az ajtó Mátyás dolgozószobájába.”

⁸ T. TÓTH Sándor – SZABÓ Árpád, *Matematikai műveltségünk keretei*. Budapest, Gondolat, 1988, 79–82.

⁹ BALOGH 1966, 62–65.

Balogh húsz műből idézett, melyek valamilyen mértékben új adatokat szolgáltatnak a könyvtárról. Ezek közül tizenkettő semmilyen formában nem hivatkozott se a csillagokra, se az égre, úgyhogy ezeket nyugodtan figyelmen kívül lehet hagyni.¹⁰ Négy esetben egyértelműen falfestményekről van szó: Franciscus Omichius,¹¹ Stephan Gerlach,¹² Salomon Schweigger¹³ és Reinhold Lubenau műveiben.¹⁴

Antonio Bonfini két leírása már érdekesebb. Először egy előszóban olvashatjuk, hogy: „Ibi bibliothecam statuisti, ubi non modo quaeque scientiarum volumina, sed stellas et sydera recensere licet.”¹⁵

Minden valószínűség szerint ez is falfestményre utal, mivel a csillagokkal kapcsolatos megfigyeléseket nem a „recensere” igével szokták leírni.¹⁶ Ezt alátámasztja az a tény is, hogy ugyanezt az igét használta Bonfini a könyvekkel kapcsolatban is. Mivel könyvek „megfigyelésének” nincs értelme, minden bizonnyal itt is a falra (mennyezetre) festett bolygók és csillagok megismeréséről volt szó.

A másik Bonfini-idézet: „supra bibliothecam statuit mira utriusque linguae fecunditate completam; cultus quoque librorum luxuriosissimus. Ante hanc cubiculum est in absida curvatum, ubi caelum universum suspicere licet qua spectat ad

¹⁰ Az alábbi szerzők munkáiról van szó: Naldo Naldi, Aelius Lampridius Cervinus, Pierre Choque, Celio Calcagnini, Joachimus Vadianus, Caspar Ursius Velius, Johannes Alexander Brassicanus, Oláh Miklós, Martinus Brenner, Marcantonio Pigafetta, Enyedi Pál és Cserei Mihály.

¹¹ BALOGH 1966, 64: „und den himmlischen Constellation figuren geziert [...] an der Wandt gegen der Thür ein runde Kugel oder Globus der Welt, welchs zween Engel halten”.

¹² Uo.: „In dieser ist est des Himmels Lauff abgemahlt”.

¹³ Uo.: „an dessen Gewelb sieht gemahlt ein Sphera und Himmelslauff, ist doch fast verdunckelt, wie des Himmels Gestalt und Ansehen damals gewesen, als vorgemeldter König Matthias geboren war [...] In einem andern Gewelb zu nechst dabey, ist wieder ein gemahlte Sphera, oder Himmelskugel, die das ganze Gemäur von allen Orten einnimmt, in welcher angezeigt wird das Ansehen oder Gestalt des Gestirns, der Zeit, da Vladisslaus König in Ungarn worden”.

¹⁴ Uo.: 64–65: „an demselben Gewelb ist der Himmelslauf gemahlet, wie die Planeten und Stern, auch des gantzen Himmels Ansehen gestanden, als Konigk Mathias gebohren [...] Nehest dabei in einem andern Gemach ist an dem Gewelb ein andere Sphera gemahlet, die den gantzen Sahl einnimpt, an welchem die Gestalt der Gestirn und des Himmels gemahlet”.

¹⁵ „Ott könyvtárat létesítettél, ahol, nemcsak mindenféle tudományos könyvet, hanem a bolygókat és a csillagokat is tanulmányozni lehet.” (ford. Frazer-Imregh Monika) BALOGH 1966, 63; Antonio BONFINI: „Divo Matthiae Pannoniae et Boemiae Regi, Principi Invic. Antoni Bonfini. Traductio in Architecturam Antonii Verulini Pie Dicata Praefacio feliciter incipit.” In Ábel Jenő (szerk.), *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, Budapest, Hornyánszky, 1903, 57.

¹⁶ Gianna POMATA: „Observations Rising: Birth of an Epistemic Genre, 1500–165.” In Lorraine DASTON and Elizabeth LUNBECK (ed.), *Histories of Scientific Observations*, Chicago-London, The University of Chicago Press, 2011, 45: „And yet throughout the fifteenth and even part of the sixteenth century, there was apparently no word firmly attached to these practices; *experientia*, *experimentum*, *contemplatio*, *consideratio*, and less often, *observatio* could all be used for this purpose, in an unsettled and confused way. [...] So it is not surprising that in late medieval philosophy *observatio* in a cognitive sense was only used sporadically and with a narrow semantic focus, that is, the observation of the heavens.” Érdemes megjegyezni, hogy a *recensere* ige nem fordul elő a könyvben.

Austrum.”¹⁷ Az itt említett „cubiculum” az, ahol az „egész égboltot” látni lehetett. Ez megint csak falfestményre utalhat, mivel a palota keleti szárnyán, ahol a könyvtár volt, nem volt olyan hely, ahonnan az egész ég megfigyelhető lett volna (l. Gerevich rekonstrukcióját¹⁸). Bonfini írásaiból tehát, mint látható, semmiképpen sem következik egy csillagvizsgáló léte.

Itt érdemes megemlíteni Heltai Gáspár krónikáját, melyre a csillagvizsgáló léteének bizonyítékaként szokás hivatkozni.¹⁹ A szóban forgó rész: „Az Libraria előtt épütete oszlopokra egy szép pógon haytot piatzos épületet, mellyből meg láthaty-tyác vala mind az egész egeknec piatzát.”²⁰ Nem világos, hogy ebből a mondatból miért következne egy csillagvizsgáló megléte. Az ég sok helyről látszik anélkül, hogy csillagda lenne a környéken.

Mitrovicei Vratislav Vencel

Balogh Jolán utolsó, és legfontosabb idézetei 1591-ből származnak. Az első szerzője Wenzel W. von Mitrovicz, a másodiké Vratislaw báró.²¹ Ha megtudjuk, hogy az első szerző nevében a W. valójában a Vratislaw rövidítése, rögtön sejthetjük, hogy valami nincs rendben a hivatkozások körül. A források felsorolásánál az alábbiakat olvashatjuk a feltételezett két szerzőről:

Wenzel W. von Mitrowitz leírása. – A cseh nyelvű kézirat 1599-ből, első kiadása 1777-ből. Új kiadása: Příhody Václava Vratislava 2²² Mitrovic. Praha, 1906. p. 10

Vratislaw báró leírása. – Des Freyherrn von Vratislaw merkwürdige Gesandtschaftsreise von Wien nach Konstantinopel. Leipzig, 1787. S. 39–42.²³

¹⁷ „ezenfelül mindkét nyelvből [ti. latin és görög] csodálatos gazdagsággal [szó szerint: termékenységgel] teljes könyvtárat hozott létre; s a kötetek kialakítása a legfényűzőbb. Ezen szoba előtt egy boltíves apszis van, amelyen az egész, dél felé néző égbolt látható. (Ford. Frazer-Imregh Monika.) BALOGH 1966, 63. Antonio BONFINI, *Rerum Ungaricarum Decades, Tomus IV, Pars I*, ed. I. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Budapest, K. M. Egyetemi Nyomda, 1941, 136. Magyarul Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízédei*, ford. KULCSÁR Péter, Budapest, Osiris-Balassi, 2019, 983: „fent mindkét nyelv csodás gazdagságú könyvtárat rendezte be; a kötetek kiállítása is pazar. Ez előtt, ahol délre néz, [a fordítás rossz! FIM] bolthajtásos terem van, melyben az egész mennyet látni lehet.”

¹⁸ GEREVICH László, *A budai vár feltárása*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. Az utolsó kihajtható térkép.

¹⁹ VÉGH András: „Egy reneszánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei.” *Művészettörténeti Értesítő* 59, 2010, 216.

²⁰ HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknac dolgairól*, Colosvarot, Végeze Heltaj Gasparne, 1575, 168^r.

²¹ BALOGH 1966, 65.

²² Sajtóhiba, helyesen z.

²³ BALOGH 1966, 32.

Noha Balogh egymástól függetlenül tünteti fel a két forrást, valójában ugyanarról a műről van szó. Ahogy Urbán László is leírta,²⁴ az 1599-ben készült cseh nyelvű kézirat 1777-ben jelent meg először nyomtatásban.²⁵ Ez tíz évvel később Lipcsében megjelent németül egy állítólagos angol változathoz fordítva.²⁶ Ennek az angol verzióknak egyelőre semmiféle nyomát nem találtam, elképzelhető, hogy csak kéziratban létezik vagy létezett. Angolul végül 1862-ben látott napvilágot az útleírás.²⁷ Prágában többször is kiadták, többek között 1906-ban.²⁸ Noha ez a kötet cseh nyelven jelent meg (a HathiTrust adatbázisában megtekinthető), Balogh Jolán mégis németül idéz belőle. 1906-ból származó prágai német kiadás viszont nincs se a Cseh Nemzeti Könyvtár katalógusában (en.nkp.cz), se a Union Catalogue of the Czech Republicban (caslin.cz/caslin-en).

Bármit is idézett Balogh Jolán, a lényeg az, hogy ez a két különállónak tekintett forrás valójában egy. Václav Vratislav 1591-ben látta a budai várat, és benne a könyvtárat. Érdekes idézni mit látott, mert ez adhat magyarázatot arra, hogy honnan bukkant fel Máttyás csillagvizsgálója.

Az 1777. évi első cseh kiadásban az alábbiak olvashatók:

Odtud' gsme fflí na horu ffnekem na gednu pěknau a proftrannau Pawlač, odtud' do Pokoge okrauhlého, který byl za Čzasu Krále Mathyáffe Kapla; z ty pak Kaple do giného Pokoge fe gde, w kterymž mjwal Král Mathyáfs Korwinus fwau Knihárnu; w tom Pokogi geft malowaný Běh nebeský s Planetami; a dva hwěz-dářj proti sobě fto gčj, pod nimižto tento Werš geft napsán:

Cum Rex Matthias fufcepit Sceptra Boëmae
Gentis, erat fimilis lucida forma poli.²⁹

Az 1906-os változat már modernebb helyesírással:

Otdať jsme šli nahoru šnekem na jednu pěknou a prostranou pavlač, z ní do pokoje okrouhlého, který byl za času krále Matyáše kapla; z té pak kalpy do jiného pokoje se jde, v kterémžto měl míti král svou bibliotéku. V tom pokoji byl malovaný běh nebeský s planetami a dva astronomi proti sobě, pod nimižto tento verš byl napsán:

²⁴ URBÁN László, *Képek a Corviniana világáról*. Budapest, OSZK, 1990, 12–13.

²⁵ Václav VRATISLAV Z MITROVIC, *Přibody Wáclawa Wratiřlawa Swobodného Pána z Mitrovic*, W Praze, Nákladem Jana Michala Samma, na malé Strané, 1777.

²⁶ Václav VRATISLAV Z MITROVIC, *Des Freyherrn von Wratislaw merkwürdige Gefandſchaftsreiſe Wien von nach Konſtantinopel*. So gut als aus dem Engliſchen überſetzt, Leipzig, in der von Schönfeldſchen Buchhandlung, 1787.

²⁷ Václav VRATISLAV Z MITROVIC, *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of Mitrowitz*, transl. A. H. WRATISLAW, London, Bell and Daldy, 1862.

²⁸ Václav VRATISLAV Z MITROVIC, *Přibody Václava Vratislava z Mitrovic*, Nákladem J. Otty v Praze, 1906.

²⁹ VRATISLAV Z MITROVIC 1777, 20.

Cum rex Mathias suscepit sceptrum Boemae
Gentis, erat similis lucida forma poli.³⁰

Az angol fordítás:

Thence we went up a winding staircase into a handsome and spacious gallery, and thence into a circular room, which in the time of king Mathias had been a chapel. Out of this chapel you go into another room, in which King Mathias Corvinus had his library, where the ecliptic is painted with the planets, and two astronomers facing each other. Underneath this couplet is written:

„Cum rex Mathias suscepit sceptrum Boemae
Gentis, erat similis lucida forma poli.”³¹

A 20. századi magyar fordítás:

Innen csigalépcsőn egy szép és tágas erkélyfolyosóra értünk fel, onnan pedig egy kör alakú terembe, mely Mátyás király idején kápolna volt; a kápolnából egy további helyiségbe jut az ember, mondják, ott volt a király könyvtára. Ebben a teremben az égbolt volt a mennyezetre festve a planétákkal egyetemben meg két asztronómus egymással szemközt, kiknek képe alatt ez a vers volt olvasható:

Cum rex Mathias suscepit sceptrum Boemae
Gentis, erat similis lucida forma poli.³²

És végül a német fordítás:

Von hier giengen wir in einer Anhöhe zu einer Galerie, und von da aus in ein rundes Zimmer, welches zu Zeiten Königs Mathias zu einer Hauskapelle diente. Aus dieser Kapelle führt ein Gang nach einem andern Zimmer, wo König Mathias Korvinus seine Bibliothek hatte; allhier sind die Himmelskörper in ihren Laufbahnen sammt dem ganzen Firmament gemalt, nebst zweien gegeneinander stehenden Sternwarten, darunter liest man die Inschrift:

Cum Rex Mathias suscepit sceptrum Boemae,
Gentis erat similis lucida forma Poli.³³

A lényeges szó a különböző változatokban: hwězdárj – astronomi – astronomers – asztronómus – Sternwarten. Mindenhol csillagász szerepel, kivéve az első német

³⁰ VRATISLAV Z MITROVIC 1906, 19.

³¹ VRATISLAV Z MITROVIC 1862, 18–19.

³² Václav VRATISLAV Z MITROVIC, *Mitrovicci Vratislav Vencel viszontagságai*, ford. NAGY Judit, Pozsony, Madách-Budapest, Európa, 1982, 32.

³³ VRATISLAV Z MITROVIC 1787, 40–41.

kiadást, de még ott is festett obszervatóriumokról van szó.³⁴ Magyarországon feltehetően ez utóbbi vált ismertté,³⁵ és innen került a köztudatba a csillagvizsgáló mint intézmény Mátyás idejéből. Ezt tovább erősítette Szathmáry László cikke a Mátyás király emlékkönyvben. Ebben az írásban azonban a szerző nem adott meg hivatkozásokat (illetve esetenként neveket említett, de bibliográfiai adatok nélkül), így állításai nem tekinthetők megalapozottnak. Pedig nem állít keveset:

Magyarországon Mátyás korában három csillagvizsgáló állt. Az egyiket Mátyás király rendeztette be a budai palotában, a másikat Vitéz János esztergomi érsek Esztergomban, az érseki palotában, a harmadikat pedig Váradí Péter kalocsai érsek. Ez utóbbi azonban igen szerény méretek között mozoghatott, létezése nem feltétlen bizonyos.³⁶

Szathmáry esetében kiválóan látszik az, hogyan értelmezi félre a forrásokat, adott-nak véve a csillagvizsgáló létét.³⁷ Szathmáry végig csillagdákról írt, mintha tényleg lett volna egy erre a célra létesített helyiség, bár Václav egyértelműen könyvtárról beszélt, szó se volt csillagvizsgálóról. Az említett két torony is – melyek az eredeti cseh szövegben még csillagászok voltak – a falra festve volt látható. Az esztergomi csillagvizsgáló létre (illetve nemléte) a későbbiekben még visszatérek.

Magyar források

Érdemes megnézni, hogy a magyar források említenek-e csillagvizsgálónak minősíthető építményt a német fordítás előtti időből? Balogh Jolán hat szerzőt sorolt fel 1787 előttről,³⁸ ezeket fogom az alábbiakban megvizsgálni.

Az említett írások közül semmi csillagdára utaló részt nem tartalmaznak Pflugk, Timon, Fabri, Schier művei és Belnay már 1787 után megjelent könyve. Wallaszky érdekesebb,³⁹ az ő írása azonban átvétel Bonfinitől, úgyhogy ami fentebb az itáliai tudósra vonatkozott, az ebben az esetben is igaz.

³⁴ Érdekes módon Balogh Jolán német fantomkiadása szintén „zwei gegeneinander stehenden Astronomen”-ről beszél, BALOGH 1966, 65.

³⁵ Ebben a német kiadásban is egyértelműen festett csillagvizsgálókról, nem pedig tényleges építményekről volt szó. SZAMOTA István: „Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717.” *Budapesti Szemle* 64. 167. sz. 1890. 314: „itt az egész égboltozat az égi testekkel és azok pályájával látható lefestve, továbbá két szemközt álló csillagvizsgáló torony”.

³⁶ SZATHMÁRY László: „Az asztrológia, alkémia és misztika Mátyás király udvarában.” In LUKINICH Imre (szerk.), *Mátyás király emlékkönyv*, II. kötet, Budapest, Korvin Mátyás Magyar-Olasz Egyesület, 1940, 419.

³⁷ SZATHMÁRY 1940, 418–419.

³⁸ BALOGH 1966, 65.

³⁹ WALLASZKY Pál, *Tentamen historiae litterarum sub rege Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria*, Lipsiae, Ex officina Sommeria, 1769, 83.

Balogh következő forrása bibliográfiájában, mely szintén a német kiadás után jelent meg, a *Honművész* egy 1833. évi cikke, de ez még nem említett csillagvizsgálót, csak műszereket.⁴⁰ A matematikai és csillagászati műszerek létének azonban nem kell túlzott hitelt adni, ugyanis a névtelen szerző 55000 darabra tette a könyvtár állományát.⁴¹ Ettől függetlenül természetesen nem kizárt, hogy valóban voltak ott csillagászati eszközök is.

A 19. század közepe felé aztán megjelent a csillagvizsgáló mint intézmény a magyar közvélekedésben. Péczely József Mátyásról írott cikksorozatában külön kiemelte, hogy Mátyás volt az első, aki csillagvizsgálóra gondolt Magyarországon (l. fent).

Balogh Jolán bibliográfiájában Jan Dąbrowski egy cikkét idézi a csillagvizsgálóval kapcsolatban. Dąbrowski azonban Szathmáryra hivatkozik,⁴² úgyhogy ebben az esetben egy megbízhatatlan írás a végső forrás.

Csillagászati vélemények

Nagyszombatban 1753-ban alapítottak csillagvizsgálót. A csillagászati és fizikatörténeti munkák többsége se írt obszervatóriumról az ezt megelőző időkből. Tass Antal⁴³ a nagyszombati csillagdával kezdte a magyarországi csillagászat történetét. Kelényi B. Ottó már Mátyással kezdte művét, de csillagvizsgálót nem említett.⁴⁴ Dezső Loránt is a nagyszombati obszervatóriumot tekintette az első magyarországi csillagvizsgálónak⁴⁵ M. Zemplén Jolán fizikatörténetében sem szerepel Mátyás korabeli csillagvizsgáló.⁴⁶

Az eddigiek alapján egyértelmű, hogy a források tanúsága alapján Mátyás budai palotájában nem volt csillagvizsgáló. Az természetesen nem kizárt, sőt valószínű, hogy egyes alkalmakkor valóban nézték az eget, de egy, a bolygók mozgásának megfigyelésére dedikált építmény nyilvánvalóan nem volt. A magyar gondolkodásba a csillagvizsgáló épülete Václav Vratislav művének német fordítása után került be, de mivel az is csak festett csillagvizsgálókat említett az eredetiben szereplő csil-

⁴⁰ HONMŰVÉSZ: „Magyar szorgalom és mesterségek történeti rajzolatja. 6. §. Corvin Mátyás alatt. 1458–1490.” *Honművész* 1, 17. sz. 1833. május 30. 133. A műszerekkel kapcsolatban l. PAJORIN Klára: „Az eszményi humanista könyvtár.” *Magyar Könyvszemle* 120, 2004, 10: „Feltehető, hogy a *De politia litteraria* egyike volt azoknak a műveknek, amelyeket már a könyvtár alapításánál és gyarapításánál is figyelembe vettek. Könyvtárleírása elején Angelo Decembrio azt ajánlja, hogy ha tulajdonosának kedve tartja, a könyvtárban horoszkóp, éggömb és cithara is legyen.”

⁴¹ L. MIKÓ 1994, 402.

⁴² Jan DĄBROWSKI: „A krakkói és a magyar reneszánsz kapcsolatai.” *Művészettörténeti Értesítő* 5, 1956, 32.

⁴³ TASS Antal: „A magyar csillagászat történetéből.” *Természettudományi Közlöny* 52, 1920, 280, Uő: „A magyar csillagászat története.” *Stella* 3, 1928, 73.

⁴⁴ KELÉNYI B. OTTÓ: „A magyar csillagászat története.” *A Konkoly-Alapítványú Budapest-Svábbegyi M. Kir. Asztrófizikai Obszervatórium Csillagászati Értekezései* 1, 2. füzet, 1930, 5–6.

⁴⁵ DEZSŐ Loránt: „A magyar csillagászat története.” *Műzeumi Füzetek* 2, 1944, 264.

⁴⁶ M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története 1711-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961, 23–28.

lagászok helyett, a Mikó Árpád által leírt folyamat („minden alkotása egyre fényesebb ideává vált”) hatása, és a „csillagvizsgáló” fogalom nagyvonalú és helytelen használata vezethetett az ilyen és hasonló alaptalan állításokhoz.⁴⁷

Egyéb feltételezett csillagvizsgálók Magyarországon Mátyás idejében

Már láttuk, hogy Szathmáry László szerint legalább három csillagda létezett Mátyás idejében – Buda, Esztergom és Kalocsa, bár ez utóbbi létét még ő is kétségesnek tartotta. Még további kettőről lehet olvasni: a nagyváradiról (ez költözött volna Esztergomba), és a pécsiről.

A Pécselt levő csillagvizsgálót Petrovich Ede említette. Szerinte Janus Pannonius egy tornyot építtetett csillagászati megfigyelések céljából,⁴⁸ a „bizonyíték” erre Janus egy levele Gjon Gazulli (1400 k.–1465) albán származású raguzai asztrológushoz. Ebben szerepel az az egy mondat, amire Petrovich egy egész csillagász tornyot épített: „Egyébként igen nyomatékosan kérlek, hogy a Ptolemaiosz-gyűrűket és egyéb műszereket, amelyeket említesz a művedben, szerezd be vagy készítesd el ott nálatok az én költségemre, mivel itt Magyarországon nincs ezekhez a holmikhöz értő mesterember.”⁴⁹ Az érdeklődés tényét és a műszerek iránti vágyakozást egy percig sem tagadva, ismét egy olyan állítással van dolgunk, aminek semmi más alapja nincs, mint Mátyás korának dicsőítése.

A nagyváradi és esztergomi csillagvizsgálók nyilvánvalóan Zrednai (Vitéz) János nevéhez kötődnek. Ő volt az, aki a legendárium szerint Nagyváradon alapított egy csillagdat, ahol Peurbach majd Regiomontanus is dolgozott volna, és ez költözött el Esztergomba. Vannak e csillagda létével kapcsolatban szkeptikus vélemények is, Dankanits Ádám például nem tartotta létét valószínűnek.⁵⁰

Zrednai János Esztergomba is magával vitte csillagdját az elképzelések szerint. Egy nem létező intézményt egyszerű átköltöztetni egy másik városba úgy, hogy ott se létezzen. Az esztergomi csillagda forrása nem meglepő módon ismét Bonfini félreértelmezése. Lányi Károly⁵¹ és Horváth Cyrill⁵² szerint is építtetett Mátyás

⁴⁷ A csillagvizsgáló definiálásáról később még lesz szó.

⁴⁸ PETROVICH Ede: „Janus Pannonius Pécselt.” In KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor (szerk.), *Janus Pannonius*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 150.

⁴⁹ JANUS PANNONIUS, *Munkái latinul és magyarul*, szerk. utószó, jegyz. V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1972, 471, BORONKAI Iván fordítása. Uő., *Iani Pannonii Opusculorum pars altera*, Traiecti ad Rhenum, Apud Barthol. Wild, 1784, 102: „Ceterum rogamus vos quam diligentissime, ut armillas Ptolemaei, et alia instrumenta, de quibus in opere vestro mentionem facitis, nobis ad expensas nostras istic apud vos paranda et conficienda procuretis; quoniam nos hic in regno Hungariae fcitos harum rerum artifices nullos habemus.”

⁵⁰ DANKANITS Ádám, *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion, 1974, 75.

⁵¹ LÁNYI Károly, *Magyar catholicus clerus érdemeinek történet-igazolta emléke*, Pozsonyban, Belpay örökösai, 1848, 102–103.

⁵² HORVÁTH Cyrill, *Nemzeti irodalmunk a reformációig*, Budapest, Franklin-Társulat, 1891, 28.

egy csillagvizsgáló tornyot. Itt azonban könnyű utánajárni, honnan származik a csillagvizsgáló ötlete, mivel Lányi megadta a pontos hivatkozást. Eszerint Bonfini itt említette volna az esztergomi csillagvizsgáló tornyot:

Az ebédlő fejenél felállította a Szibillák csúcsíves boltozatú szentélyét, amelyben valamennyi Szibilla ott sorakozik. A teremben nemcsak Magyarország összes királya látható, hanem a szkíta elődök is. Ezenkívül meleg és hideg vizes kamrákat csináltatott meg két kertet, melyet oszlopsor ékesített, és a tetején sétaút körített. A kettő között egy szikla mellett kerek tornyot emelt, amely különféle étkező- és lakószobákra oszlott, felül tarka ablakokkal díszítve, és a kápolnát sem hagyta ki belőle; szinte állandóan ebben lakott, mert ez a Dunára és a kies kertekre nézve szép kilátást nyújtott; bölcselkedésre, elmélkedésre kiválóan alkalmas hely.⁵³

Valószínűleg az egyik tarka ablakokkal díszített étkező- vagy lakószoba lett kinevezve csillagvizsgálóvá, ha már Bonfini nem volt hajlandó *explicit*e megemlíteni azt. Hasonlóképpen Pethő Gergely – Václav Vratislav műve német fordításának megjelenése előtt – se érezte szükségét annak, hogy feltétlenül legyen csillagvizsgáló Esztergomban.⁵⁴

Az esztergomi csillagvizsgáló léte is pont annyira illuzórikus, mint az összes többi. Egy percig se vitatva, hogy ha más nem is, de Regiomontanus végzett csillagászati megfigyeléseket Magyarországon,⁵⁵ a csillagvizsgálók létét a Václav Vratislav művének német fordítása előtti források nem igazolják.

Prekopernikánusok Mátyás udvarában

Korán felbukkant az a vélekedés, hogy Mátyás udvarában már Kopernikusz előtt felmerült a heliocentrikus világkép lehetősége. Julius Pflugk a könyvtár leírásánál megemlítette, hogy Johannes Tolhopff *Stellariuma*⁵⁶ a kopernikuszi hipotézis alap-

⁵³ BONFINI 2019, 886–887.

⁵⁴ PETHŐ Gergely, *Rövid magyar kronika*, Kassa, 1729, 83.

⁵⁵ Regiomontanus, Peurbach és Bernard Walther észleléseit Johann Schöner adta ki a 16. században (Johannes SCHÖNER, *Scripta clarissimi mathematici M. Ioannis Regiomontani, de Torqueto, Astrolabio armillari, Regula magna Ptolemaica, Baculoque Astronomico, & Observationibus Cometarum, aucta necessarijs, Ioannis Schoneri Carolostadij additionibus*, Norimbergae, apud Ioannem Montanum & Vlricum Neuber, 1544). Ezek közül három (3) készült Magyarországon, kettő 1468-ban, egy pedig 1471-ben. Ez utóbbi esztergomi megfigyelés, az első kettőnél nincs megadva, hol történtek az észlelések. Schöner Regiomontanus kéziratából azonban csak válogatott, így ennél valószínűleg több megfigyelés volt, de az valószínűtlen, hogy lényegesen több lett volna.

⁵⁶ A kódexet ma Wolfenbüttelben őrzik, jelzete Cod. Guelf. 84.1 Aug. 2°. Megtekinthető a *Bibliotheca Corvina Virtualis* honlapon: corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codguelf84_1aug20-hu/ (megtekintve 2022.05.02).

ján tárgyalta a bolygók mozgását.⁵⁷ Ez a tévedés bekerült a magyar nyelvű irodalomba is.⁵⁸ Ez az állítás is nélkülöz minden alapot.⁵⁹

Nem Tolhopff volt azonban az egyetlen, akivel kapcsolatban kopernikuszi eszmék felmerültek. Regiomontanusról is elterjedt ez a vélekedés, ezt azonban a kutatás cáfolta.⁶⁰ Érdemes még visszatérni a *Bevezetésben* egyszer már idézett két állításra is.⁶¹

A Galeottónak tulajdonított prekopernikánus nézetekkel részletesen foglalkozott Békés Enikő.⁶² Az általa idézett részleteknek azonban semmi kapcsolata nincs a heliocentrizmussal. Az ilyen és hasonló kifejezések, mint „Sol planetarum princeps et rector [...] rector et gubernator omnium est.”⁶³ gyakran előfordultak *computusok*ban, melyekről senki sem állítaná, hogy bármilyen kapcsolatban lehettek a heliocentrizmus kialakulásával. Az 1405 körül keletkezett *Computus Nurembergensisben*⁶⁴ például ezt olvashatjuk: „[C]um enim sol fit lumen et candela celi gubernator mu[n]di et factor temporu[m] omniu[m]q[ue] planetaru[m] nobiliffim[us]”.⁶⁵ A Nap ilyen kiemelésének semmi köze nincs a heliocentrizmushoz.

A Merkúr és a Vénusz Nap körüli keringésének feltételezése, ahogy már Békés Enikő is megállapította, az ókorra megy vissza,⁶⁶ és a valószínű szerző Martianus Capella.⁶⁷ Ez egy jól ismert elmélet volt a középkorban, a Pécsi Egyetemi beszédek

⁵⁷ JULIUS PFLUGK, *Epistola ad Perillustrem atque Generosissimum Vitum Ludovicum a Seckendorff Virum de Vraque Republica Meritissimum, Praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque in ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens*, Jen[ae], Sumptu Jo. Bielckii, Bibliop., 1688, 109: „Mf. lat. Stellarium Johannis Tolhopf. Matthiae Corvino Hung. Bohem. regi inscriptum, agit de motibus planetarum & stellarum fix. fecundum Copernici hypoth.”

⁵⁸ CHERRIER Miklós J., *A magyar egyház története*, Pest, Heckenast, 1856, 248.

⁵⁹ ZSOLDOS Endre – ZSUPÁN Edina: „Stellarium – egy csillagászati kódex Máttyás könyvtárában.” *Orpheus Noster* 5, 4. sz. 2013. 65.

⁶⁰ MICHAEL H. SHANK: „Regiomontanus and Astronomical Controversy in the Background of Copernicus.” In Rivka FELDHAY, F. Jamil RAGEP (ed.), *Before Copernicus. The Cultures and Contexts of Scientific Learning in the Fifteenth Century*, Montreal-Kingston: McGill-Queen’s University Press, 2017, 79: „Despite past claims to the contrary, there is no evidence that Copernicus found heliocentrism in Johannes Regiomontanus (1436–76). Recent research makes it exceedingly unlikely that any will turn up, for reasons that become clearer below.”

⁶¹ T. TÓTH – SZABÓ 1988, 81.

⁶² BÉKÉS Enikő, *Asztrológia, orvoslás és szfiognómia Galeotto Marzio műveiben*, Budapest, Balassi Kiadó, 2014, 103–110.

⁶³ BÉKÉS 2014, 104.

⁶⁴ Egy bizonyos nürnbergi dominikánus, Martin munkája 1405-ből, l. Ernst ZINNER: „Die fränkische Sternkunde im 11. bis 16. Jahrhundert.” *Bericht der naturforschenden Gesellschaft Bamberg* 27, 1934, 93.

⁶⁵ COMPUTUS, *Computus nurembergensis perutilis clerico cum figuris textum pulceri me declarantibus*, Leipzig, Gregor Bötticher, 1494, Aii’.

⁶⁶ BÉKÉS 2014, 105.

⁶⁷ MARTIANUS CAPELLA, *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, ed. James WILLIS, Leipzig, Teubner, 1983, 324. Magyarul: „Noha a Vénusz és a Merkúr naponta látszik kelni és lenyugodni, pályájuk nem a Földet öleli körül, hanem a Nap körül keringenek. Valóban, pályájuk középpontjának a Napot teszik, úgyhogy néha fölötte vannak, néha alatta, a Földhöz közelebb...” l. ZSOLDOS Endre: „A Pécsi Egyetemi Beszédek’ csillagászati tartalmáról.” *Magyar Könyvszemle* 126, 2010, 300. Saját fordítás.

ismeretlen szerzője is idézte: „Habet eciam cursum circularem girans semper circa Solem”.⁶⁸ Így tehát látható, hogy a Galeottótól származó idézetek nem a kopernikuszi elmélet előfutárai, hanem jól magyarázhatók a késő középkor csillagászati ismereteivel.⁶⁹

A Nap jelentőségének és központi szerepének hangsúlyozása nem kapcsolódik a Földhöz viszonyított helyzetéhez. Már a Pécsi Egyetemi Beszédekben is minden fény forrásaként említetik.⁷⁰ A központi hely pedig nem a világ közepét jelentette, hanem azt, hogy a bolygók (ebben az időben a Nap és a Hold is bolygónak számított, így hét volt összesen) közül a negyedik, azaz a középső helyet foglalta el.

A Janus Pannonius versével kapcsolatos állítás pedig egyszerűen érthetetlen. A meg nem nevezett költemény talán a „Dicsőítő ének a veronai Guarinóhoz” lehet, de ennek az égvilágon semmilyen csillagászati vonatkozása nincs.⁷¹

Mi a csillagvizsgáló?

Eddig egy intuitív csillagvizsgáló fogalmat használtunk, ideje megnézni, mi is a definíciója. Az ugyanis, hogy például kimegyünk egy erkélyre és nézegetjük az eget, nem teszi csillagvizsgálóvá az erkélyt. Egy kifejezetten a kora újkorra alkalmazott meghatározás a következő:

I would propose that there are four main conditions defining an observatory in the early modern era. First of all, a long period of uninterrupted research should be detectable. Second, something like a constant working group should exist to implement the observations. Third, the instruments should be at one fixed place, with some of them possibly stationary in order to have comparable conditions of measurement. And fourth, the place of observations should be noticed by the scientific community as an important centre of astronomical activity.⁷²

⁶⁸ SERMONES, *Sermones Compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungariae*, szerk. PETROVICH Ede, TIMKOVICS Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó-Argumentum Kiadó, 1993, 165. Magyarul ZSOLDOS 2010, 310: „Van körmozgása is [ti. a Vénusznak], állandóan a Nap körül keringve...”. Hajba Mária és Zsoldos Endre fordítása.

⁶⁹ Hasonlóan vélekedett Békés Enikő is, BÉKÉS 2014, 104: „A Nap központi szerepének hangsúlyozása Galeotto művében tagadhatatlanul szembeütő jelenség, azt gondolom, mégis erős túlzás őt ezért Kopernikusz előfutárának tekinteni.”

⁷⁰ ZSOLDOS 2010, 306.

⁷¹ JANUS PANNONIUS 1972, 431–455, ford. CSORBA Győző.

⁷² „Úgy vélem, négy fő feltétele van annak, hogy valamit csillagvizsgálóként határozassunk meg a kora modern korban. Először is, kimutathatónak kell lennie egy hosszas, megszakítatlan kutatásnak. Másodszor, léteznie kell egy ott dolgozó, állandó munkacsoportnak, akik a megfigyeléseket elvégzik. Harmadszor, az eszközöknek egy meghatározott helyen kell lenniük, lehetőleg némelyik ezek közül odarögzítve, hogy ezáltal a mérések összevethető körülmények között készülhessenek. Végül negyedszer, egy csillagvizsgálóról a tudományos közösségnek tudomást kell szereznie mint a csillagászati tevékenység egy jelentős központjáról.” (Ford. Frazer-Imregh Monika.) Karsten GAULKE: „The First

A fentiek alapján a budai (esztergomi stb.) csillagvizsgáló léte gyakorlatilag kizárható. Az első pont nyilvánvalóan nem teljesül. Mint korábban említettem, Regiomontanus magyarországi tartózkodása idejéből három észlelés maradt fent. Mivel Schöner Regiomontanus kézírataiból csak válogatott, így ennél valószínűleg több megfigyelés volt, de az valószínűtlen, hogy lényegesen több lett volna.⁷³ Így nyilvánvalóan nem beszélhetünk „long period of uninterrupted research”-ról. A második pont elvileg teljesülhetett, ha feltesszük, hogy Bylica végzett megfigyeléseket, de ennek nincs nyoma. A két üstökösről (1468-ban és 1472-ben) szóló írásaiban nem megfigyeléseket publikált (ezt persze túlzás is lenne elvárni), hanem a királynak fontos személyek sorsát jósolta meg. A harmadik kritérium teljesülését nehéz eldönteni, de figyelembe véve Regiomontanus és Bernard Walther későbbi észleléseit,⁷⁴ az előbbi valószínűleg nem használt rögzített műszert Magyarországon se. A negyedik pont ismét nem teljesült, mivel az észlelések csak majdnem egy évszázaddal később kerültek publikálásra.

A csillagászok munkája

Bár obszervatórium nem volt, ez nem jelenti azt, hogy Mátyás csillagászaik vagy asztrológusai tétlenkedtek volna. Épp ellenkezőleg, sok munkájuk volt. A Mátyás vagy Zrednai udvarában megfordult tudósok közül hárman hagytak ránk csillagászati/asztrológiai munkákat, melyek ide köthetők. Közülük Marcin Bylica Mátyás asztrológusa volt, ez látszik az 1468-ban és 1472-ben feltűnt üstökösökről írott műveiben is: a pozíciót csak nagy vonalakban adta meg, viszont részletesen tárgyalta feltételezett hatásait Mátyásra, valamint a környező országokra és előkelőségekre.⁷⁵

.....
 European Observatory of the Sixteenth Century, as Founded by Landgrave Wilhelm IV of Hesse-Kassel: A Serious Historiographic Category or a Misleading Marketing Device?” In Giorgio STRANO, Stephen JOHNSTON, Mara MINIATI, Alison MORRISON-LOW (ed.): *European Collections of Scientific Instruments, 1550–1750*, Leiden-Boston, Brill, 2009, 88.

⁷³ John M. STEELE – F. Richard STEPHENSON: „Eclipse Observations Made by Regiomontanus and Walther.” *Journal for the History of Astronomy* 29, 1998, 332.

⁷⁴ Richard L. KREMER: „Bernard Walther’s Astronomical Observations.” *Journal for the History of Astronomy* 11, 1980, 176–178; STEELE – STEPHENSON 1998, 334: „Furthermore, there is no evidence that Regiomontanus had a purpose-built observatory, despite claims made during the nineteenth century that Walther had built him one.” („Azontúl nincs bizonyíték arra, hogy Regiomontanusnak lett volna egy erre a célra létesített csillagvizsgálója, azon 19. századi állítások ellenére, hogy Walther épített a számára egyet.” *Ford. FIM*) – és amit aztán Walther használt volna egyedül Regiomontanus halála után.

⁷⁵ Darin HAYTON: „Martin Bylica at the Court of Matthias Corvinus: Astrology and Politics in Renaissance Hungary.” *Centaurus* 49, 2007, 185–198; ORBÁN Áron: „Astrology at the Court of Matthias Corvinus.” *Terminus* 17, 2015, 113–146. Kiváló összefoglalás VESZPRÉMY Márton, *Asztrológia Kelet-Közép Európában a 15–16. században. Kézírt és nyomtatott források. Asztrológia Mátyás király udvarában*. Doktori disszertáció, Budapest, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2021.

Regiomontanus korának legjelentősebb matematikusa és csillagásza volt, így az ő itthoni szerepét szokás túlértékelni – pedig erre nincs semmi szükség, a ténylegesen itt végzett munkája önmagában is igen jelentős volt. Az ilyen megjegyzéseknek – „Valószínűleg Magyarországon állította össze Regiomontanus szélesebb körök számára készült naptárát, a mai kalendáriumok előfutárát. (Az 1472. évre szóló alighanem Hess András budai nyomdájában látott napvilágot.)”⁷⁶ – semmi értelme, mert pillanatok alatt kimutatható tarthatatlanságuk. Egrészt Regiomontanus kalendáriuma nem egy évre szól, hanem 57-re, az 1475 és 1531 közötti évekre.⁷⁷ 1472-ben nem jelent meg semmi Regiomontanustól nyomtatásban.⁷⁸ Másrészt Hess András nyomdájának első kiadványa 1473-ban látott napvilágot, nem 1472-ben, és Hess két ismert nyomtatványa közül egyik sem kalendárium.⁷⁹ Azt is láttuk már, hogy fennmaradt észlelései közül nem túl sokat végzett Regiomontanus hazánkban. Mivel foglalkozott akkor?

Kétkötetnyi csillagászati táblázat kiszámolását fejezte be Magyarországon, és Zrednai Jánosnak, illetve Mátyás királynak dedikálta ezeket.⁸⁰ A *Tabula primi mobilis*⁸¹ a kettő közül az egyszerűbb: egy kifejezés értékeit számolta ki és tabulálta Regiomontanus.⁸² A másik munka (mely Bylica segítségével készült) a *Tabulae directionum projectionumque*,⁸³ és most a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban található.⁸⁴ Ezt a kötetet a német csillagász Zrednai Jánosnak dedikálta.⁸⁵ Itt többféle táblázatot találunk, többféle feladat megoldására.⁸⁶

⁷⁶ T. TÓTH – SZABÓ 1988, 81.

⁷⁷ L. ZSOLDOS Endre: „Jankovich Miklós esete a kalendáriummal.” In Csörsz Rumen István (szerk.), *Enyészetnek örvényéből ki ragadtam. Jankovich Miklós és kora*, Budapest, reciti, 2023, 135-156.

⁷⁸ Ernst ZINNER, *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. Leipzig, Verlag Karl W. Hiersemann, 1941, 94-95.

⁷⁹ BORSA Gedeon, *Andreas Hess*, Budapest, Argumentum, 2013.

⁸⁰ Ernst ZINNER: *Leben und Wirken des Job. Müller von Königsberg genannt Regiomontanus*, Osnabrück, Otto Zeller, 1968, 145-156.

⁸¹ OSZK Kézirattár, Cod. Lat. 412. Az előszó Mátyáshoz intézett ajánlása, f.1r: „Ad serenissimvm principem ac christianissimvm Pannoniarv[m] regem Matthiam Ioa[n]nis de Regiomonte in Tabvlam primi mobilis p[re]fatio.” A kódex megtekinthető a *Bibliotheca Corvina Virtualis* honlapon: <https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codlat412-hu/> (megtekintve 2022.05.02).

⁸² A kifejezés: $a = \arcsin(\sin(A) \cdot \sin(c))$, ahol „A” egy derékszögű gömbháromszög egyik szöge, „a” a vele szemben levő oldal, „c” pedig egy másik oldal.

⁸³ Van olyan állítás is, hogy ez a mű elveszett, és még a tartalmát sem ismerjük! SZÉNÁSSY Barna, *A magyarországi matematika története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 26 (9. lábjegyzet): „Négy évi itt tartózkodása idején [Regiomontanus] asztronómiát adott elő a pozsonyi egyetemen. Közben megírta ‘Ludus Pannoniensis quem alias vocare libuit tabulam directionum’ c. csillagászati munkáját. Sajnos a könyv nem maradt hátra, sőt még pontosabb tartalmát sem ismerjük.” *Ludus Pannoniensis*nek Regiomontanus nevezte el, az általa kiadni tervezett könyvek listáján, Regiomontanus, *Hęc opera fient in oppido Nuremberga Germanię ductu Ioannis de Montereio*. Nürnberg, Regiomontanus, 1473-1474k.

⁸⁴ Jelzete Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°. Megtekinthető a *Bibliotheca Corvina Virtualis* honlapon: https://corvina.hu/hu/corvina/virtualis-corvinak/codguelf69_9aug20-hu/ (megtekintve 2022.05.02).

⁸⁵ Cod. Guelf. 69.9 Aug. 2°, f.1r: „Reverendissimo in Christo Patri ac domino domino Ioanni Archiepiscopo Strigoniensi Ioannes de Regiomonte se hvmliter commendat.”

⁸⁶ BARLAI Katalin: „Lapozgatás egy csillagászati corvinában.” *Magyar Tudomány* 169, 2008, 1075-1084.

Ahogy a fentiekben láttuk, Mátyás csillagászai dolgoztak, még ha ez nem is jelentett észleléseket. Főleg Regiomontanus munkái voltak azok, melyek a csillagászat történetében jelentős szerepet játszottak. Csillagvizsgálóknak azonban nincs nyoma a forrásokban. Ugyanígy nincs jele annak, hogy Regiomontanus és kollégái munkásságának bármilyen hatása lett volna a magyar tudományos életre, mivel az a mohácsi vész és következményei miatt nem is létezett még évszázadokon át.

Rezümé

Mátyás király és kora a későbbi tragikus események fényében megszépült, a király és környezetének tettei egyre jelentősebbeknek és nagyszerűbbnek tűntek az utókor szemében. A tudományos és ismeretterjesztő irodalom állításai szerint több csillagvizsgáló is működött ebben az időben hazánkban, a király udvarában tartózkodó humanisták pedig még Kopernikusznek is előfutárai voltak. A cikkben megmutatom, hogy ezek az állítások tévesek, és kísérletet teszek forrásuk felderítésére. A budai várról szóló korabeli beszámolók nem említenek csillagvizsgálót. Václav Vratislav 1591. évi leírása szerint két falra festett csillagász volt látható a könyvtárban, akik a mű német fordításában átalakultak csillagvizsgálóvá (Sternwarten). A magyar közvélemény e német fordítás alapján ismerte meg a cseh utazó írását, így már eleve csillagvizsgálóról értesült. Ezt alátámasztja az a tény is, hogy a német fordítások előtti magyar beszámolók nem emlegetnek budai csillagdát. A Mátyás udvarában megforduló humanistáknak tulajdonított prekopernikánus eszmék forrása feltehetően a Nap kiemelt szerepének hangsúlyozása. A Napot azonban nem a világ közepének tekintették, hanem a hét bolygó közül a negyediknek, azaz a középsőnek. Mindezen tévedések végső okai Mátyás korának idealizálása, vágyakozás egy dicső múlt után, és egyes fogalmak, például hogy mi egy csillagvizsgáló, túlzottan nagyvonalú kezelése.

Kulcsszavak: I. Mátyás, csillagászat-történet, obszervatóriumok, Regiomontanus, humanizmus

Abstract

Legends of King Matthias: How the Wall Paintings of Astronomers Became Observatories

In the light of later tragic events, the age of King Matthias I seemed brighter, the deeds of his courtiers looked more significant in the eyes of subsequent generations. According to scholarship and popular literature, there were several working astronomical observatories in the country at that time, and humanists in the court of Matthias have been presented as pre-Copernican thinkers. In this paper, I will attempt to show the error of such beliefs and to find their sources. Contemporary travellers did not mention any observatories in the Castle of Buda. According to the 1591 description by Václav Vratislav, however, two painted astronomers were visible on the wall of the library; these were later changed into observatories (Sternwarten) in the

German translation. The Hungarian public became acquainted with the writing of the Czech traveller through this German translation, so they read about observatories rather than astronomers. This is supported by the fact that the Hungarian sources written before the German translation did not mention any astronomical institutions.

The possible cause of the supposed pre-Copernicanism of the humanists in the court of Matthias is possibly the very important role of the Sun in the writings of some of them. The Sun, however, was not the centre of the Universe but the centre of the planets, i.e. the fourth among the seven.

The cause of all these misunderstandings and errors was the idealization of the age of Matthias, the yearning for a glorious past, and the sloppy use of such concepts as an astronomical observatory.

Keywords: King Matthias I, history of astronomy, observatories, Regiomontanus, humanists

KÁRPÁTI GÁBOR CSABA

Az asztrológiai világról

Asztrológiával foglalkozni napjainkban ismét népszerűnek számít. A modern megközelítés – mely a legtöbbször öntudatlanul is az általánosan elfogadott ateista-materialista világról épít – elsősorban pszichológiai, karakterológiai megfontolásból („milyen (nap)jegyen születél?”) vizsgálja az égi állásokat, és egyfajta ősi (épp ezért hitelesnek vélt) önismereti – de *selfhelp* értelemben vett önismereti – eszköznek tekinti az asztrológiát. Azonban kevesen teszik föl maguknak a kérdést, hogy a mai tudományos, napközpontú, galaxis központú, nagy-bumm központú világról – melyet szinte mindenki magától értetődőnek tart – vajon hogy egyeztethető össze az asztrológia geocentrikus, mi több, topocentrikus világról. Ha őszintén megvizsgáljuk a kérdést, be kell, hogy ismerjük: sehogy.

Ahhoz, hogy az asztrológiát illetően – véleményem szerint – helyes következtetésekre jussunk, legelőször és mindenekelőtt vissza kell térnünk a régiek által használt több évezredek világról, mely a korabeli gondolkodás megmásíthatatlan alapját és viszonyítási pontját képezte ugyanúgy, ahogy manapság ezt az ősróbbanás „meta-univerzuma” teszi. Ellenérvként fölmerülhet, hogy a modern tudományos világról igazságát és jogosságát a technika „vívmányai” és eredményei (látszólag) igazolják, ám mindez csak az emberiség jelenlegi szintjének horizontális kibontakozását mutatja. Tény, hogy ez a világról egy bizonyos fokig kimerítő pontossággal modellezi és írja le a durva fizikai világról, a *phüszisizs* ontológiailag legalacsonyabb régiójának működését, ám semmit sem mond a „felsőbb” részéről: a lélek, a szellem (értelem) és a metafizika birodalmáról – Istenről nem is beszélve, „aki” a „felvilágosodásnak” nevezett elsötétülés óta, mint tudjuk, „meghalt”. A tradicionális létszemlélet mint principiális alap fog tehát elvezetni bennünket az asztrológiai tradícióhoz – ennél a pontnál azonban muszáj tennünk egy kis kitérőt.

„Modern tradicionális asztrológia”

Napjainkban – és nem csak Magyarországon – számos asztrológia irányzat létezik: pszichológiai asztrológia, humanisztikus asztrológia, uránuszi asztrológia... hogy csak néhányat említsünk a tucatnyiból. Ezek egyike a „tradicionális asztrológia” is, amit helyesebb lenne „modern tradicionális asztrológiának” hívni, ha ez nem lenne önellentmondás. Így a régi korok évezredek óta művelt, a mitikus Hermészről eredeztető asztrológiáját, mely a hellenisztikus kor és a középkor elméletére és gya-

korlatára épít, a fentiek miatt általában „klasszikus asztrológiának” szokták hívni, de valójában ezt kellene tradicionális asztrológiának nevezni.¹

A nominális tradicionális asztrológia a XX. század első felében jelent meg hazánkban, és olyan úttörő személyekhez kötődik, mint Györffy László, Baktay Ervin vagy Dubravszky László, akik a XIX–XX. század fordulójának (Brandler-Pracht, Schwickert, Glahn, Vehlou stb. névével fémjelzett) német, illetve részben angol (Alan Leo, Robson stb.) iskoláját honosították meg.² Fenti magyar asztrológusok érdemeit – melyek elsősorban a matematikai, technikai alaposságukban foglaltatnak – nem kisebbítve meg kell jegyeznünk, hogy megközelítésük teljes mértékben igazodott a modern természettudományos szemlélethez, törekvéseik pedig az újkor azon tendenciájába illeszkednek, amely az asztrológiát a modern tudományok „rangjára” akarja emelni. Ez a törekvés, akarva-akaratlanul, éppen az asztrológia gyökereitől való eltávolodáshoz vezetett.

Érdeemes megjegyezni azt is, hogy a fönt említett német, illetve angol iskola vezéregyéniségei között számos teozófus volt, így alapvetően evolucionista álláspontot képviseltek, mely bizonyára hatott asztrológiájukra is. Ilyen volt a szabadkőműves Alan Leo is, akiről kevesen tudják, hogy ő vezette be a „napjegy asztrológiát” – azaz a Nap zodiakális helyzetétől függő karakterológiát –, ami addig tökéletesen ismeretlen volt bármely asztrológiai irányzatban. Ennek okát az adta, hogy Leót jövendőmondásért bíróság elé állították, mire ő úgy védekezett, hogy valójában karakterológiát művelt, ami tulajdonképpen az asztrológia fő célja és feladata.³ Ezzel az innovációval megásta a sírját a predikciót évezredek óta folytató, valóban tradicionális asztrológiának, és utat nyitott a *new age* parttalan asztrológiai burjánzása előtt – ennek eredményét, úgy gondolom, nem kell ecsetelni, elég csak a XX. század második felének (főleg angol-amerikai) asztrológiai irodalmára rátekinteni.

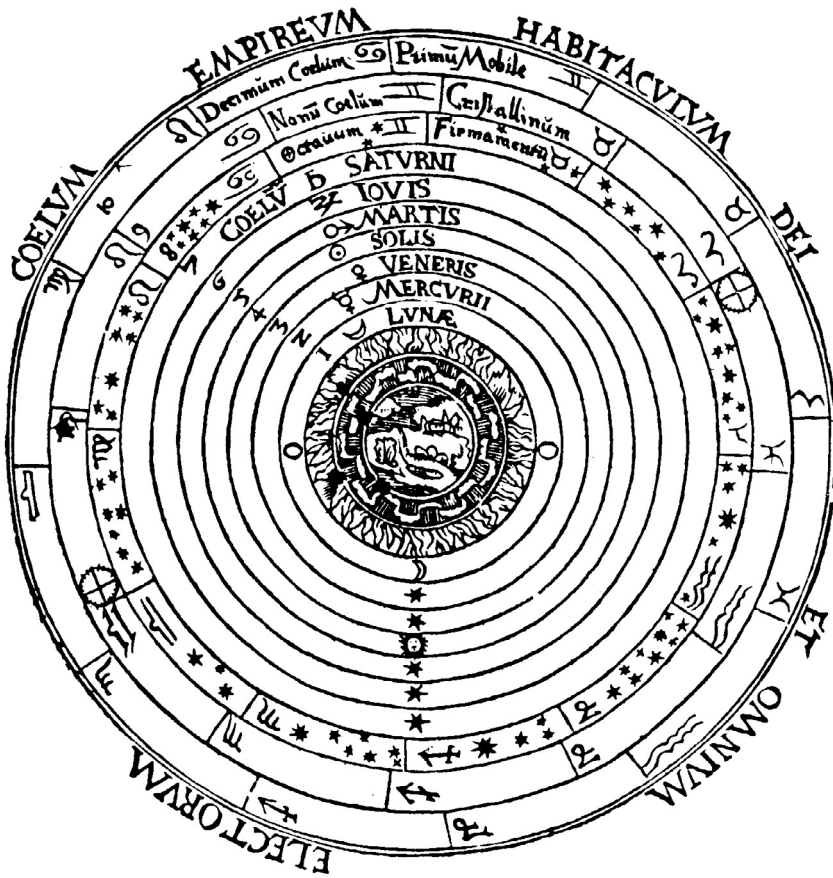
Az asztrológiai világbkép

A ptolemaiوسي geocentrikus, a teremtett világ leírására és működésére vonatkozó világbkép valódi hagyományként évezredekken át meghatározta az ember szemlélet- és gondolkodásmódját, áttételesen a mindennapjait is. A világmindenség közép-pontjában áll a mozdulatlan Föld, melyet koncentrikus gömbökként vesz körbe 7 planetáris szféra, amelyet a csillagok háromosztatú szférája követ. E „fölktt”, mintegy az egész természetet (*phüszisz*) magába foglalva helyezkedik el az empüroszi ég: „a tüzes ég, Isten és az összes kiválasztott hajléka” (*Coelum empireum habitaculum Dei et omnium electorum*).

¹ John Frawley, a kérdő-asztrológia (*horary*) keresztes lovagja nemes egyszerűséggel „valódi asztrológiának” nevezi.

² A témában ld.: VESZPRÉMY Márton: „Baktay asztrológiájáról – újra” in *Orpheus Noster*, 2018/2, 18–41.

³ Vö. skyscript.co.uk/horary_prediction.html.

A geocentrikus világ ábrája

Ezt a modellt alapul véve rögtön érthetőbbé válik az a kozmogónia, amit Platón a *Timaios*-ban ír le.⁴ Eszerint az egész kozmoszt az isteni intelligencia hozta létre a Démiurgosz gondviselése (*pronoia*) révén, aki az ideák hasonlatosságára megformálta a világot. A Démiurgosz először megalkotta a világlelket az oszthatatlan, tiszta lét (*úszia*) és az osztható (anyagi) lét keverékéből, majd ezt az egészet a megfelelő matematikai arányok szerinti intervallumokra osztva létrehozott egy új keveréket, amelyből két kört formált.⁵ A külső kört az óramutató járásával megegyező („az Azonos mozgása”), a belső kört pedig azzal ellentétes irányú forgó mozgással („a Más mozgása”⁶) látta el, miközben a belső kört további hét körre osztotta. Így jött létre

⁴ Platón: *Timaios*, 32b–34a és 34c–37a. in *Platón összes művei* III. Budapest, Európa, 1984, 307–409.

⁵ A két kör asztrológiai kulcsban az égi egyenlítő és az ekliptika.

⁶ Az „Azonos” és a „Más” elnevezés arra utal, hogy minden létező részesül az Istennel való azonosság princípiumából – ettől lesz önazonos – és a változás, a mássá válás, ebből fakadóan a fölbomlás

a csillagok szférája és a hét planetáris szféra: Hold – Nap – Vénusz – Merkúr – Mars – Jupiter – Szaturnusz⁷ sorrendben. Ebbe a világlélekbe helyezte el a „világ testét” a négy őselem: a tűz, a levegő, a víz és a föld tökéletes arányú keverékéből, és ezt az érzékelhető (szenzibilis) világot is a legtökéletesebb formára, gömb alakúra gyúrta.

Arisztotelész „éterikus héjaknak” nevezte a planetáris szférákat, melyeknek anyaga az ötödik őselem, a változatlan és elpusztíthatatlan éter (*aithér*).⁸ Így ezek az éterikus szférák – a körmozgást leszámítva – változatlanok és tökéletesek, tehát isteni természettel rendelkeznek, mozgásukat pedig az őket uraló planetáris isteneknek köszönhetik. A szférák mozgása a kozmosz isteni rendje miatt összhangban van, amelynek forrása az első „Mozdulatlan Mozgató”, azaz Isten.⁹ A csillagok szférája forog a leggyorsabban, mivel ez áll a legközelebb Isten hatásához, lefelé haladva azonban a bolygószférák mozgása egyre lassul, míg legalul a Föld mozdulatlan.¹⁰ Ebben a Hold alatti szférában már a folyamatos változás: a keletkezés és a pusztulás uralkodik – ezért is tartotta a közép-platonikus Plutarkhosz „a halál és a halottak lakhelyének”, a Hold szféráját pedig az élet és a halál határának.

A legkülső bolygószférát, a Szaturnusz szféráját a háromosztatú csillagszféra követi: elsőként a változó nagyságú és folyamatosan mozgó¹¹ csillagképek szférája határolja, ami még a formai megnyilvánulás világához tartozik. „Fölötte” helyezkedik el az anyagi és a szellemi világ átmenetét képező kristályos ég (*Crystallinum firmamentum*), a térben állandó nagyságú (30°-os) csillagjelek szférája, azaz a sziderikus zodiákus, amit a térben és időben változatlan, tehát örök csillagjegyek formánélküli szférája, a tropikus zodiákus zár le. Ez a legfelső rész az „első mozgató”, és térbeli és időbeli változatlansága okán ez áll legközelebb az örökléthez és a tökéletességhez. (Amikor tehát asztrológusok arról vitatkoznak, hogy melyik zodiákus a „hitelesebb”, érdemes belegondolni, hogy a tropikus zodiákus ontológiailag magasabb szinten áll, mint a sziderikus, ami közelebb lévén a Földhöz, már némileg torzult, bár még az ideák világához, azaz a világ értelméhez tartozik. A csillagképek szférája már tisztán formai – így természetéből adódóan torzult –, és a világlélek

.....
elvéből is. Vö. *Corpus Hermeticum* IV. 11. in *Hermész Triszmegisztosz bölcsessége* (ford. Hamvas Endre). Budapest, Szenczár, 2020, 66.

⁷ Ezek a ma használatos elnevezések, a régiek természetesen a Szeléné/Luna, Héliosz/Sol, Aphrodité/Venus, Hermész/Mercurius, Arész/Mars, Zeusz/Iuppiter és Kronosz/Saturnus elnevezést használták.

⁸ Vö. Pszeudo-Arisztotelész: *A világrenel*, 392 a. (ford.: Bugár M. István). Budapest, Akadémiai, 2009. Az éter változatlan, mivel keveretlen és isteni.

⁹ Arisztotelész: *Metafizika*, 1074 a. (ford. Halasy Nagy József). Budapest, Tankönyvkiadó, 1962, 278.

¹⁰ A bolygók szekunder (zodiakális) mozgása (az „ellentétes mozgás”, *Corpus Hermeticum* II. 6.) természetesen a Földhöz közeledve egyre nagyobb, ami viszont a csillagszféra leggyorsabb, primer irányú elsődleges mozgásához (az „Azonos” mozgása – Platón) képest egyre kisebb. Minél sűrűbb az anyag, és ontológiailag minél távolabb van az Eredettől, annál nagyobb az isteni akarattal szembeni inerciája, más szóval lázadása.

¹¹ Az állócsillagok – ahogy a sziderikus zodiákus is – 72 évente egy fokot mozognak zodiakális irányban a mozdulatlan tropikus zodiákushoz képest. Ez a világlélek előző oldali ábráján is szépen látható.

részét képezi, ezért főleg ómenológiai megfontolásokra alkalmazták, ami a mezopotámiai agyagtáblákon jól nyomon követhető.)

A világ működése

A világ teremtése – erősen leegyszerűsítve és képletessé téve az ismertetett modell alapján – „fönről lefelé” történik. Isten (maga az Abszolútum) az ősállapotban létezik (a „tisztá lét” értelmében), és rajta kívül nincsen semmi – ez utóbbi állapot paradoxnak tűnő módon a későbbiekben sem fog változni –, majd úgy dönt, hogy saját képére és hasonlatosságára megteremti a világot: „értelmet oltva a lélekbe s lelket a testbe”.¹² Pontosabban fogalmazva: meg akarja teremteni a világot, és meg is teszi. A benne kezdetektől fogva meglévő, rendezetlen, kaotikus, megnyilvánulatlan ősanyagból (*prima materia*) rendezett világot, kozmoszt teremt, amelyet – hermetikus képpel élve – „körülvesz”.¹³ Így „joggal nevezik Isten templomának a világmindenséget”.¹⁴

Platón úgy írja le a folyamatot, hogy létrejön az örök és változatlan kozmosz, ahol még nem létezik az idő, és ez a kozmosz tele van változatlan ösképekkel, ideákkal (*eidosz*). Ez az intelligibilis kozmosz a tiszta lét világa, amely természetesen mentes mindenféle anyagiságtól, mulandóságtól, és csak intellektuális intuícióval (*noészisz*) közelíthető meg. Az ideák a legbelsőbb lényeket (*úszia, essentia, esse*) jelentik, amelyek a létezőket azzá teszik, amik valójában.¹⁵ Ebben a világban már létezik egy szellemi Nap¹⁶ – az egyiptomiak Atummal, az öskáoszából kiemelkedő, elsődleges teremtő istennel, a lenyugvó Nap istenével azonosították –, aki (érzékszervvel) láthatatlan fényével az isteni akarat közvetítője az intelligibilis kozmosz (melynek „legalsóbb szférája” a sziderikus zodiákus) és az éterikus kozmosz között.

Itt külön ki kell térnünk a fényre mint az asztrológia központi fogalmára.¹⁷ A fény – a fogalom legátfogóbb értelmében – Istentől mint Eredettől kiindulva,¹⁸ a hierarchikus létszinteket összekötve átjárja az egész kozmoszt. Az isteni akarat elsődleges forrása az intelligibilis kozmoszban (a világ értelmében) a spirituális Nap (a „Világ Szíve”¹⁹), aki közvetlen összeköttetésben áll a bolygószférák közepén elhelyezkedő Nappal (aki a spirituális Nap szimbóluma), így valósítva meg a kapcsolatot

¹² Platón: *Timaios*, 29e–30c.

¹³ *Corpus Hermeticum* XVI. 3.

¹⁴ Macrobius: *Kommentár Scipio álmához*, I. 14. 2.

¹⁵ Egy profán példával élve: a delfin láthatatlan ideája, lényegisége, esszenciája teszi a megtestesült, érzékelhető delfint delfinné.

¹⁶ Vö.: *Corpus Hermeticum* XVI. 17. Guénon a spirituális Napot a világ centrumával, az ég szívével azonosítja. Ld. „A sugárzó szív és a lángoló szív” in *A szent tudomány szimbólumai*. Budapest, Szentzár, 2023, 409–414.

¹⁷ Nem véletlen, hogy az indiai asztrológia elnevezése: *dzsjóti*, melynek jelentése: 'a fény tudománya'.

¹⁸ Vö.: „És Isten szólt: »Legyen világosság!«” (*Teremtés könyve* 1:3)

¹⁹ Vö.: Guénon: „Szív és agy” in *A szent tudomány szimbólumai*, 415–425.

a világ értelme és a világ lelke (az éterikus kozmosz) között. A Napból érkező fizikai fény pedig az éter (a kvintesszencia) hordozója, azaz az isteni akarat közvetítője a szublunáris szférában (a világ testében), emellett az isteni Intellektus szimbóluma is, melyből az isteni akaratra lehet következtetni²⁰ – többek között ezért is volt alapvető fontosságú a láthatóság a régi asztrológiában, aminek semmi köze bármiféle fizikai erőhatáshoz, gravitációs hullámokhoz, elektromágneses sugárzáshoz stb.

Visszatérve a világ teremtéséhez, Isten az éterikus kozmoszban kialakított hét szférába a világ 7 urát (*koszmokratór*), a hét planetáris istent²¹ – Kronosz, Zeusz, Arész, Hélios, Aphrodité, Hermész és Szeléné – helyezi az itt ismertetett káldeus sorrendben, akik az isteni akarat végrehajtói, égi ágensei lesznek.

Ennél a pontnál érdemes kitérni egy az asztrológiában folyamatosan jelen lévő dilemmára, miszerint a planéták hatnak-e vagy csak szimbólumok az égen, mindenféle hatás nélkül. Az eddigiekben áttekintett világgép alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a metafizikai szintről érkező isteni akarat megjelenik az éterikus kozmoszban, amelyet a planetáris istenek mint Isten ágensei közvetítenek a szublunáris szférába az értelmet, rendezőelvet képviselő éter segítségével. Az istenektől érkező hatás a legalsóbb szférán, a Hold szféráján keresztül éri el a Földre, és ott eseményeket vált ki. Az égen látható planéták az istenek lakhelyei, melyek mozgásukkal, egymáshoz viszonyított elhelyezkedésükkel az isteni hatásokat, a planetáris istenek cselekedeteit szimbolizálják. Összefoglalva: maguk a fizikai égitestek nem hatnak a szó materiális (se finomanyag!), fizikai erőhatás értelmében, ám belőlük lehet következtetni az őket uraló planetáris istenek *hatására*. Egy hasonlattal élve: ha az isteni akarat maga a tiszta fény, akkor a 6+1 planetáris isten olyan, mint egy-egy színszűrő, melyek a saját esszenciális természetüknek megfelelően alakítják ezt a fényt.²² A szűrők kölcsönhatásából adódó fényjelenség határozza meg az idő minőségét, ezáltal az események alakulását a Földön.

Az idő genezise

A görögök az idő természetét két istennel: Kairosszal és Khronosszal jellemezték. Khronosz (nem keverendő Kronosszal, Zeusz apjával!), a kígyótestű, háromfejű ősi isten képviseli a megnyilvánuló, mennyiségi, mérhető és lineárisnak tűnő időt, ahol a három fej a múlt, a jelenre és a jövőre utal. Platón szerint Khronosz, az idő: „az örökkévalóság mozgó, szám szerint tovahaladó örök képmása”, ami az „éggel

²⁰ Lényegét tekintve a fenti elv a sztoikusoknál a világot átható *pneumában* jelentkezik, míg a középkorban ugyanezt a *spiritusszal* magyarázták.

²¹ Platón a *Törvények*ben kifejti, hogy a látható planéták mozgásának okai az őket irányító lelkek – azaz az istenek (*Törvények*, 899b).

²² A „+1.” planetáris isten a középen elhelyezkedő Nap, a fehér fény forrása (az Eredet szimbóluma), amelyből színbontással létrejön a szivárvány 6 színe. René Guénon: „A hét sugár és a szivárvány” in *A szent tudomány szimbólumai*, 346–349.

együtt jött létre”.²³ A kulcs itt a (kör)mozgásban van, ugyanis Isten már a megnyilvánult világ teremtésének kezdetén létrehozta a világlélek egyenletes, örök körforgását: az „Azonos” mozgását, mellé pedig megalkotta a „Más” mozgásait is. Így, az ég szféráinak egyenletes körforgásával – azaz a tökéletes mozgással – alkotta meg a khronoszi időt, „mely az örökkévalóságot utánozza”, amit azáltal tett érzékelhetővé és mérhetővé, hogy bolygókat helyezett a Más egyes szféráira, az egyiken pedig fényt gyűjtött, „amelyet Napnak nevezünk”. Ezzel megalkotta a napok (Nap), a hónapok (Hold), az évszakok és az év (Nap) ciklikus változását.²⁴ Így nemcsak a térben alakított ki rendet (*koszmosz*), hanem a (*khronosz*) időben is: a ciklikus ritmus ugyanis nem más, mint az időben megnyilvánuló rend.

Khronosszal szemben Kairosz a minőségi idő, avagy az idő minősége, ami a gyakorlatban a megfelelő pillanatban kapható el. Kairoszt egy olyan futó ifúnak ábrázolják, akinek a tarkója kopasz, elől viszont a haja a szemébe lóg. Ez annak a szimbóluma, hogy aki még Kairosz előtt áll, az üstökön tudja ragadni a megfelelő időpontot, ám aki mellett már elfutott, az képtelen hátulról (és utólag) megragadni a múlt pillanatot.

A hermetikus alapelv szerint a Föld egy adott időpillanatának minősége az ég aktuális állapotának minőségét hordozza magában. Eszerint azok az események képesek elkezdődni/megszületni, fennmaradni vagy megszűnni, amelyek minősége harmóniában van az adott pillanat minőségével. Képletesen szólva az időkapu csak bizonyos jellegű események létrejöttére, fennállására, befejezésére alkalmas, másokéra pedig nem. Az asztrológiában ez az elv az időpont kiválasztásban (*katarkhé*) játszik főszerepet, ahol valaminek az elkezdéséhez az adott dolog/esemény minőségének legmegfelelőbb időpontot – azaz a hasonló időminőséget – kell megtalálni.

Kairosz a halhatatlan isteni világhoz, Khronosz a halandó földihez tartozik, így Kairosz Khronosz fölött áll. Kairoszt azonban nem lehet úgy mérni (kronologikusan), mint Khronoszt. Erre való az asztrológia közvetett módszere, ami az időt generáló khronoszi bolygómozgásokból következtet a kairoszi időre, az idő minőségére.

Ha egy körként ábrázoljuk az időt, akkor a jelen egy kiterjedés nélküli pont, egy szingularitás: a kör középpontja, ami valójában nem létezik a kronologikus síkon, csak az örökkévaló jelenben. Amikor ez az örökkévaló jelen kapcsolatba lép a megnyilvánult világgal, akkor Khronoszon keresztül jelenik meg, ami igazából egy időintervallum. Ez azonban már elegendő ahhoz, hogy ebből az aktuális bolygóállások segítségével következtetni lehessen az idő minőségére.

Az asztrológia tehát összekötő kapocs Kairosz: az idő minősége, esszenciája, lényege és Khronosz: az idő mennyisége, szubsztanciája, az időminőség hordozója között. Az asztrológiai előrejelzéssel (*praedictio*, „jóslás”) az ember a halhatatlanság

²³ *Timaiosz*, 37d.

²⁴ „A többi bolygó periódusát azonban az emberek, kivéve egynéhányat a sok közül, nem vették észre” (*Timaiosz*, 39d), mint például a két külső bolygó, a Jupiter és a Szaturnusz kb. 20 évente ismétlődő együttállásait („nagy együttállások”), melyek a világban bekövetkező, nagyobb horderejű dolgokat jelzik.

egy részét birtokolhatja, ugyanis kapcsolatba kerülhet Kairosszal. Vettius Valens szerint az előrejelzés kulcsa pedig egy *daimón*, aki éppen az előrelátás (*pronoia*) adománya révén köti össze az ember világát az istenek világával.²⁵

*

Jelen tanulmányban bemutatott, a hermetikus-püthagoreus-platóni hagyományon alapuló tradicionális (nyugati asztrológiai) világkép jelenti a kiindulópontot, a fundamentumot, melyre alapozva a jelenkori irányzatok közül a klasszikus asztrológia a saját gyakorlatát építeni, az egyes technikákat alkalmazni törekszik. Ez indokolja többek között, hogy miért csak 7 planétát és 7 aspektust vesz figyelembe, hogy miért nem tabutéma a halál, hogy hogyan segít a személyes *daimón* („órangyal”) felülkerekedni a Sors béklyóin stb.

Végezetül fel kell tennünk a megkerülhetetlen kérdést: mi a (valódi) célja az asztrológiának? A mai gyakorlattal szemben nem a karakterológia, az öncélú jellemábrázolás, és nem is a pszichológiai fájdalomcsillapítás, hanem a valódi „ismerd meg Önmagad” (*gnóti szeauton*): az isteni *Átma* minél teljesebb birtokba vétele, azaz hermetikus-platonikus megfogalmazásban: az Értelme (*Núsz*) segítségével a szférákon keresztül fokról-fokra történő fölemelkedés, a megistenülés (*theószisz*).²⁶

Bibliográfia

- Arisztotelész: *Metafizika* (ford. Halasy Nagy József). Budapest, Tankönyvkiadó, 1962.
- Corpus Hermeticum in *Hermész Triszmegisztosz bölcsessége* (ford. Hamvas Endre). Budapest, Szenzár, 2020.
- Frawley, John: *A valódi asztrológia*. Chemix Kft., 2002.
- Greenbaum, Dorian: *The Daimon in Hellenistic Astrology*. Leiden–Boston, Brill, 2015.
- Guénon, René: *A szent tudomány szimbólumai*. Budapest, Szenzár, 2023.
- Iamblikhosz: *De mysteriis* (Iamblichus: *De mysteriis* – tr. E. C. Clarke & J. M. Dillon. Atlanta, Society of Biblical Literature, 2003.)
- Macrobius: *Kommentár Scipio álmához* (*Commentary on the Dream of Scipio* – tr. W. H. Stahl. Columbia University Press, 1952).

²⁵ Dorian Greenbaum: *The Daimon in Hellenistic Astrology*. Leiden–Boston, Brill, 2015, 36–39.

²⁶ Vö.: *Corpus Hermeticum* I. 26., X. 7–9; ill. Iamblikhosz: „a szent *theurgia* révén emelkedjünk föl a magasabb rendű s egyetemesebb és a végzetet meghaladó dolgokhoz az Istenig és a Démiurgosz, elszakadván az anyagtól, és nem használva semmi más segítséget, mint csupán a megfelelő pillanat megfigyelését.” *De mysteriis*, VIII. 4. Ford.: Imregh Monika és Vassányi Miklós in *Orpheus Noster*, 2013/4, 150.

Platón: Timaiosz in *Platón összes művei* III. Budapest, Európa, 1984.

— Törvények in *Platón összes művei* III. Budapest, Európa, 1984.

Pszedo-Arisztotelész: *A világről* (ford.: Bugár M. István). Budapest, Akadémiai, 2009.

Valens, Vettius: *Anthology (The Anthology)* – tr. R. Schmidt, Project Hindsight, 1993–1997; tr. M. T. Riley, Amor Fati Publications, 2022).

Rezümé

A klasszikus/tradicionális (nyugati) asztrológia talapzatát a XVII. századig egységes – hierarchikus és szférikus – világról határozta meg. Ez a világról, amit most nevezünk „asztrológiai világról”, a hermetikus-püthagoreus-platóni hagyományon alapult, melyre az asztrológia mint „alkalmazott hermetika”, a platóni világlélek tudománya épült. Jelen tanulmány filozófiai megközelítésből tárgyalja az asztrológiai tradíció alapelveit, amelyek elválaszthatatlanok a világ teremtésétől és működésétől, melyet Platón a Timaiosban hagyományozott ránk.

Kulcsszavak: asztrológiai tradíció, Platón, Timaiosz, hermetizmus, ontológia

Abstract

On the Astrological World View

The basis of classical/traditional (Western) astrology was defined by a unitary – hierarchical and spherical – world view until the 17th century. This world view, which we now call the „astrological world view,” was based on the Hermetic–Pythagorean–Platonic tradition on which astrology as „applied hermetics,” the science of the Platonic World Soul, was built. The present paper discusses the basic principles of the astrological tradition from a philosophical approach. These principles are inseparable from the creation and functioning of the World which Plato transmitted to us in his dialogue Timaeus.

Keywords: Astrological tradition, Platon, *Timaeus*, hermetism, ontology

FARKAS DÁNIEL

Barátságos és barátságtalan katonatisztek – az 1973-as chilei puccs és a szovjet diplomácia stratégiái Latin-Amerikában

Az 1973. szeptember 11-én bekövetkezett katonai puccs Salvador Allende chilei miniszterelnök baloldali kormánya ellen az elmúlt ötven év folyamán a Latin-Amerikáról és annak nemzetközi helyzetéről szóló tudományos és közéleti viták fókuszában áll. Ehhez a vitához kíván cikkem hozzászólni. Írásom célja, hogy az Allende elleni puccsal hatalomra került Pinochet-rendszer nemzetközi helyzetének alakulását összehasonlító perspektívában világítsam meg. Ehhez a chilei puccsot egy két évvel korábbi, bolíviai hatalomátvétellel hasonlítom össze. Az összevetés elsődleges szempontja a két rezsim viszonya a keleti blokkhoz, főként a Szovjetunióhoz. A cikkben megvizsgálom, hogy a szovjetek és a szovjet blokk részéről mennyiben születtek különböző válaszok a két puccsra, ezáltal pedig újabb elemeit ismerheti meg az olvasó Moszkva térségbeli diplomáciai stratégiáinak.

Miért szükséges ez az összehasonlító perspektíva ahhoz, hogy megértsük az Allende elleni puccs helyzetét a szovjetek dél-amerikai politikájában? Mindkét puccs része volt annak a folyamatnak, amely során Dél-Amerika déli részén, a *Cono Sur*-on jobboldali katonai rezsimek törtek előre, majd az 1970-es évek második felében meghatározták a politikai térképet. A bolíviai és a chilei rendszer egyaránt illeszkedik ebbe a historiográfiai keretbe, ennek megfelelően párhuzamosítható vizsgálatuk. Ezt a vizsgálatot Bolívia és Chile összevetésével még nem kísérelte meg korábbi tudományos munka. Michal Zourek néhány évvel ezelőtt már elemezte a Pinochet-rezsimmel és a többi környékbeli katonai diktatúrával fenntartott szovjet kapcsolatokat, azonban leginkább Argentínára és Uruguayra összpontosított.¹ Zourek cikkének megállapítását – hogy Chile kivételes „pária” helyzetben volt a jobboldali diktatúrák és a szovjetek kapcsolatrendszerében – most egy újabb perspektívából, egy másik állammal való összehasonlítással árnyalom, s részben erősítem meg.

További párhuzam az összehasonlításhoz, hogy mindkét erőszakos hatalomátvételt a helyi kommunista pártok által támogatott baloldali kormányok ellen irányult. Chile esetében a Chilei Szocialista Párt által vezetett koalícióról van szó, Bolívia esetében pedig egy klasszikus katonai kormány bukott meg, amely adott formájában az 1970. október 8-i puccs után jött létre. Bolíviát azonban már 1964. november 4-e óta katonai kormányok vezették, időnként formális választásokkal erősítve

¹ Michal ZOUREK: „Political and Economic Relations Between Czechoslovakia and the Military Regimes of the Southern Cone in the 1970s and 1980s” *Central European Journal of International and Security Studies* 2013/3 118–141. A tanulmány a KRE BTK *Magyarország és Latin Amerika. Kapcsolat és recepció a XIX–XX. században* (téma szám: 20729B800) című pályázatának keretében készült.

legitimitásukat.² Az 1970 októberében hatalomra került Juan José Torres esetében még ilyen formális választás sem volt, a kormány kifejezetten a néptömegek, pártok külső, *de facto* támogatására, illetve a hadsereg hűségére támaszkodhatott csak. Volt kísérlet a baloldali pártok által létrehozott *Comando Político* baloldali párt-front bevonására a kormányba, de a tárgyalások végül kudarcba fulladtak.³ Egyértelmű bürokratikus elválasztás történt tehát a kommunista párt és szövetségesei, valamint a kormány között. A párt azonban – a bolíviai realitásokat figyelembe véve – még mindig Torres kormányát tartotta a legjobb lehetőségnek a politikai erők közül.⁴ A kormány erősen Amerika-ellenes volt, részben ideológiai okokból, részben felbátorodva a szomszédos perui Velasco-kormány nacionalista intézkedéseinek sikerein. A baloldal, benne a kommunista párttal, bukásáig támogatta Torrest, és a puccs alatt részt vett a fellázadt csoportok elleni fegyveres harcban. Torres bukását éppen az okozta, hogy a szakszervezetek és a baloldali pártok által mozgósított tömeg felfegyverzésétől végül visszariadt, s azok önhatalmúlag csak óriási késéssel tudtak felszereléshez jutni a La Paz-i utcai harcok folyamán.⁵

Allende esetében a demokratikusan megválasztott kormánykoalícióban belül működtek a kommunisták. A chilei politikai váltógazdaság sokkal kevésbé volt viharos. Emlékeztet, hogy Allende sikerét mint a parlamentáris úton elérhető baloldali hatalomátvétel példáját ünnepelte a globális baloldali közösség 1970 őszén. A PCCh (*Partido Comunista Chilena*, Chilei Kommunista Párt) egyenesen Allende mérsékelt politikájának egyik legjobb szövetségésévé vált, ahogy 1971 folyamán más baloldali csoportok egyre inkább radikalizálódtak.⁶ A szovjetbarát chilei kommunisták tehát támogatták, akár a többi baloldali csoporttal szemben is Allende kormányát.

Mindkét esetben a helyi kommunista párt által politikailag támogatott rezsimnek buktak meg, hátráltatva bizonyos mértékig Moszkva befolyását a nyugati féltekén. Az e rendszerek bukása után hatalomra került jobboldali csoportok mindkét esetben erősen felléptek a baloldal ellen, beleértve a Moszkva-barát kommunista pártot is. A puccsot követő első napokban mindkettő számos áldozatot követelő tisztogatást vitt végbe az ellenzéki csoportok és civil tüntetők között.⁷ Banzer 1974 után betiltotta a politikai pártokat, ahogy Pinochet is 1977-től. A kommunista párt mindkét esetben a puccs első napjától kezdve üldöztetésnek volt kitéve. A chilei kommunista párt teljesen a „föld alá” kényszerült, és a bolíviai párttal is csak 1973-tól vették fel

² A bolíviai katonai kormányok 1964 és 1971 közötti történetéhez ld. James DUNKERLEY: *Rebellion in the Veins: Political Struggle in Bolivia, 1952-82*, London, Verso, 1984, 120–200.

³ vö. DUNKERLEY: i.m. 177–178, Guillermo LORA: *The History of the Bolivian Labour Movement 1848-1971*, London-New York-Melbourne, Cambridge University Press, 1977, 363.

⁴ HU MNL OL XIX-J-1-j 1971 29. doboz Bolíviai iratok 00632/2 sz. irat.

⁵ LORA i.m. 369.

⁶ Tanya HARMER: *Allende's Chile and the Interamerican Cold War*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2011, 178.

⁷ LORA: i.m. 372, HARMER: i.m. 248–249.

újra a rendszeres kapcsolatot, állították helyre a nyilvánosabb kommunikációs csatornákat szocialista diplomaták.⁸

A szovjet válasz mégis különböző volt a két hatalomátvétel után. Pinochettel a szovjetek tíz nappal a puccs után megszakították a kapcsolatokat, amelyet a legtöbb szocialista ország követett.⁹ A szovjet blokk sajtójában jelentős teret adtak a Chilével kapcsolatos szolidaritási kampányoknak. Banzer esetében fenntartották a diplomáciai kapcsolatokat, miközben a szocialista nyilvánosságban negatívan kommunikáltak a rezsimről. Erre ráadásul a másik irányból is volt hajlandóság: a legagresszívabb lépés, amelyet a Banzer-rezsimek a szovjetekkel szemben tett, az a nagy létszámú szovjet misszió egy részének kiutasítása volt. A magyar ügyvivő Peják Zsiva 1971 augusztusában még aggódva üzent Budapestre, visszahívását kérve, mivel közismert volt a kommunista párttal való együttműködése.¹⁰ Visszahívása meg is történt, azonban váltására Bernáth Miklóst küldték az ügyvivői pozícióba Magyarországról, így folyamatossá tették a kapcsolatokat.¹¹

A különbségnek számos oka van, melyek közül háromra szeretnék kitérni. Először is rá kívánok világítani, hogy a két megbukott baloldali rezsimek nemzetközi profilja mennyiben különbözött, a a szovjetek presztízsből miért követelték a Pinochettel való kapcsolat megszakítását, Banzer esetében pedig miért nem. Másodsor is rá kell mutatni a két kommunista párttal fennálló eltérő jellegű szovjet kapcsolatra, amely meghatározta, hol milyen mértékben léptek fel a szovjetek, miért különbözött a két párt presztízse Moszkva szemében. Végül a két ország jobboldali csoportjainak a szovjet blokkhoz való eltérő ideológiai hozzáállását kívánom megvilágítani. Miközben mind a két esetben USA-barát, jobboldali csoportról volt szó, Bolíviában geopolitikai elkötelezettségét tekintve kevésbé különbözött a két oldal.

Ezen tényezők bemutatásával pedig arra kívánok rávilágítani, hogy a Pinochet-rezsimek rossz viszonya a szovjet blokkal kivétel volt, nem pedig szabály a dél-amerikai jobboldalnak nevezhető, tekintélyuralmi rendszerek között.

Ami a két rezsimek nemzetközi profilját illeti, a *détente* alatti szovjet hozzáállást befolyásolta az Allende-rezsimek mérsékeltebb, és nemzetközileg jóval aktívabb hoz-

⁸ HU MNL OL XIX-J-1-j 1973 31. doboz, Bolívia 004537 sz. irat. A pártkapcsolatok fellendülése Varga Sándor ügyvivő érkezéséhez köthető, aki 1970-ben hathatósan közreműködött Che Guevara mumifikált kezének Bolíviából Havannába juttatásában, így kapcsolatba kerülve a Bolíviai Kommunista Párttal is. Varga szerepét Juan Coronel írja le egy 2007-es interjúban, eju.tv/2012/10/juan-coronel-qui-roga-por-las-manos-del-che-me-ofrecieron-us-400-mil/ (utolsó megtekintés: 2023. 10. 24.) illetve arra egy, az MSZMP KB Külügyi Osztálya által kezelt iratban is található utalás, lásd: „Feljegyzés a bolíviai KP-nak nyújtott segítségéről” HU MNL OL M-KS-288-32-b (MSZMP KB Külügyi Osztály titkos ügykezelésű iratai) 135. doboz, „Bolívia” címszó.

⁹ A szovjet-chilei külkapcsolatokhoz: Olga UILANOVA (szerk.): *Chile en los archivos soviéticos*, Santiago de Chile, Departamento de Historia de la Universidad de Santiago de Chile, 2020; a magyar-chilei külkapcsolatok előtörténetéhez: HORVÁTH Emőke: Magyar-chilei külkapcsolatok a hidegháború korai szakaszában, 1947–1965, *Világtörténet* XLIII 2021/1, 353–372.

¹⁰ HU MNL OL XIX-J-1-j 1971 29. doboz Bolívia 001109/8 sz. irat

¹¹ Uo.

záállása. Chile aktív volt az el nem kötelezettek mozgalmában – emlékezetes, hogy éppen a szervezet egy algíri találkozásán való részvételét utasította vissza a chilei elnök, amikor szeptember elején egyre kiélezettebbé vált a belpolitikai helyzet. Az el nem kötelezett mozgalom felé Moszkva folyamatosan igyekezett gesztusokat tenni, így érthető volt az Allende-rezsim bukása utáni hivatalos felháborodás. Ami a szocialista blokkon belüli kapcsolatokat illeti, az Allende-rezsim jó viszonyt ápolt Fidel Castro Kubájával. Ez korábban nem feltétlenül lett volna előny a szovjetek szemében, hiszen a kubaiak „kalandor”-nak bélyegzett latin-amerikai külpolitikáját a szovjetek mint a *détente*-ra leselkedő veszélyt érzékelték.¹² Ekkorra azonban Moszkva és Havanna között normalizálódtak már a kapcsolatok. A szovjetek az olajszállítások csökkentésével gyakoroltak nyomást Havannára 1967 végén, a kubaiak pedig erre gyorsan enyhítettek a latin-amerikai forradalmat promotáló retorikájukon, sőt kritikamentesen álltak ki a szovjet hatalmi célok mellett a prágai tavasz eltiprásakor.¹³ A kubai és szovjet elképzelés, a latin-amerikai nemzetközi kapcsolatokhoz való hozzáállásuk 1973-ra már meglehetősen közel állt egymáshoz. A baloldali fegyveres mozgalmak kínálta előretörési kísérleteket lehetőség szerint kihasználták,¹⁴ de nem léptek fel kezdeményezően, és nem konfrontálódtak az USA-val. Éppen az Allende-rezsim támogatása kapcsán találkozott igencsak markánsan a szovjet és a kubai elképzelések rendszere. Így a Pinochet-rezsimnek a kubai képviselő elleni agresszív – fegyveres – fellépése miatt is logikus volt a kapcsolatok megszakítása.¹⁵

Ezzel szemben a bolíviai katonai rezsim nem projektált komoly nemzetközi képet. Torres kormánya határozatlan és kaotikus volt, a szovjetek szemében pedig rontott megítélésén, hogy számos erős trockista befolyás alatt lévő baloldali szakszervezet támogatta a kormányt. Torresnek, mint az összes bolíviai rezsimnek, a kubaiakkal sem volt felhőtlen a viszonya. Miközben egy bolíviai baloldali rezsim, az Ovando-kormány (Torresénél még egy puccsal korábbi, de az övéhez hasonló) engedte szabadon Régis Debrayt, Che bolíviai börtönbe került francia támogatóját,¹⁶ a bolíviai közéletben, legalábbis ami az elitet illeti, mintegy közmegegyezés volt arról, hogy a ñancahuazú gerillahadjárat az ország szuverenitásába való beavatkozás. Az 1970-es teopontei gerillahadjárat csak növelte a kubaiakkal kapcsolatos gyanút, hiszen szintén Havannát sejtették a csoport mögött. Torresnak a baloldal szemében éppen azért kellett fellépnie, hogy a teopontei gerillahadjárat miatt is jobbra tolódó Ovando-rezsimet ne váltsa fel Pacheco Miranda tábornok még Amerika-barátabb kormányzata az 1970. október 7-8-án lezajlott puccs

¹² A korabeli kubai külpolitikához lásd: HORVÁTH Emőke: „Az első Havannai Nyilatkozat keletkezésének körülményei” *Orpheus Noster* XII 2020/4, 7–20, KRAJCSI Sándor Roland: „Kuba és Algéria kapcsolata a kubai internacionalizmus tükrében, 1961–1965” *Világtörténet* XLV 2023/1 99–113.

¹³ James G. BLIGHT – Philip BRENNER: *Sad and Luminous Days. Cuba's Struggle with the Superpowers after the Missile Crisis*, Lanham – Boulder – New York – Toronto, Rowman & Littlefield Publishers, 20.

¹⁴ A szovjetek gerillatámogatási kísérleteihez ld. Christopher ANDREW – Vasili MITROKHIN: *The World Was Going Our Way: The KGB and the Third World*, New York, Basic Books, 2005, 36.

¹⁵ A kubai képviselő elleni fellépéshez: HARMER i.m. 239–254.

¹⁶ DUNKERLEY: i.m. 182.

és ellenpuccs során.¹⁷ A kubaiak tevékenységét a bolíviaiak tehát vagy egyszerűen veszélyes kommunista aknamunkának, vagy pedig a jobboldalt provokáló, a szerves baloldali fejlődést meggátoló erőnek látták a bolíviaiak. Ennek megfelelően a kubai-bolíviai kapcsolatok nem léteztek Torres alatt sem, így lényegében nem volt, ami sérüljön. Torres természetesen szimpatikus volt a szovjetek számára: kiutasította az amerikai Békehadtestet és egy amerikai múhold-követő állomást, amely az Andok jó vételt biztosító csúcsain épült.¹⁸ Ezenkívül bányákat államosított, és elkezdte a szélesebb gazdasági kapcsolatok kiépítését a szovjet blokk államaival. Tehát elégségesen Amerika-ellenes és Moszkva-barát volt, de nem ágyazódott be olyan mértékig a szovjetpárti hálózatokba, mint Allende. Miközben párhuzam a tény, hogy a Torres-kormányt az Allende-kormányhoz hasonlóan támogatta a kommunista párt, a támogatás jellege egyúttal kontrasztot is jelent. A Torres-kormány tisztán katonai jellegéből az is következett, hogy a szovjetek nem tekintették ideológiailag „testvéri” rendszernek.

Összességében a két eset különbségéből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a szovjetek számára elsősorban akkor volt indokolt a kapcsolatok megszakítása, ha presztízszempontokból lényeges volt. Ez Chile esetében fennállt, Bolíviánál nem.

Nemcsak a két megbukott rezsim, hanem a két kommunista párt nemzetközi profilja is lényeges a puccsokra adott válasznál. Chile esetében a kontinens második legrégebbi kommunista pártjáról volt szó, amelynek Moszkvában jó kapcsolatai voltak. A chilei párt politikai hozzáállása és politikája az Allende-koalícióban belül is megfelelt a szovjetek igényeinek, a mérsékeltységnek. Ezzel szemben a bolíviai kommunista párt az 1967-es bolíviai Che Guevara-féle ñancahuazú-i hadjárat alatt vegyes jelzéseket küldött a szovjetek felé. Részben a kubaiak mellé állt a párt fiatalabb generációinak nyomására, majd kihátrált a vállalkozás mögül, és diszkreditálta a pártot a bolíviai belpolitikában.¹⁹ Miközben a pártot nem vetették ki a szovjet proxyk sorából, nem tartották olyan jelentőségűnek, mint a chilei pártot, és annak álláspontját. Gyakorlatilag belenyugodtak a bolíviai párt helyzetébe.

Róbel Sándor, a magyar la paz-i követség korabeli első beosztottjának személyes elmondása szerint a magyar követség konspiratív találkozót szervezett a kommunistákkal, amelyeket kifejezetten a párt kezdeményezett. Ebből következtethetünk arra, hogy a szovjet blokk diplomatái egyfelől tisztában voltak a rezsim baloldal-ellenes mivoltával, de ezt tiszteletben is tartották, s a párttal egyetértésben tartózkodtak a provokációtól. Szintén a diplomata beszámolója szerint „a kommunisták belátták, hogy szükséges fenntartanunk a kapcsolatokat, hogy segíteni tudjunk nekik”.²⁰ Ez a belátás a helyi kommunisták részéről implikálja azt, hogy maguk is elfogadták helyzetüket a bolíviai politikai rendszerben, bizonyos mértékig a rend-

¹⁷ Uo. 176–177.

¹⁸ Uo. 186.

¹⁹ Andrej SCHELCHKOV: „La historia del comunismo boliviano: el PCB: entre trastornos internos y la agenda internacional” *Revista de Historia Social y de las Mentalidades* XXI 2021/2, 45–50.

²⁰ A szerző interjúja Róbel Sándorral, 2023. május I.

szer páriájaként, amelyen a szovjet blokk diplomáciájának aktív, akár agresszív fellépése már nem igazán segíthetett volna.

A chilei kommunista párttal fenntartott jó szovjet és a bolíviai párttal meglevő kevésbé erős kapcsolatok mellett a két új katonai rezsim hozzáállása is gyökeresen különbözött. Pinochet és köre a legkevésbé sem viseltetett bizalommal a szovjetek iránt, annál is inkább, mert a szovjetbarát perui rezsim beavatkozásától tartottak a legjobban. Emlékezetes, hogy a puccs előtt néhány héttel Brazíliába utaztak chilei katonatisztek, hogy ottani titkosszolgálati információk segítségével megbizonyosodjanak arról, hogy Peru nem tervez beavatkozást egy jobboldali puccs esetén. Másfelől a chilei baloldal agresszivitása, a katonák szemében kirívó támadása a fennálló politikai-társadalmi rendszer ellen meggyőzte Pinochetet és körét arról, hogy a Washingtonnal való együttműködés a legrealisabb politikai nyomvonal. A chilei hadseregen belül a puccsot megelőzően folyamatos volt a posztok váltása. Ennek köszönhetően végül Pinochet a hadsereg főparancsnokaként indította meg puccsát,²¹ ami lehetővé tette azt is, hogy határozottabban kézben tartsa a rendszer politikai irányvonalát.

Ezzel szemben a Torrest megbuktató bolíviai rezsim heterogénabb volt politikai szempontból. Perui beavatkozástól részükről nem tartottak. Ezenkívül a bolíviai jobboldalon folyamatosan létezett az antiimperializmus hagyománya, amely már az 1952-es nemzeti forradalomnak is fontos eleme volt. A bolíviai Falange, és az 1952-es forradalmat vezető Nemzeti Forradalmi Mozgalom egyaránt szövetségese volt Banzernek. Amerika-ellenes álláspontját mindkét csoport még 1967-ben kifejtette a magyar követségnek, amely akkor éppen a szovjet blokk egyetlen képviselője volt az országban, egészen 1969-ig.²² Banzer sosem volt annyira ura a helyzetnek a puccs alatt, mint Pinochet. A kísérlet első óráiban a kormányerők fogságába esett, és csak a tőle függetlenül harcoló katonai egységek, csoportok vitték sikerre a puccsot. Ennek megfelelően Banzernek egy heterogénebb koalíciót kellett irányítania. Banzer 1971 és 1978 közötti kormányzása alatt alapvetően Amerika-barát politikát folytatott, azonban nyitott volt a szovjetekkel való együttműködésre is. A korábbi Ovando-féle, baloldali külpolitikát folytató katonai rezsim által a Szovjetunióba küldött (szintén baloldali pártállású, a bolíviai Baloldali Forradalmi Párthoz tartozó) nagykövetet, Julio Garrett Ayllont egészen 1973-ig Moszkvában hagyta, továbbra is rajta keresztül kommunikálva a blokk országaival.²³ Fontos, bár háttérszere-

²¹ HARMER: i.m. 227.

²² A Falange álláspontjához: HU MNL OL XIX-J-1-j 1967 Bolíviai iratok 004467 sz. irat. A magyar követség 1964 október 29. óta volt az egyetlen szovjetbarát országból származó diplomáciai képviselő Bolíviában, miután a kubai követség az adott év augusztus 13-án, a csehszlovák pedig október 29-én került kiutasításra. vö. Thomas C. Field Jr: *From Development to Dictatorship: Bolivia and the Alliance for Progress in the Kennedy Era*, Ithaca – London, Cornell University Press, 2013, 276; HU MNL OL XIX-J-1-j 1945-1964 Bolívia 1. doboz 14. tétel 001560/10. sz. irat, 2. doboz 47. tétel 003601. sz. irat.

²³ Banzer döntését egyelőre nem magyarázzák meg konkrét levéltári források, az Ovando által kinevezett nagykövet helyben maradása azonban tény, hivatalos életrajza alapján: historia.com.bo/biografia/julio-garrett-ayllon (Letöltve: 2023. 10. 13.)

pet játszott Mario Rolón Anaya jobboldali politikus, aki 1974-76 között a Nemzeti Felsőoktatási Tanács nevű állami szerv vezetőjeként kereskedelmi kapcsolatokat kezdeményezett a szocialista országokkal, a magyar METRIMPEX cégtől rendelve laborberendezéseket a bolíviai egyetemek számára.²⁴ A későbbi katonai rezsimek, különösen a Garcia Meza-féle 1980-81-es átmenet alatt Rolón Anaya aztán még jobb pozícióban, már külügyminiszterként valósította meg a Banzer alatt általa már promotált, sajátos „jobboldali szovjetbarátságnak” nevezhető szuverenista külkapcsolati elképzeléseket. Az ország általánosságban sem volt annyira markánsan átítatva az antikommunista propagandával. Róbel Sándor saját élményei alapján beszámolt arról is, hogy szocialista diplomata létére a vidéki prefektúrákon is pozitívan fogadták vagy ismerősökön keresztül könnyen tehetett baráti látogatást például az ipari miniszternél is.²⁵ Egy példa a konkrét külpolitikai intézkedésekre Bolívia részéről: Banzer adminisztrációja kifejezetten jelezte a magyarok felé, hogy igényt tart egy hat millió dolláros áruhitel-keretre, amelyet Medicor-műszerek és kórházi berendezések vásárlására nyitottak még 1970 májusában.²⁶ A magyarok olyannyira honorálták ezt az elhatározást, hogy még a *Prensa Latina* hírügynökségen keresztül sugárzott félhivatalos kubai tiltakozás ellenére sem vonták vissza a hitelkeretet Banzertől. A La Paz-i és a havannai magyar követség között ugyan kialakult egy sajátos, Külügyminisztériumon belüli rövid vita, mivel a havannai nagykövetség a kubai híradásokat olvasva úgy hitte, hogy valahogyan „önhatalmúlag” ajánlotta fel a La Paz-i követség a Medicor-hitelkeret fenntartását Banzernak. Bernáth Miklós ügyvivő természetesen rövid úton tisztázta a helyzetet, világossá téve, hogy a magyar állam tartja fenn az ajánlatot.²⁷ Miután világos lett, hogy a magyar hitel fenntartását nem követik súlyosabb kubai tiltakozások félhivatalos megjegyzéseken kívül, egy huszonöt és fél millió dolláros szovjet hitelkeretet is jóváhagyott Moszkva a Banzer-rezsimnek.²⁸ Ez egy kisebb példája annak a Latin-Amerika szerte ismert folyamatnak, hogy a kereskedelmi ügyletek sokkal fontosabbak volt a szovjetek számára, mint az ideológiai megközelítés. Jól összecseng ez a legújabb történeti megközelítésekkel, amelyek a szocialista blokk és a globális Dél kapcsolatait igyekeznek rendszerszerűen bemutatni. A James Mark és munkatársai által szerkesztett *Socialism Goes Global* elsősorban más világrészek esettanulmányai alapján, de általános folyamatként mutatja be ezt a tényt. A kötet szerzői szerint az 1970-es évektől az agresszívabb, ideológiai megközelítést a szovjet blokk részéről gyakran felváltja a profitorientált, a globális Déllal elsősorban gazdasági előnyök miatt kapcsolatba lépő magatartás.²⁹ A Banzer-rezsimhez fűződő kapcsolatokban ennek egy korai,

²⁴ HU MNL OL XIX-J-1-j 1980 37. doboz Bolíviai iratok 002991 sz. irat.

²⁵ A szerző interjúja Róbel Sándorral, 2023.05.01.

²⁶ HU MNL OL XIX-J-1-j 1971 29. doboz Bolíviai iratok, 008645 sz. irat.

²⁷ HU MNL OL XIX-J-1-j 1971 29. doboz, Bolíviai iratok, 003111/2 sz. irat.

²⁸ Uo.

²⁹ Lásd pl. Eric BURTON – James MARK – Steffi MARUNG: „Development” In James Mark – Paul Betts. (Szerk.): *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*, Oxford, Oxford University Press, 2022, 75–115, 108.

de eléggé eklatáns példáját láthatjuk. A Pinochet-rezsimhez való szovjet és szovjet blokkon belüli viszony ebből a szempontból is kivétel volt.

Így hát Chile esetében a szovjetek kivételes mértékben fagyasztották be a kapcsolatokat a jobboldali puccs után. Bolívia és Chile kontrasztján láthattuk, hogy a kivételesen jó pártkapcsolatok, az Allende-rezsim sokkal magasabb nemzetközi profilja, és a chilei hadsereg, a jobboldal szovjetek felé való zártsága miatt következett be a kapcsolatok extrém mértékű befagyasztása. Tanya Harmer a chilei puccsról írt monográfiájában amellet érvelt, hogy az 1970-es évek elején a hidegháborúban elkezdődött *détente* folyamata nem érte el Latin-Amerikát, ezt bizonyítja a chilei puccs és a fölötte való extrém szovjet-amerikai szembenállás.³⁰ Michal Zourek szerint Chile nem volt elég fontos a szovjetek számára, éppen ezért ült fel a chilei kommunista párt mellett feltámadó szolidaritási hullámra és hallatta az új santiagói rezsim elszigetelését követelő globális baloldali hangokat.³¹ Ezeket a véleményeket kiegészítve amellet érvelhetünk a bolíviai példa ismeretében, hogy a *détente* a kontinensen is működhetett. Egy latin-amerikai rezsim számára lehetségesek voltak jó amerikai és mérsékelt jó szovjet kapcsolatok. A *détente* „középértéke” talán egyszerűen máshol volt, nemcsak mérsékelt rezsimok, hanem akár a „Condor-művelet”-ben részt vevő politikai rendszerek is lehettek mindkét szuperhatalom által elfogadottak, diplomáciai érintkezés fenntartására továbbra is érdemesek. A szovjet külpolitika a korszakban erősen realista volt, s éppen ezért nem vállalt fel minden, ideológiai vagy pártkapcsolati szempontból támadó konfliktust. Összehasonlító elemzéssel ezen külpolitika latin-amerikai jellegzetességeinek a megértéséhez kívánok hozzájárulni.

Bibliográfia

- C. ANDREW– V. MITROKHIN: *The World Was Going Our Way: The KGB and the Third World*, New York, Basic Books, 2006.
- J. G. BLIGHT– P. BRENNER: *Sad and Luminous Days. Cuba's Struggle with the Superpowers after the Missile Crisis*, Lanham – Boulder – New York – Toronto, Rowman & Littlefield Publishers, 2007.
- J. DUNKERLEY: *Rebellion in the Veins: Political Struggle in Bolivia, 1952-82*, London, Verso, 1984.
- E. BURTON – J. MARK – S. MARUNG: „Development” In.: Mark, J. – P. Betts. (Szerk.): *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*, Oxford, Oxford University Press, 2022, 75–115.
- T. C. FIELD: *From Development to Dictatorship: Bolivia and the Alliance for Progress in the Kennedy Era*, Ithaca – London, Cornell University Press, 2013.

³⁰ HARMER: i.m. 192.

³¹ ZOUREK: i.m. 138.

- T. HARMER: *Allende's Chile and the Interamerican Cold War*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 2011.
- E. HORVÁTH: „Az első Havannai Nyilatkozat keletkezésének körülményei” *Orpheus Noster* XII 2020/4, 7–20.
- E. HORVÁTH: Magyar-chilei külkapcsolatok a hidegháború korai szakaszában, 1947–1965, *Világtörténet* XLIII 2021/1, 353–372.
- S. R. KRAJCSI: „Kuba és Algéria kapcsolata a kubai internacionalizmus tükrében, 1961–1965” *Világtörténet* XLV 2023/1 99–113
- G. LORA: *The History of the Bolivian Labour Movement 1848-1971*, London-New York-Melbourne, Cambridge University Press, 1977.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztériumi iratok (HU MNL OL XIX-J)
- A. SCHELCHKOV: „La historia del comunismo boliviano: el PCB: entre trastornos internos y la agenda internacional” *Revista de Historia Social y de las Mentalidades* XXI 2021/2, 31–60.
- O. UILANOVA (szerk.): *Chile en los archivos soviéticos*, Santiago de Chile, Departamento de Historia de la Universidad de Santiago de Chile, 2020.
- M. ZOUREK: „Political and Economic Relations Between Czechoslovakia and the Military Regimes of the Southern Cone in the 1970s and 1980s” *Central European Journal of International and Security Studies* 2013/3 118–141.

Rezümé

A cikk az 1973-as chilei és az 1971-es bolíviai katonai puccsra adott szovjet diplomáciai válaszok különbségét vizsgálja. Mindkét puccs jobboldali irányultságú, Amerika-barát volt, amely az ország szovjetbarát rezsimjét kívánta megbuktatni. Ennek ellenére Banzer ezredes 1971. augusztus 17-ei puccsa után a szovjetek nem szakították meg a kapcsolatokat Bolíviával, s ezt La Paz sem szorgalmazta, míg az 1973. szeptember 11-ei chilei puccs után a Pinochet-rendszer és a szovjet blokk országai között gyorsan megszakadtak a diplomáciai kapcsolatok. Az írás rávilágít arra, hogy a bolíviai szovjetbarát rezsim kapcsolatai lazábbak voltak a Szovjetunióval, a helyi kommunista párttal és a Latin-Amerikában fontos szocialista országnak számító Kubával is, mint az Allende-rezsim kapcsolatai. Az 1971-es puccs után batalomra kerülő jobboldali rezsim pedig Bolívia politikai hagyományainak megfelelően nem volt annyira szovjetellenes, mint Pinochet tábornok kormányzata.

Kulcsszavak: Pinochet, Banzer, szovjet blokk, détente, diplomácia

Abstract

The 1973 Chilean Coup and the Strategies of Soviet Diplomacy in Latin America

The paper examines the difference between the Soviet diplomatic response to the Bolivian military coup of 1971 and to the Chilean military coup of 1973. Both military takeovers were right-wing, American-friendly, and aimed at removing Soviet-friendly left-wing regimes. However, the Soviets did not break diplomatic relations with Bolivia after the coup of Colonel Banzer on 17 August 1971. By contrast, after the 11 September 1973 coup of General Pinochet in Chile, the Soviet Bloc shut down relations soon. The paper shows that the fallen left-wing regime of Bolivia had much looser ties with the Soviet Union, the Communist Party, and the important socialist country of Cuba, than the Allende regime of Chile. The regime coming to power after the 1971 coup were also much less anti-Soviet than the government of General Pinochet in Chile.

Keywords: Pinochet, Banzer, Soviet Bloc, Détente, Diplomacy

RECENZÍÓ

PALLÓS ÁRON

„Az ego hatalma éppen az *alter* [...] »igen«-jével éri el tetőpontját”
Byung-Chul Han: *Mi a hatalom?* Ford. Csordás Gábor.
Budapest, Typotex, 2023, 163 p.

2023 szeptemberében a Typotex jóvoltából Csordás Gábor fordításában magyar nyelven is napvilágot látott a dél-koreai születésű, németül publikáló filozófus, Byung-Chul Han (1959) *Mi a hatalom? (Was ist Macht?)* című, közel húszéves, ám egyre érvényesebb meglátásokkal szolgáló írása. Műveinek a tízes évek végétől sorra megjelenő magyar fordításaiból (mint például *A kiegészítés társadalma*, a *Pszichopolitika*, a *Csillapító társadalom* vagy *A szép megmentése*, hogy néhányat említsek) a hazai közönség is ismerte már esszéisztikus stílusáról, ismétlései ellenére is lendületes gondolatvezetéséről, frappáns, olykor azonban légből kapottnak tűnő állításairól. Fő ismervének mégis az mondható, hogy metsző kritikával illeti társadalmaink visszásságait, és eltökélten igyekszik leleplezni a korszellemet diktáló vélt vagy valós háttérszereplőket.

Han jócskán kilóg tehát a kortárs gondolkodók sorából, akik egész életművükre nem tartogatnak annyi sommás kijelentést, mint amennyit ő tesz egy-egy zsebkönyvnél alig terjedelmesebb írásában. Még ha nem meglepő módon megosztó szerzőről is van szó, mindenképp megsüvegeleendő annak leírására tett kísérletei, hogy a korunkat meghatározó szellemi erők miként manifesztálódnak az egyén társadalomba ágyazott életében, és a látszat ellenére mennyire kiszolgáltatott nekik a liberális demokrácia önmagát szabadnak érző, fogyasztóvá lett polgára. A Han fejtegetéseit elfogadó olvasó pedig azon morfondírozhat, hogyan fordíthatja javára ezeket a felismeréseket.

Az eredetileg 2005-ben megjelent *Mi a hatalom?* lapjain Han majd-, ha nem a legátfogóbb struktúrát firtatja, amelyben valaki (*ego*) önmagánál lehet a másikban (*alter*). Szinte a teljesség igényével a hatalom logikáját, szemantikáját, metafizikáját, politikáját és etikáját is behatóan, ám a tőle megszokott lényeglátással járja körül egy-egy fejezetben, miközben több negatív sztereotípiát is árnyal vele kapcsolatban. Bár gondolatmenete ezúttal is eredetibb annál, semhogy az általa idézett szerzőkre való reflexiójában merülne ki, Hegeltől Foucault-on és Luhmannon át Habermasig számos gondolkodót von be vizsgálatába, akikről rá jellemző módon elismeréssel vegyes, tömör bírálatot mond. Talán érdemes megemlíteni, hogy a nagy merítés dacára 19. századinál korábbi filozófusokat ezúttal szóba sem hoz, noha egyéb munkáiban ókoriakra is előszeretettel reagál.

Hannak már az előszóban deklarált célja, hogy olyan „mozgó hatalomfogalmat” találjon, amely képes a tárgyáról alkotott „széttartó elképzeléseket magában egye-

síteni” (7.), majd rövidesen bevezeti az *alter* és az *ego* már említett fogalompárját. Ezzel előre is bocsátja, hogy kettejük hatalmi viszonyát, illetve idomulásuk lehetőségeit fogja körüljárni, tekintettel arra, hogy a hatalom éppen „[...] akkor a legáltalmasabb, legstabilabb, amikor a szabadság érzetét kelti [...]” (64.).

Céljának tisztázása, illetve az eléréséhez felállított keretrendszer vázolása után hadd közelítsek mégis Han egyéb művein keresztül a jelen recenzióban tárgyalt-hoz! Jellemző rá tehát az önisméltés, munkásságának avatottabb ismerői bizony nem először találkozhatnak a fent idézett gondolatokkal. Egyebek közt *A kiegészítés társadalmában* is kísértetiesen hasonló kijelentést tesz, amikor azt írja, hogy az önkizsákmányolás hatékonyabb a mások általánál „[...] hisz párban jár a szabadság érzetével.”¹ (27.) Vagyis az *ego* azáltal tesz szert valódi hatalomra, hogy az *altert* a sikervágy, illetve az önmegvalósítás hamis fátyla mögött ravaszul az önkizsákmányolásra veszi rá, mintha nem is a termelés fokozására menne ki a játék. Hogy végül a szerző egy harmadik művéből, a *Pszichopolitikából* idézzek, a hatékony – mint látjuk, korunkat is meghatározó – hatalmi technika épphogy „[...] aktiválni, motiválni, optimálni akar és nem gátolni vagy elfojtani.”² (24.) Hannak ezen megállapítása tökéletesen rímel a *Mi a hatalom?* egyik, ha nem fő tézisére is, miszerint „Az *ego* hatalma éppen az *alter* [...] »igen«-jével éri el tetőpontját.” (24.)

Azzal, hogy e későbbi, eredetileg 2010-ben és ’14-ben megjelent írásaiban ráismerhetünk lájk- és sikerhajhász, *igenek*be fulladó világunkra, kisejlik a szerző hatalomról szóló fejtegetéseinek gyakorlati kontextusa is, amelybe már az elméletibb művei közé sorolható *Mi a hatalom?* is illeszkedik. E ponton meg kell említeni, hogy az teoretikusabb volta ellenére mégiscsak feszegeti a globalizáció, a digitalizáció, valamint az információ hatalomban játszott szerepének, illetve ezek összefüggéseinek 2005-re felmerült kérdéseit, nem is beszélve arról, hogy Carl Schmitt kapcsán az elmúlt évekből ismert „kivételes állapotra” szintén kitér, megvizsgálja, ki és miként diszponál afelett (103.).

A szükségesnél több *spoiler* nélkül Han nagy érdemének mondható továbbá, hogy immár magyarul is olvasható könyvében – a közvetítés fogalma révén – rávilágít a valódi hatalom és a közvetítettség hiányában fellépő erőszak lényegi különbségére.

Márpedig a hatalom mint olyan megértése, sőt mindazé, ami vele asszociatív viszonyba hozható, egyik legalapvetőbb feltétele annak, hogy valaki emberi kvalitásaihoz méltó módon reflektáljon az őt körülvevő világra mint viszonyrendszerre. Ez talán még akkor is javunkra válhat, ha az *ego* szinte teljesen bekebelezett már bennünket, *altereket*: mert ha nem is minden hatalom képes globálisan rejtőzködni, valamennyi épp azáltal tesz szert nagyfokú stabilitásra, hogy „a »mindennapi-ságba« írja bele magát.” (72.)

¹ Byung-Chul HAN: *A kiegészítés társadalmában*. (Ford. Mikódy Dóra, Simon-Szabó Ágnes) Budapest, Typotex, 2019.

² Byung-Chul HAN: *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák*. (Ford. Csordás Gábor) Budapest, Typotex, 2020.

MŰHELY

TRACI BRIMHALL

Művészetek és tudományok¹

Mi lenne, ha ezúttal nem rekviemmel kezdeném...
felhasított gránátalmával – *memento mori* – és egy háremnyi léggel.
Mi lenne, ha inkább mesélnék neked arról,

hogyan változtatja színét az alvó polip miközben álmodik,
vagy hogyan lesz a nőiség lágyabb és titkosabb
az évek csodás múlásának nyomán.

Senki sem érti, a kaméleon nyelve, hogy lehet hosszabb,
mint a teste, hogy nyúlhat túl a farkánál, a testénél is tovább,
messze az észszerű szükségesen. A Mona Lisa rejtélyére

vágytunk, aztán egy orvos a Louvre-ban sorban állva
oly soká bámulta, hogy észrevette ritkuló haját,
sárgás szemét, s így diagnosztizálta: pajzsmirigy.

Néha megéri várni. Végül is, a szerelem
házimunkák sorának egymásutánja és
extra kreditpontos gyertyafény. Egyszer

szerettem valakit, aki utálta a málnát. Ez volt
az első hibám. Mi lenne, ha ezúttal olyasvalakit szeretnék
mint te, aki nem bánja a gyümölcs puha prémjét, valaki olyat,

aki jobban tűr, és nem keveri össze
érzékenységüket jóságukkal. Mi lenne, ha ezúttal
Darwinra gondolnék, aki meglátott egy ritka orchideát

¹ Traci Brimhall PhD (1982), Kansas állam koszorús költője, a poétika és a kreatív írás professzora a Kansas State University-n. A költemény a *The New Yorker* online felületén 2023. október 16-án, nyomtatásban pedig a lap 2023. október 23-i számában jelent meg (60. p.). A vers a 2024-ben megjelenő *Love Prodigal* című kötet része. Az online felületen a költőnő előadásában is meghallgatható. "Arts & Sciences," by Traci Brimhall | *The New Yorker* (Letöltve: 2024. 03. 06.)

megnyúlt nektárkehellyel és felkiáltott:
Te jó ég, miféle rovar hatolhat ebbe? De tudta,
hogy anatómiája nem jött volna létre, ha egy moly

nem fejleszt hozzá egy szervet, egy ismeretlen
faj, elég hosszú szívókával, hogy e nász sikeres
lehesen. Senki sem hitt benne, mert senki sem

látta. A viktoriánus nők *belladonna*-cseppeket használtak,
hogy kitágítsák pupilláikat – *pupilla*, latin szó,
játékbabát jelent –, és tekintetük fekete tükörré változott,

hogy a szerelmesek láthassák magukat. Eltolsz magadtól,
hogy jobban szemügyre vehesd, ez a legmegfelelőbb táv.
Folyton panaszkodsz, nem tudsz dönteni érintés

vagy szemlélés között, de itt az idő, mondd, és lehunyod a szemed.
Elismerem, a hamisítványt a röntgensugár könnyebben kiszúrja –
túl gyors ecsetvonások, túl tiszta ábrázolás,

az első változat a végleges. Nézzünk egy mestermű mögé –
lila helyett szürke, bárány az egyszarvú alatt,
száz tévedés a tanú arra, milyen nehéz

naggyá válni. Viccelődsz, hogy én az érzések
Isaac Newtonja vagyok. Ismerem a kudarc keringési sebességét,
kiszámítom a csend és vallomás sakklépéseit

vagy a vadszőlő indáinak útját a ház falán.
Köszönhető utolsó szerelmemnek, aki tanulmányt készített
a sebeiről, mellette balett-táncos lettem, macskaügyes betörő

egy tojánhéj-házban. De mi van, ha ezúttal
nem látok előre semmit – sem a merészség
Fahrenheit hőfokát, sem a te Aphrodité-maszkod,

sem azt, hogyan bízhatnék márvány kezeidben,
ahogy hűtik az iker-izzadságfélholdakat
melleim alatt, megcsodálva az almák gazdagságát.

Fordította: Sipos Júlia

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

INDIA, TIBET, JAPÁN

KELÉNYI BÉLA

Jég Buddha és Buddha-víz

DOMA PETRA

A japán színház megjelenése a magyar sajtóban és japán együttesek fellépései 1844 és 1918 között – I. rész

STREICHER LAURA

A japán irodalom korai magyar fordításai

BAKTAY ERVIN

A klasszikus indiai művészet jellegzetességei (fordította Hegymegi Kiss Áron)

BANGHA IMRE

Indiában és Pakisztánban, 2019. Második rész

SZÁLER PÉTER

Bána története

